ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Γιώργος Κεκαυμένος

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Εναλλακτικές εκδόσεις • Άτροπος 11

Οι αναθεωρητές ιστορικοί, εδώ και τριάντα-σαράντα χρόνια, προέβησαν σε μια βίαιη «αλλαγή παραδείγματος» στην ελληνική ιστοριογραφική επιστήμη, καταγγέλλοντας την προηγούμενη ιστορική ανάλυση ως «αναχρονιστική και εθνοκεντρική», επιβεβλημένη από την «ως τότε κυρίαρχη ελληνοχριστιανική ιδεολογία»... Ένας από τους διακηρυγμένους στόχους της νέας ιστοριογραφίας είναι και η απαλλαγή της ιστορικής αφήγησης από τα «στερεότυπα» και τους «μύθους», με τους οποίους υποτίθεται πως ήταν αυτή μέχρι τότε συνδεδεμένη.

...Από τους πρώτους «εθνικούς ιστορικούς μύθους» που μπήκαν αμέσως στο στόχαστρο των αναθεωρητών ιστορικών και των οπαδών τους, ήταν το κρυφό σχολειό. Όμως, όπως καταδεικνύεται από μια σειρά ιστορικών μαρτυριών, το κρυφό σχολειό υπήρξε μια ιστορική πραγματικότητα, που γεννήθηκε μέσα απ' τον άγριο και συνεχή διωγμό που υφίστατο η παιδεία των Ελλήνων καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, από την αρχή μέχρι το τέλος της.

...ο διωγμός της παιδείας από τους Τούρκους προσέλαβε τον χαρακτήρα μιας de facto απαγόρευσης, η οποία ως τελικό στόχο της είχε την ίδια την ελληνική γλώσσα και συνείδηση. Αν ήθελε η κεντρική οθωμανική εξουσία, θα μπορούσε να ελέγξει, έστω και εν μέρει, τις σχετικές αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων της. Όπως και το έκανε κάποιες φορές. Όμως, τις περισσότερες αδιαφορούσε, αν δεν υποδαύλιζε την καταπίεση που ασκούσαν στη μόρφωση και την παιδεία των Ελλήνων τα κατά τόπους διοικητικά όργανά της, οι γενίτσαροι, ακόμη και ο τουρκικός όχλος.

...Το κρυφό σχολειό είναι μια ιστορική πραγματικότητα που επεκτείνεται χρονικά σε όλη την Τουρκοκρατία, και όχι μόνον στους «σκοτεινούς αιώνες» της «πρώτης» Τουρκοκρατίας, όπως νομίζουν πολλοί μελετητές που αποδέχονται την ύπαρξή του.

ISBN: 978-960-427-134-4

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ / ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ / ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ / ΑΤΡΟΠΟΣ 11

Γιώργος Κεκαυμένος

☙...❧

Κρυφό Σχολειό

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Εναλλακτικές Εκδόσεις ☙...❧ ΑΤΡΟΠΟΣ 11

Θεμιστοκλέους 37, Αθήνα, τηλ: 210 38 26 319, fax: 210 38 39 930

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Γιώργος Καραμπελιάς, Χριστίνα Σταματοπούλου

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Νάσια Παναγούλια

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ξενάκης - Δημοβασίλης Ο.Ε., Σμολένσκυ και Τηλεμάχου 15, τηλ.: 210 3641430

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΑΘΗΝΑ: Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο, Θεμιστοκλέους 37, τηλ.: 210 3802644
Αθανάσιος Χριστάκης, Ιπποκράτους 10, τηλ.: 210 36 07 876

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: *Κέντρο Βιβλίου*, Λασσάνη 3, τηλ.: 231 0 237463

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες

ΑΑ = Ακαδημία Αθηνών
ΑΑ, ΚΕΙΝΕ = Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού
ΑΠΘ = Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης
ΒΒ = Βασική Βιβλιοθήκη
ΕΕ = Εκδοτική Αθηνών
ΕΕΕΕ = Εκκλησιαστικαί Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκοταετηρίδος
ΕΕΘΣΠΑ = Επιστημον*ική Επετηρίς* Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΕΝΣ = Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
ΕΙΒΜΣ= Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών
ΕΣΝΠΓΠ = Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας
ΙΒΕ / ΕΙΕ = Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΙΒΕΚΔ = Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία
ΙΕΕ = Ιστορία Ελληνικού Έθνους
ΚΝΕ – ΕΙΕ Κέντρο Νεοελληνικών Μελετών/Εθνικό Ίδρυμα Μελετών
ΜΙΕΤ = Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΠΑΑ = Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΔΜ = Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
ΠΕΚ = Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
ΣΔΩΒ = Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων
ΦΣ = Φιλοσοφική Σχολή
ERH = European Review of History

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΥ

του Ανδρέα Σταλίδη

Μία από τις φράσεις που μου έκανε μεγάλη εντύπωση, όταν την άκουγα μικρός, ήταν «μα εγώ θα αλλάξω τον κόσμο;» Δικαίως, νομίζω, αναρωτιόμουν: «και γιατί όχι;» Από τότε λοιπόν απαντούσα στους γύρω μου ότι «η σωστή απάντηση στην ερώτηση "εγώ θα αλλάξω τον κόσμο;" είναι "ναι"». Ανεξάρτητα, βέβαια, από το τι θα πετύχει κανείς στο τέλος.

Η ανά χείρας μελέτη είναι όντως ανατρεπτική! Ο Γιώργος Κεκαυμένος, τον οποίο ποτέ δεν γνώρισα εκ του σύνεγγυς, όμως μου στέλνει τα τελευταία χρόνια ορισμένα άρθρα του σε ηλεκτρονική μορφή για δημοσίευση στο «Αντίβαρο», επιχειρεί «να αλλάξει τον κόσμο». Να αλλάξει τα δεδομένα. Η αλλαγή είναι μία λέξη. Όμως να επιτύχει κανείς την αλλαγή είναι άθλος.

Το θέμα του μελετητή είναι το κρυφό σχολειό (πρώτη του δημοσίευση http://www.antibaro.gr/node/395 και δεύτερη http://www.antibaro.gr/node/3128). Ο τίτλος, «Κρυφό Σχολειό. Το Χρονικό μιας Ιστορίας», είναι παράφραση ενός παλαιότερου συγγράμματος, της μίας και μοναδικής πηγής στην οποία παραπέμπουν όλοι ανεξαιρέτως οι θιασώτες της άποψης ότι το κρυφό σχολειό είναι απλά ένας μύθος και τίποτα παραπάνω. Το σύγγραμμα εκείνο είχε μόνο μία ιστορική πηγή προ του 1821. Από αυτήν, χρησιμοποιήθηκε μόνο ο τίτλος. Η ραχοκοκαλιά της σχολής σκέψης, την οποία παρήγαγε εκείνο το βιβλίο και τελικά κυριάρχησε οριζόντια σε όλες τις γωνιές της κοινής γνώμης, είναι περίπου η εξής:

«Κρυφό σχολειό δεν υπήρξε ποτέ, διότι δεν υπήρξε ποτέ η ανάγκη του κρυφού σχολειού. Δεν υπήρξε η ανάγκη του κρυφού σχολειού, διότι ποτέ δεν διώχθηκε η παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων. Δεν διώχθηκε ποτέ η παιδεία διότι αυτός ο τομέας δεν βρισκόταν στο ενδιαφέρον των Οθωμανών κατακτητών. Το ενδιαφέρον τους εστιάζονταν μόνο στη φορολογία. Επίσης, δεν υπάρχει καμία πηγή για το κρυφό σχολειό, ενώ ταυτόχρονα γνωρίζουμε ορισμένα ονομαστά σχολεία της εποχής. Το ότι ήταν λιγοστά είναι αποτέλεσμα έλλειψης χρημάτων και όχι αποτέλεσμα διωγμών. Παρόλο λοιπόν που δεν υπήρξε ποτέ κρυφό σχολειό, βόλευε να πλάσουμε τον μύθο του, διότι έτσι εμφανίζεται η Εκκλησία ως ευεργέτιδα του έθνους. Συνεπώς, συντελεί ο μύθος στη δημιουργία της εθνικής μας ταυτότητας. Ήρθε όμως η ώρα να τον αποδομήσουμε. Μπορούμε σήμερα να ζούμε και χωρίς μύθους».

Αυτά λένε λίγο-πολύ, με διάφορες παραλλαγές, ανάλογα με τον βαθμό αντικληρικαλισμού, αναθεωρητισμού, μεταμοντερνισμού ή, έστω, αδιαφορίας, του καθενός.

Η απάντηση του Γιώργου Κεκαυμένου, στην παρούσα μελέτη του, είναι εν περιλήψει η εξής:

«Υπάρχει πληθώρα πρωτότυπων ιστορικών πηγών, σύμφωνα με τις οποίες η παιδεία των υποδούλων πράγματι διώκονταν και αυτό συνέβαινε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια των αιώνων της Τουρκοκρατίας. Συνεπώς, ανάγκη πράγματι υπήρξε, και μάλιστα ανάγκη μεγάλη και επιτακτική σε όλη τη γεωγραφική έκταση της οθωμανικής Αυτοκρατορίας και όχι μεμονωμένα ή αποσπασματικά. Επίσης, υπάρχουν δεκάδες γραπτές μαρτυρίες αμερόληπτων ιστορικών και ξένων περιηγητών της εποχής που συνηγορούν σε αυτό. Υπάρχουν μαρτυρίες για κρυφά σχολειά, ακόμα και για κρυφές εκκλησιές. Η αγριότητα των Τούρκων ήταν πασιφανής για τους ανθρώπους της εποχής».

Πριν δώσω μία σύνοψη των πηγών της παρούσης μελέτης, θα δώσω ένα τεκμήριο της έλλειψης αυτοπεποίθησης της λεγόμενης αναθεωρητικής σχολής. Σε μία εκπομπή του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΙ, ο Αλέξης Παπαχελάς ρώτησε τον Θάνο Βερέμη για το κρυφό σχολειό. Στο πάνελ βρισκόταν και ο Χρήστος Γιανναράς, ενώ σε τηλεοπτικό «λινκ» βρισκόταν και ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Άνθιμος. Απαντώντας λοιπόν ο Θάνος Βερέμης, παραδέχτηκε ότι «το κρυφό σχολειό υπήρξε σε περιόδους συγχρονισμένων εξισλαμισμών, όπως για παράδειγμα στην Ήπειρο κατά την περίοδο του Κοσμά του Αιτωλού». Προσέξτε τον πληθυντικό αριθμό των «περιόδων». («Νέοι Φάκελοι», ΣΚΑΙ 28.02.2011 http://www.youtube.com/watch?v=tV05BClVfoY).

Ακολουθεί κατά χρονολογική σειρά μία ενδεικτική λίστα των μαρτυριών, οι οποίες παρουσιάζονται στο βιβλίο. Οι μαρτυρίες είναι πολυάριθμες και έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και βαρύτητα.

Περί απαγόρευσης της παιδείας και της θρησκευτικής ελευθερίας από τους Τούρκους

- 1460, Πατριάρχης Γεννάδιος. Επιστολή του παραθέτει ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς προς τον Μαρτίνο Κρούσιο, περίπου 100 χρόνια αργότερα.
- 1570-1580, Θεοδόσιος Ζυγομαλάς αρχιγραμματέας του Οικ. Πατριαρχείου. Πλειάδα διαφορετικών επιστολών του αρχινοτάριου προς τον Γερμανό καθηγητή, Μαρτίνο Κρούσιο. Οι δυο τους είχαν τακτική επικοινωνία. Ο Γερμανός εξέδωσε έναν τόμο μυριάδων επιστολών, στοιχείων και ντοκουμέντων, το 1584, με τον τίτλο *Turcograecia*, το οποίο αποτελεί ζωτικής σημασίας πρωτότυπη ιστορική πηγή για την εποχή εκείνη. Ολόκληρο το βιβλίο είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο και είναι δίγλωσσο: γραμμένο στα λατινικά και στα ελληνικά.
- 1598, Μελέτιος Πηγάς, Πατριάρχης Αλεξανδρείας.

- 1607, Χριστόφορος Άγγελος λόγιος. Το βιβλίο του εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, το 1617.
- 1610, George Sandys, Άγγλος περιηγητής.
- 1620, Κύριλλος Λούκαρης, Οικουμενικός Πατριάρχης.
- 1627, Μητροφάνης Κριτόπουλος, Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Επιστολή στον Γερμανό καθηγητή Bernegger.
- 1631, Γεράσιμος Α΄, Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Αλληλογραφία με Αρχιμανδρίτη Αρσένιο.
- 1650, François Richard, Ιησουΐτης ιερωμένος.
- 1660, Νεκτάριος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων.
- 1675, Σουλτανικό φιρμάνι.
- 1678, Sir Paul Rycaut, Άγγλος Διπλωμάτης. Επίσημη αναφορά προς τον Βασιλιά Κάρολο Β΄ για την κατάσταση στην περιοχή.
- 1680, Thomas Smith, Άγγλος Θεολόγος, Κοσμήτορας και αντιπρόεδρος του Magdalen College της Οξφόρδης.
- 1688, Ηλίας Μηνιάτης, Επίσκοπος Κερνίκης και Καλαβρύτων.
- 1760, Γεώργιος Φατζέας, μητροπολίτης Φιλαδελφείας (στη Βενετία).
- 1801, Αδαμάντιος Κοραής.
- 1866, Κρήτες Επαναστάτες.

Πηγές σχετικές με σχολεία τα οποία έκλεισαν οι Τούρκοι

- 1777, Κωνσταντίνος Κούμας, από τους πιο πιστούς μαθητές του Κοραή.
- 1820, Noehden, Άγγλος καθηγητής κλασικής φιλολογίας (άρθρο του στο *The Classical Journal*, το 1820).
- 1821, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων.
- 1821, Αλληλοδιδακτικά Σχολεία Χανίων και Ρεθύμνου.
- 1856, Σουλτανικό φιρμάνι Χάττι Χουμαγιούν και νεώτερο, το 1867.

Μαρτυρίες για κρυφό σχολειό πριν το 1821

- 1743, Μακάριος Χριστιανόπουλος (Μαριδάκις), ιεροκήρυκας Οικουμενικού Πατριαρχείου.
- 1771, Ευγένιος Βούλγαρις.
- 1785, Μάρκος Δραγούμης.

Μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό από το 1821 έως την απελευθέρωση

- 1821, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων.
- 1822, Στέφανος Κανέλλος. Επιστολή στον Γερμανό λόγιο, C. Iken.
- 1826, Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός.

Μαρτυρίες για κρυφό σχολειό μετά την απελευθέρωση

- 1837, Μισαήλ Αποστολίδης, καθηγητής Θεολογικής σχολής.
- 1849, Γεώργιος Μαυροκορδάτος, καθηγητής Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- 1863, Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, καθηγητής Νομικής.
- 1873, Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), πρώτος υπασπιστής του Κολοκοτρώνη.
- 1881, Γεώργιος Χασιώτης, ιστορικός της εκπαίδευσης.
- 1913, René Puaux (Πυώ), Γάλλος δημοσιογράφος και περιηγητής (στην Ήπειρο).

Τα παραπάνω διανθίζονται από πλήθος άλλων μαρτυριών ή δευτερογενών πηγών, της ίδιας εποχής ή ακόμη και σύγχρονων, από ανθρώπους δηλαδή οι οποίοι εξήγαγαν παρόμοια συμπεράσματα μελετώντας τις πηγές.

Επιπλέον, οι αναφορές στις περιόδους ακμής της ελληνικής παιδείας, -χρονολογικά και ανά περιοχές (Πελοπόννησο, Κρήτη, Επτάνησα)- συνιστούν έμμεσα τεκμήρια περί του διωγμού της παιδείας, σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους, και ολοκληρώνουν το βιβλίο του Κεκαυμένου.

Πρόκειται τελικά για σημαντικό έργο, το οποίο δεν είναι δυνατόν να περάσει απαρατήρητο και θα συμβάλει αποφασιστικά στην ανατροπή κυρίαρχων αλλά αστήρικτων παραδοχών. Τα τεκμήρια και η παράθεση πηγών και μαρτυριών είναι πανίσχυρα, και είμαι ευτυχής που αυτή η μελέτη εκδίδεται σε έντυπη μορφή από τις «Εναλλακτικές Εκδόσεις».

Ανδρέας Σταλίδης
Δημιουργός του ηλεκτρονικού περιοδικό
Αντίβαρο

Το 2008, είχα γράψει μια εκτενή εργασία για το κρυφό σχολειό, η οποία δημοσιεύτηκε ηλεκτρονικά στο διαδικτυακό περιοδικό Αντίβαρο. Το βιβλίο αυτό αποτελεί τη δεύτερη και οριστική έκδοση εκείνης, ριζικά όμως αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, και με νέο τίτλο. Αποκλειστικός σχεδόν στόχος του είναι η απόδειξη της ιστορικότητας του κρυφού σχολειού. Εύχομαι η μελέτη μου να συμβάλει στην πλήρη και ολοκληρωμένη επιστημονική διερεύνηση της ιστορίας του κρυφού σχολειού, σε όλες τις διαστάσεις και τις εκφάνσεις της, κυρίως σε εκείνες που η παρούσα μελέτη δεν θίγει καθόλου.

Γιώργος Κεκαυμένος

Διονυσίου Καλλιάρχου,
του καλού ποιμένος,
αιωνία η μνήμη

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Είναι γνωστό πως οι αναθεωρητές ιστορικοί θέλουν να αποσυνδέσουν εντελώς την Εκκλησία από την επανάσταση του 1821 και από όλα τα άλλα ιστορικά γεγονότα, στα οποία το σύγχρονο ελληνικό κράτος χρωστάει την ύπαρξη και τη συγκρότησή του. Γι' αυτό και οτιδήποτε συνδέει τον ελληνισμό με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη χαρακτηρίζεται αυτόχρημα ως μύθος. Ένας από αυτούς τους «μύθους» είναι και το κρυφό σχολειό. Και μάλιστα όχι οποιοσδήποτε, αλλ' ίσως ο κυριότερος.

Λίγες δεκαετίες πριν, όλοι σχεδόν οι ιστορικοί και ερευνητές αποδέχονταν και προασπίζονταν την ιστορικότητα του κρυφού σχολειού. Όμως, τώρα πια, οι πιο πολλοί, ακόμη και αυτοί του λεγόμενου πατριωτικού χώρου, μαζί με εκείνους του εκκλησιαστικού, δεν διστάζουν να παραδεχτούν ευθέως πως, όταν οι αναθεωρητές ιστορικοί υποστηρίζουν ότι κρυφό σχολειό δεν υπήρξε ποτέ, έχουν δίκιο.

Παράδειγμα χαρακτηριστικό ο γνωστός ιστορικός *Τ. Γριτσόπουλος*, ο οποίος παλαιότερα υπήρξε ένας από τους πλέον ένθερμους υπέρμαχους και υποστηρικτές του κρυφού σχολειού, με μεγάλη συγγραφική παραγωγή ειδικά γι' αυτό το θέμα. Κι όμως, προς το τέλος της ζωής του, δεν δίστασε να δηλώσει ευθέως ότι «*ορθώς*[1] αμφισβητείται η λειτουργία Κρυφού Σχολείου. Διότι δεν μαρτυρείται στις πηγές, αφού μάλιστα οι Τούρκοι δεν απαγόρευαν την λειτουργία σχολεί-

---

[1] Όλες οι εμφάσεις στις πηγές και τα παραθέματα της παρούσης μελέτης είναι δικές μου, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

ων μετά την Άλωσιν»[2].

Το ίδιο σαφής και ξεκάθαρος στην τοποθέτησή του είναι και ο π. *Γ. Μεταλληνός*, ο οποίος, ήδη από το 1988, έχει δεχτεί πως το κρυφό σχολειό είναι «*ατεκμηρίωτο ιστορικά*, ως προς τη διαθρυλούμενη μορφή του». Ο «θρύλος» αυτός, προσθέτει, «έχει οπωσδήποτε υπόσταση», αλλά «με την έννοια, ότι την οργανωμένη παιδεία, αδύνατη για την εποχή αυτή, αναπλήρωνε η ανεπίσημη και ταπεινή φροντίδα της Εκκλησίας, στους νάρθηκες των ναών και στις μονές. *Τίποτε* όμως δεν αποδεικνύει επίσημα καθιερωμένη και συστηματική δίωξη της παιδείας από τους Τούρκους»[3], «έστω και αν σε κάποιες περιπτώσεις έλαβε χώρα, αλλ' ως αποτέλεσμα ατομικής πρωτοβουλίας και υπερβάλλοντος ζήλου»[4]. Και για τα περαιτέρω παραπέμπει στην «σπουδαία ανάλυση» του Άλκη Αγγέλου, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*[5], δηλαδή στο κείμενο εκείνο, όπου, για πρώτη φορά σε επίπεδο έγκριτου επιστημονικού λόγου, χαρακτηρίστηκε το κρυφό σχολειό ως μύθος. Αυτή η άποψη του π. Γ. Μεταλληνού έχει πρακτικά γίνει και η ημιεπίσημη θέση της Εκκλησίας, αφού εκφράζεται δημόσια από πολλούς θεολόγους, ιερείς αλλά και μητροπολίτες.

Μετά απ' όλ' αυτά, ακόμη και ο πιο ρομαντικός πατριώτης δεν θα μπορούσε παρά να αποδεχτεί, χωρίς καμία αντιλογία, πως το κρυφό σχολειό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας ακόμη ανυπόστατος και φυσικά εντελώς ανιστόρητος εθνικός μύθος. Αυτό είχα πιστέψει απόλυτα και εγώ, μέχρι

---

[2] Τ. Γριτσόπουλος, «Το Αμφισβητούμενον Κρυφό Σχολειό», *Εκκλησία* 81 (2004), σ. 557.

[3] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, Αθήνα [6]2005 [1988], σσ. 133· του ιδίου, *1821, Η Κορύφωση της Ιστορικής Πορείας του Ελληνικού Έθνους*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 34.

[5] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *1821...*, *ό.π.*, σ. 34.

[5] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία*, *ό.π.*, σ. 184, σημ. 39.

που υπέπεσε στην αντίληψή μου μια παράγραφος από την *Ιστορία* για την Επανάσταση του 1821, του κορυφαίου ιστορικού και ακαδημαϊκού Διονύση Κόκκινου, όπου λέει τα εξής:

> Ὁ παπᾶς κάτω ἀπὸ τὰ ράκη τοῦ ράσου του κρατεῖ τὸ ψαλτῆρι καὶ πηγαίνει νὰ μάθη τὰ παιδιά, ποὺ τὸν περιμένουν, νὰ διαβάζουν. Ὁμιλεῖ ἀκόμη εἰς τὰ παιδιὰ καὶ διὰ τοὺς μεγάλους ἀνθρώπους ποὺ ἐδόξασαν ἄλλοτε αὐτὸν τὸν τόπον. Διδάσκει τὴν ὀλίγην ἱστορίαν ποὺ γνωρίζει καὶ αὐτός. *Τὸ κρυφὸ σχολειὸ δὲν εἶναι θρῦλος*. Τὸ συνετήρησε, παρὰ τὰς καταδιώξεις, παρὰ τὴν ἀξιοθρήνητον ἔλλειψιν παντὸς μέσου, παρὰ τὴν φοβερὰν πίεσιν τόσων ἀμέσων ἀναγκῶν, ποὺ θὰ ἦτο φυσικὸν νὰ ὁδηγήσουν πρὸς τὸν ἐξισλαμισμόν, ὁ βαθύτατος πόθος τοῦ τυραννουμένου ἔθνους νὰ ὑπάρξη. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης τὸ ἐξησφάλιζε[6].

---

[6] Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 1, Αθήναι [5]1967, σ. 21. Στην παρούσα μελέτη, προκειμένου να εξάγουμε τα συμπεράσματά μας για το θέμα που θα πραγματευτούμε, θα παραθέσουμε μια μεγάλη σειρά αποσπασμάτων από κείμενα που έχουν γραφεί είτε αιώνες πριν από σήμερα, την εποχή της Τουρκοκρατίας, είτε και σε πιο σύγχρονες εποχές, σε γλώσσα αρχαΐζουσα, καθαρεύουσα, αλλά και στη λαϊκή δημοτική γλώσσα της κάθε εποχής. Αυτό όμως δημιουργεί ένα ζήτημα για την γραμμή που θα πρέπει να ακολουθήσουμε στο θέμα της ορθογραφίας όλων αυτών των αποσπασμάτων. Το πρόβλημα αυτό δεν είναι καινούργιο, ασφαλώς, και έχει ήδη απασχολήσει τους φιλολόγους που προβαίνουν στην έκδοση κειμένων μεγάλων Ελλήνων λογοτεχνών, ποιητών και πεζογράφων, του παρελθόντος.

Όπως παρατηρεί ο Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, στην εισαγωγή της μνημειώδους κριτικής του έκδοσης των *Απάντων* του Παπαδιαμάντη, αυτό είναι ένα «βασανιστικό πρόβλημα», διότι ο καθένας που παραθέτει στο έργο του κείμενα αλλοτινών καιρών πρέπει να τα ορθογραφήσει έτσι, ώστε «ούτε την φυσιογνωμία τους να καταστήσει αγνώριστη, ούτε όμως να το κάνει αποκρουστικό στον αναγνώστη»: Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος (κριτική έκδ.), *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα 1981, σ. κδ΄. Ο Τριανταφυλλόπουλος αναφέρεται

Από τότε αποφάσισα να ερευνήσω το θέμα του κρυφού σχολειού όσο πιο συστηματικά μπορούσα, διότι γνώριζα πολύ καλά ότι ο Δ. Κόκκινος κατείχε όσο λίγοι τα θέματα της Τουρκοκρατίας και του '21, και πως, όταν αποφαίνεται για κάτι τέτοιο, βαραίνει ιδιαίτερα ο λόγος του. Έτσι προέκυψε

στα κείμενα του Παπαδιαμάντη, αλλά ο προβληματισμός του φυσικά ισχύει για κάθε ανάλογη περίπτωση.

Η λύση που δίνει, απλή όσο και ριζοσπαστική, μας εκφράζει απόλυτα, γι' αυτό και την ακολουθούμε πλήρως. Έτσι, και εδώ «κρατήθηκε ό,τι μπορούσε σήμερα να κρατηθεί, και παραμερίστηκε κάθε ορθογραφική, για την εποχή μας τουλάχιστο, ιδιορρυθμία, που θα ενοχλούσε. Επιπλέον, γραφές λέξεων που δεν έχουν κανένα ετυμολογικό στήριγμα δίνουν την θέση τους στις σωστές»: *ό.π.*, σ. κζ'. Γι' αυτό και, στα κείμενα που είναι γραμμένα σε δημοτική ή λαϊκή γλώσσα, «η ορθογραφία ενοποιήθηκε σύμφωνα με τους γενικώς αποδεκτούς κανόνες της γραμματικής της δημοτικής και η στίξη ρυθμίστηκε διακριτικά», σύμφωνα με τα όσα εξαγγέλλει και ο Γ.Π. Σαββίδης στην στερεότυπη έκδοσή του των *Απάντων* του Καρυωτάκη: Γ.Π. Σαββίδης (επιμ.), *Κ.Γ. Καρυωτάκης, Τα Ποιήματα (1913-1928), Λογοτεχνία και Φιλολογία* 6, Αθήνα 1989, σ. 16. Για παράδειγμα, δεν ακολουθήθηκε η ψιλοδάσυνση του διπλού ῤῥ, γραμματικά εντελώς περιττή, που υπάρχει σε πολλά κείμενα των προηγούμενων αιώνων, ενώ διακρίθηκε το ερωτηματικό *(ὁ)ποῦ* από το αναφορικό *(ὁ)πού*, όπως επίσης το ερωτηματικό *πῶς* από το ειδικό *πώς*, τα οποία, στα κείμενα της Τουρκοκρατίας, όλα περισπώνται. Επίσης, η δημοτική κατάληξη της αιτιατικής πληθυντικού των θηλυκών, που στα κείμενα της τουρκοκρατίας, αλλά και μετέπειτα, γράφεται -*αις*, απλοποιήθηκε σε -ες (*μούσες* αντί *μούσαις*). Παρόμοιες απλοποιήσεις και ορθογραφικές ενοποιήσεις έγιναν σε όλες τις περιπτώσεις όπου ήταν απαραίτητο.

Αντίθετα, στα αρχαΐζοντα κείμενα και τα κείμενα σε καθαρεύουσα, ως επί το πλείστον, διατηρήθηκε η ορθογραφία του συγγραφέα, εκτός από την αυτονόητη διόρθωση των όποιων ορθογραφικών λαθών. Όμως, τα ξενόγλωσσα αποσπάσματα της μελέτης μας, είτε από τις πηγές, είτε από τη βιβλιογραφία, τα παραθέσαμε όλα όπως ακριβώς είχαν στο πρωτότυπο έργο, χωρίς καμία απολύτως ορθογραφική επέμβαση ή διόρθωση.

αυτή εδώ η εργασία, η οποία απευθύνεται σε όλους εκείνους που θέλουν να ξέρουν, με επιστημονική ακρίβεια και τεκμηρίωση, ποια είναι η ιστορική αλήθεια για το κρυφό σχολειό, καθώς, μέσα από μια πολύχρονη έρευνα, βρέθηκαν όλες εκείνες οι μαρτυρίες που πιστοποιούν, με τον πιο αδιαμφισβήτητο τρόπο, την ιστορικότητα του κρυφού σχολειού.

Οι αναθεωρητές ιστορικοί –καθώς και οι διανοούμενοι και δημοσιογράφοι που ακολουθούν τις απόψεις τους– ψέγουν όσους υπερασπίζονται τον «μύθο» του κρυφού σχολειού για «πολλαπλές και μικρές σε έκταση δημοσιεύσεις», που διακρίνονται για «απλοϊκή γραφή», «συναισθηματικό ή και επιθετικό τόνο» και, κυρίως, για «έλλειψη επαρκούς και σύγχρονης ιστορικής παιδείας»[7]. Τις περισσότερες φορές μάλλον έχουν δίκιο. Θα επιχειρήσουμε όμως να τους διαψεύσουμε.

Η παρούσα μελέτη έχει απλή διάρθρωση και δομή, ώστε να διευκολύνει τον αναγνώστη στην παρακολούθηση τόσο της ανάπτυξης του θέματος, όσο και του πηγαίου υλικού που παρατίθεται και αναλύεται σε αυτήν. Στην αρχή, παρουσιάζουμε τις απόψεις των εγχώριων αναθεωρητών –ιστορικών και μη– για το κρυφό σχολειό και αμέσως μετά απόψεις της διεθνούς βιβλιογραφίας. Στη συνέχεια, θα παρατεθούν και θα αναλυθούν μαρτυρίες που προέρχονται από την αρχή μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, που αποδεικνύουν και επιβεβαιώνουν, με το πλέον αναντίρρητο τρόπο, ότι οι Τούρκοι απαγόρευαν ευθέως και δίωκαν απηνώς την παιδεία αλλά και τη θρησκευτική ελευθερία των υπόδουλων Ελλήνων. Αμέσως μετά, ακολουθούν οι μαρτυρίες που αναφέρονται σε σχολεία που είχαν κλείσει οι Τούρκοι, τα οποία οι Έλληνες ραγιάδες είχαν ιδρύσει, μετά από πολλούς αγώνες, κόπους

---

[7] Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό: Διαδρομές του Μύθου, Διαδρομές της Ιστορίας», στο cd-rom με τις εισηγήσεις του συν. «Η ιστορία ως Διακύβευμα. Μορφές Σύγχρονης Ιστορικής Κουλτούρας» [2001], το οποίο συνοδεύει το *Historein / Ιστορείν* 4 (2003-2004), σ. 22 (του pdf).

και μπαχτσίσια. Τέλος, παρουσιάζονται όλες οι μαρτυρίες που αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, στην ύπαρξη του κρυφού σχολειού, οι οποίες χρονολογούνται από την εποχή της Τουρκοκρατίας μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα. Έτσι, με το ιστορικό υλικό του αρχειοδίφη και τον συλλογισμό του ιστορικού, σχηματίζονται τα τεκμήρια[8] για την απόδειξη της ιστορικότητας του διωγμού της παιδείας και των σχολείων από τους Τούρκους και, συνακόλουθα, της ιστορικότητας του κρυφού σχολειού.

Η μελέτη κλείνει με τα συμπεράσματά της.

Αμέσως μετά, ακολουθούν δύο παραρτήματα για την ανάπτυξη της παιδείας των Ελλήνων την περίοδο της Τουρκοκρατίας, μέσα και έξω από τα όρια της οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα παραρτήματα αυτά αποτελούν οργανικό και αναπόσπαστο μέρος της όλης μελέτης.

[8] Βλ. σχ. Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997: Βιβλιοκρισία», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 293.

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΡΕΥΝΑ

Α) Ελληνική βιβλιογραφία

Από την αρχή ακόμα αυτής εδώ της έρευνας, μεγάλη εντύπωση μου προξένησε η αυστηρότατη έκκληση-προειδοποίηση του Β. Κρεμμυδά, προς κάθε επίδοξο και περισσότερο απ' όσο πρέπει περίεργο μελετητή, να μην ασχοληθεί ποτέ με το θέμα του κρυφού σχολειού. Λέει συγκεκριμένα ο Κρεμμυδάς:

> Το ερώτημα [...] που πρέπει πια να μας απασχολήσει συστηματικότερα *δεν είναι* αν υπήρξε ή όχι Κρυφό Σχολειό. Σε αυτό η απάντηση είναι *οριστικά* αρνητική[9].

Στο ίδιο πνεύμα με εκείνην του Κρεμμυδά είναι και η ερευνητική «υπόδειξη» του Α. Πολίτη:

> Είναι μάταιο -και *σφάλμα*- να αναζητούμε [...] ιστορικά επιχειρήματα [...] για να καταπολεμήσουμε έναν μύθο[10].

Σύμφωνα με την επιστημονική κρίση των καθηγητών Κρεμμυδά και Πολίτη, είναι σφάλμα να προσπαθεί κάποιος να βρει ιστορικά επιχειρήματα για να αποδείξει την ανυπαρξία του κρυφού σχολειού. Και αυτό διότι δεν χρειάζονται καθόλου επιχειρήματα, προκειμένου «να καταπολεμήσουμε έναν μύθο». Αυτό όμως, αυτόχρημα, σημαίνει πως η θέση ότι το κρυφό σχολειό είναι μύθος δεν στηρίζεται καθόλου σε ιστο-

---

[9] Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο ανθεκτικός μύθος», εφ. *Τα Νέα*, 16-4-1998.

[10] Α. Πολίτης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό*... Απόπειρα για ένα Μικρό Σχεδίασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του "Κρυφού Σχολειού"» [1994], στον τόμο του ιδίου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Αθήνα 2000, σ. 26.

ρικά επιχειρήματα.

Η βασική μελέτη της αναθεωρητικής ιστοριογραφίας, η οποία θεωρείται πως απέδειξε τελεσίδικα την ιστορική ανυπαρξία του κρυφού σχολειού, είναι *Το Κρυφό Σχολειό* του Ά. Αγγέλου. Όμως, ο Αγγέλου δεν διεξήγαγε καθόλου πρωτογενή έρευνα στις πηγές ο ίδιος. Αντίθετα, άντλησε όλα τα επιχειρήματά του από δεύτερο χέρι, «μέσω των *ενδιάμεσων* αναφορών σ' αυτό το υλικό»[11], δηλαδή από έρευνες που διεξήγαγαν άλλοι στις ιστορικές πηγές. Γι' αυτό και στο έργο του, «*δεν έχουμε* μια φράση του τύπου "στο υλικό αυτό δεν υπάρχει μαρτυρία...", αλλά μια φράση του τύπου "οι Βλαχογιάννης, Γεδεών, Χασιώτης που διεξήλθαν ολόκληρο αυτό το υλικό δεν συνάντησαν μαρτυρία"»[12].

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην επιχειρεί την παράθεση θετικών τεκμηρίων και αποδείξεων ότι δεν υπήρξε κρυφό σχολειό, αλλά να καταφεύγει μόνον σε αρνητικά επιχειρήματα, για το τι δεν έγινε. «Παρά το γεγονός, λέει ο Αγγέλου, ότι στο πεδίο της παιδείας συσσωρεύτηκαν οι περισσότερες μαρτυρίες, πουθενά δεν αναφέρεται ότι υπήρξε απαγόρευση των Τούρκων για την εκπαίδευση, *επομένως* καταφυγή σε πρακτικές κρυφού σχολειού. Το αρνητικό επιχείρημα λειτουργεί επαγωγικά»[13].

Όμως, το αρνητικό επιχείρημα έχει μια σοβαρότατη εγγενή αδυναμία: Είναι απόλυτα εξαρτημένο «από την τύχη των τεκμηρίων». Πράγμα που σημαίνει πως «*μία* μόνο αντένδειξη *αρκεί*, για να ανατρέψει *εξ ολοκλήρου* την αρνητική βεβαιότητα»[14]. Δηλαδή, μία και μόνον αναφορά από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, που να κάνει λόγο για διωγμό και απαγόρευση της παιδείας από τους Τούρκους, φτάνει για να ακυ-

---

[11] Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 293.

[12] Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 293.

[13] Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 293.

[14] Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 294.

ρώσει εντελώς όλη την αρνητική επιχειρηματολογία του Αγγέλου για την ανυπαρξία του κρυφού σχολειού.

Μετά από αυτά μπορούμε, νομίζω, να αντιληφθούμε γιατί ιστορικοί σαν τον Κρεμμυδά και τον Πολίτη προσπαθούν –τόσο επιτακτικά– να αποτρέψουν κάθε επίδοξο ερευνητή από το να ασχοληθεί με τη συλλογή τεκμηρίων για την ανυπαρξία του κρυφού σχολειού. Διότι ξέρουν πως μια τέτοια έρευνα κινδυνεύει τελικά να αποδείξει το αντίθετο: την ύπαρξη του διωγμού της παιδείας των Ελλήνων από τους Τούρκους, άρα και την ύπαρξη αυτού του ίδιου του κρυφού σχολειού.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τους οπαδούς της αναθεωρητικής σχολής, «η διαδικασία παραγωγής του μύθου του κρυφού σχολειού [...] βασίζεται στο *μύθευμα* της απαγόρευσης και καταδίωξης της εκπαίδευσης των Ελλήνων από τους Τούρκους και προβάλλει το κρυφό σχολειό ως διαδικασία διατήρησης της εθνικής συνείδησης και του πόθου της ελευθερίας, υπό τη σκέπη της ορθοδοξίας»[15]. Αυτός είναι και ο σκληρός «πυρήνας του μύθου». Από τη μια οι «βάρβαροι» και «απολίτιστοι» «Τούρκοι», που εμποδίζουν τους Έλληνες να μάθουν γράμματα, και από την άλλοι οι Έλληνες, «που έχουν μέσα τους τη φλόγα της φιλομάθειας και κάνουν τα πάντα για να μορφωθούν. Έτσι, σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που ζουν Έλληνες, δημιουργούνται τα “κρυφά σχολειά” σε εκκλησίες και μοναστήρια»[16].

Όμως, η άποψη πως «η Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν [...] “απολίτιστη” και συνεχώς βίαιη έναντι των Ελλήνων και

[15] Π. Στάθης, «Το *Κρυφό Σχολειό* του Άλκη Αγγέλου», εφ. *Η Αυγή*, 12-4-1998.

[16] Σ.Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821-1862*, Αθήνα ^{2}2005, σ. 113.

άλλων χριστιανών» είναι πέρα για πέρα «ανακρίβεια»[17] και «στερεότυπο»[18], αφού παραβλέπει την «αίσθηση της *κανονικότητας* που εγκαθίδρυσε η οθωμανική κατάκτηση στις σχέσεις της με τις κατακτημένες χώρες και τους πληθυσμούς»[19]. Γι' αυτό και τώρα πια η νέα επιστημονική ιστορική τάση στα Βαλκάνια προχωρεί στην «*αναθεώρηση* της βασικής [...] ερμηνείας της *οθωμανικής κληρονομιάς*: ότι η οθωμανική περίοδος της ιστορίας τους υπήρξε μια "αλλότρια" επιβολή στις αυτόχθονες χριστιανικές κοινωνίες που είχε τη μορφή "ζυγού"»[20]. Έτσι, τα «περί "400 χρόνων τουρκικού ζυγού" είναι ένας μεγάλος Μύθος», αφού «η Οθωμανική αυτοκρατορία [...] θεωρούσε τους Ρωμιούς και το Πατριαρχείο *συνεταίρους* της στη διοίκηση της αχανούς χώρας»[21]. Γι' αυτό και «η οθωμανική περίοδος ως και το 1914 μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις *πλέον ευνοϊκές* συμβιώσεις κυρίαρχων μουσουλμάνων και υποτελών χριστιανών»[22]. «Είναι ξεκάθαρο: "Οι Οθωμανοί έσωσαν τον Ελληνισμό"! [...] Όσο κι αν ακούγεται μεταφυσικό, ήταν θεϊκή επέμβαση σωτηρίας του Γένους μας»[23], όπως δηλώνει ο Χ. Καρανάσιος, ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών.

---

[17] Α. Ηρακλείδης, «Τα βιβλία ιστορίας του σχολείου. Πέρα από την ανάγκη για "βαρβάρους"», εφ. *Τα Νέα*, 1-2-2007.

[18] Μ.Λ. Μουργκέσκου, Χ. Μπερκτάυ (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διεύθ.), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βιβλίο Εργασίας* 1, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 14.

[19] Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και Νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά* 9 (1992), σ. 348.

[20] Χ. Κουλούρη, «Οι "σκοτεινοί αιώνες" του οθωμανικού παρελθόντος μας», εφ. *Το Βήμα*, 6-2-2000.

[21] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους. 25η Μαρτίου και κρυφό σχολειό», εφ. *Τα Νέα*, 22-3-2007.

[22] Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Αθήνα 2001, σ. 104.

[23] Χ. Καρανάσιος, «25η Μαρτίου: Μην πυροβολείτε τους νεκρούς μας!», εφ. *Ο Χρόνος* (Κοζάνη), 28-3-2011.

Μια λοιπόν από «τις τόσες ανακρίβειες που έχουμε μάθει στο ελληνικό σχολείο» είναι και «ότι η εκπαίδευση [στην Τουρκοκρατία] ήταν απαγορευμένη»[24]. Όμως, «η *επιστημονική* προσέγγιση, *στηριγμένη* στις μαρτυρίες των πηγών, έχει *κατηγορηματικά* αποκλείσει την απαγόρευση εκπαίδευσης των χριστιανών από την οθωμανική εξουσία: Καμία διαταγή, *καμία* συγχρονική περιγραφή, *καμία* συγχρονική έκθεση, *κανένα* απομνημόνευμα *δεν* αναφέρεται σε απαγόρευση»[25]. «Στις πηγές της οθωμανικής περιόδου δεν υπάρχει [...] *ούτε καν* ένδειξη για [...] απαγόρευση της εκπαίδευσης σε *όλη* τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και σε *όλη* την έκταση της αυτοκρατορίας»[26], και, φυσικά, «δεν υπάρχει *ούτε μία* μαρτυρία που να λέει ότι εμποδιζόταν η διδασκαλία των ελληνικών»[27].

Συμπέρασμα, λοιπόν, τελικό και αμετάκλητο: «*Ποτέ* ο Τούρκος, ο αγράμματος, δε μπόδισε το χριστιανό γράμματα να μαθαίνη»[28]. Το ακριβώς αντίθετο συνέβη: οι Τούρκοι σουλτάνοι προστάτεψαν την παιδεία και τα σχολεία των Ελλήνων, όπως μας διαβεβαιώνει με τον γλαφυρό επιστημονικό του λόγο ο Μανουήλ Γεδεών, γι' αυτό άλλωστε και τους οφείλουμε μεγάλη ευγνωμοσύνη: «Νὰ μὴ παρασιωπήσωσιν [οἱ Ἕλληνες] εὐγνωμοσύνην ἐπιβαλλομένην πρὸς τὴν θεόθεν τεταγμένην ἐφ' ἡμᾶς κοσμικὴν ἐξουσίαν τῶν *εὐκλεῶν διαδόχων τοῦ ὀξύνοος Πορθητοῦ*, προστατῶν γενομένων τῶν σχο-

---

[24] Α. Ηρακλείδης, «Τα βιβλία ιστορίας...», *ό.π.*

[25] Μ. Πύλια, «Κρυφό σχολειό: Μια ολοφάνερη πλάνη. Οι εύκολες ιδέες στηρίζουν ισχυρά συστήματα εξουσίας», εφ. *Η Αυγή*, 22-3-2009.

[26] Π. Στάθης, «Κρυφό σχολειό: Τα ιστορικά δεδομένα για τον αβάσιμο ισχυρισμό», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 26-3-2011.

[27] Α. Πολίτης, δήλωση στο άρθρο «Το "φανερό" σχολείο έφερε τον... ξεσηκωμό. Μύθοι και σκληρές αλήθειες για την Επανάσταση του 1821», εφ. *Τα Νέα*, 22-3-2010.

[28] Γ. Βλαχογιάννης, «Το Κρυφό Σκολειό», *Νέα Εστία* 38 (1945), σ. 679.

λείων καὶ τῶν γραμμάτων. [...] [Διότι] ἄνευ τῆς προστασίας ταύτης, ἀναξία λόγου ἤθελεν εἶναι ἡ διανοητικὴ κίνησις»[29]. Αν οι τρισένδοξοι διάδοχοι του ευφυέστατου Μωάμεθ του Πορθητή δεν προστάτευαν την παιδεία και τα σχολεία των Ελλήνων, δεν θα είχαν μπορέσει ποτέ αυτοί να αναπτύξουν την πνευματική τους κίνηση, σύμφωνα πάντα με τον Μ. Γεδεών.

Γι' αυτό και «*καμιά* απαγόρευση σχολείου δεν έχει επισημανθεί, *κανένας*, *ούτε ο ελάχιστος* υπαινιγμός δεν έχει εντοπισθεί στα χρόνια της τουρκοκρατίας»[30], «ούτε βρέθηκε κανένα φιρμάνι ή άλλη διαταγή του κυριάρχου που να απαγορεύει τη λειτουργία χριστιανικών σχολείων»[31]. Αυτό, με τη σειρά του, αποδεικνύει πως «οι Τούρκοι *ποτέ* δεν απαγόρεψαν τα σκολειά»[32], «αφού δεν έχουμε *ούτε ένα* παράδειγμα αρνήσεως των τουρκικών αρχών να δώσουν άδεια λειτουργίας σχολείου, ή *βίαιου κλεισίματος* σχολείου από Τούρκους. Οι αντίθετες πληροφορίες είναι *πολύ* μεταγενέστερες και πρέπει να συσχετισθούν με τον θρύλο του κρυφού σχολειού»[33].

Και, όπως πιστοποιούν οι ειδικοί ιστορικοί που απορρίπτουν το κρυφό σχολειό, «μόνο *μετά* την Επανάσταση του 1821, μερικοί λόγιοι της εποχής, διεκτραγωδώντας τα παθή-

---

[29] Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' Αιώνα*, Ά. Αγγέλου, Φ. Ηλιού (επιμ.), Αθήνα 1976, σσ. 139-140.

[30] Α. Πολίτης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό...*», *ό.π.*, σ. 26.

[31] Χ. Λούκος, «Απαλλαγή από τα στερεότυπα», εφ. *Το Βήμα*, 25-3-2007.

[32] Γ. Βλαχογιάννης, *Καραϊσκάκης*, Αθήνα χ.χ., σσ. 152· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 14.

[33] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Κατάσταση της Παιδείας στις Υπόδουλες Ελληνικές Περιοχές», *ΙΕΕ*, τ. 10, σσ. 370 και «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», τόμο *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. 2, *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Αμαρούσιον 1998, σ. 38.

ματα του Ελληνισμού κατά την τουρκοκρατία, υπαινίχθηκαν -χωρίς να αναφερθούν σε κανένα συγκεκριμένο παράδειγμα- ότι η παιδεία, όπως και η Εκκλησία, ήταν υπό διωγμόν»[34]. Και μάλιστα, «η *πρώτη* διατύπωση της αντίληψης ότι οι Οθωμανοί κατέτρεχαν τα σχολεία των χριστιανών διατυπώνεται από τον Στέφανο Κανέλλο σε μια επιστολή του προς τον Γερμανό Iken το 1822», αφού «παρόμοια άποψη δεν έχει διατυπωθεί *πουθενά* έως τότε»[35].

Και γιατί οι Τούρκοι «να ενοχληθούν από την ύπαρξη σχολείων»[36]; «Δεν είχαν» κανέναν «λόγο να εμποδίσουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση»[37], «όχι βέβαια γιατί διαπνέονταν από φιλελεύθερες αρχές, αλλά γιατί αδιαφορούσαν εντελώς για τις εσωτερικές υποθέσεις των ραγιάδων»[38]. Αυτή «η αδιαφορία των Οθωμανών για τη μόρφωση και η *σχετική ανεκτικότητα* έναντι των υποδούλων επέτρεψε την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξή τους και τη λειτουργία εκπαίδευσης, στοιχεία που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού»[39]. Άλλωστε, τα προστάτευαν και οι σουλτάνοι, όπως μας διαβεβαίωσε παραπάνω και ο Μ. Γεδεών.

Έτσι, «τα ελληνικά διδάσκονταν *ελεύθερα* επί τουρκοκρατίας ήδη από τον 14ο αιώνα, οπότε οι Τούρκοι άρχισαν να ελέγχουν περιοχές με χριστιανικούς πληθυσμούς»[40]. «Η εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα ήταν ευρέως διαδεδομέ-

---

[34] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 38.
[35] Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό και ο Γρηγόριος Ε΄», εφ. *Η Αυγή*, 24-3-2004.
[36] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 21.
[37] Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*
[38] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 38.
[39] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 10, *Ο Ελληνισμός υπό Ξένη Κυριαρχία 1453-1821*, Β΄ έκδοση, χ.χ., σ. 448· Κ. Γεωργουσόπουλος, «Ιστορία και θρύλος», εφ. *Τα Νέα*, 17-3-2007.
[40] Α. Πολίτης, δήλωση..., *ό.π.*

νη (υπό την σκέπη του Πατριαρχείου) και δεν διωκόταν *ουδαμού* στην Οθωμανική αυτοκρατορία»[41]. «*Όποιος ήθελε* μπορούσε να μάθει ελληνικά, σερβικά, βουλγαρικά κ.ο.κ. χωρίς να παρενοχλείται από τους κατακτητές»[42]. «Οι Έλληνες *είχαν την ελευθερία* και την ευθύνη να αποφασίσουν για την εκπαίδευσή τους χωρίς άμεσες δυναστικές πολιτιστικές επιρροές»[43]. «Η επιστημονική έρευνα διαθέτει πλήθος τεκμηρίων για τη λειτουργία σχολείων, διότι κατά την τουρκοκρατία [...] και μεγάλος αριθμός κανονικών σχολείων λειτουργούσε και *κανένας* δεν εμπόδιζε τη λειτουργία τους»[44]. «Γνωρίζουμε κατά καιρούς δεκάδες σχολεία –στοιχειώδη, μεσαία ή ανώτερα– σε όλο το γεωγραφικό πλάτος και μήκος του ελληνικού χώρου, που λειτουργούσαν *ανεμπόδιστα*, καθώς και δεκάδες δασκάλων, μαθητών, χορηγών σχολείων και εγγράφων σχετικών με την εκπαίδευση»[45]. «Απόδειξη ότι υπήρχαν εκατοντάδες σχολεία στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία, επιπλέον της περίφημης Πατριαρχικής Ακαδημίας στο Φανάρι»[46]. «ΦΑΝΕΡΑ[47] και ελεύθερα η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Πόλη, η Πατμιάδα στην Πάτμο, στο Πήλιο, στα Γιάννενα, στη Σμύρνη λειτουργούσαν εκκλησιαστικά σχολεία όπου έμαθαν γραφή, ανάγνωση και ιστορία από ιερωμέ-

---

[41] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους...», *ό.π.*

[42] Α. Παππάς, «Δέκα μικροί μύθοι για το 1821», εφ. *Το Βήμα*, 25-3-2006.

[43] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 448.

[44] Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και ιδεολογήματα», εφ. *Τα Νέα*, 22-3-2005· Φ. Βώρος, «Η Αναζήτηση της Ιστορικής Αλήθειας και Συνήθεις Μεθοδεύσεις Παραχάραξης», *Εκπαιδευτικά* 1 (1985), σ. 74.

[45] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 450· Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*

[46] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους...», *ό.π.*· Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*

[47] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

νους»[48]. «Μάλιστα, κατά τον 18ο αιώνα, η ανανέωση της παιδείας ήταν τόσο αισθητή, ώστε οι Έλληνες (για την ακρίβεια οι Ρωμιοί, τα μέλη του Γένους) να υπερτερούν των πάντων στην Οθωμανική αυτοκρατορία από άποψης μόρφωσης»[49].

Η έλλειψη παιδείας και σχολείων, που υπήρχε έως τα τέλη περίπου του 16ου αιώνα, δεν οφειλόταν βέβαια σε απαγόρευση εκ μέρους των Τούρκων[50], αλλά «εξηγείται από εσωτερικούς λόγους (αγροτικός χαρακτήρας υποδούλων, έλλειψη πόρων και δασκάλων), ενώ οι Οθωμανοί κατακτητές ενδιαφέρονταν μόνο για την υποταγή των υποδούλων και την καταβολή φόρων»[51]. «Το επιχείρημα ότι η σπανιότητα των σχολείων στην πρώιμη οθωμανική περίοδο δεν μπορεί παρά να οφείλεται στην οθωμανική καταπίεση επίσης *δεν ευσταθεί*. Η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού ήταν αγρότες που δεν χρειαζόταν να ξέρουν γράμματα. [...] Η μόρφωση δεν είχε κοινωνική αξία. [...] Η κοινωνία *δεν χρειαζόταν τα γράμματα*»[52]. Και κάτι ακόμη περισσότερο: Η παρακμή της παιδείας και η έλλειψη σχολείων επί Τουρκοκρατίας «*δεν* οφειλόταν στην οθωμανική διοίκηση, αλλά στην αδιαφορία και την προκατάληψη της *Εκκλησίας*, η οποία», έχοντας το μονοπώλιο της παιδείας[53], «ήθελε να περιορίσει τα γράμματα και την παιδεία στις θεολογικές σπουδές για τα στελέχη της και στα κολλυβογράμματα για τους υπόλοιπους»[54].

Ορισμένοι ιστορικοί ενώ αρνούνται πλήρως το κρυφό

---

[48] Κ. Γεωργουσόπουλος, «Περί ιστορικών μύθων», εφ. *Τα Νέα*, 2-4-2011.

[49] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους...», *ό.π.*· Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*

[50] A. Gerolymatos, *The Balkan Wars*, Νέα Υόρκη 2002, σ. 78.

[51] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 450 · Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 81· Α. Παππάς, «Δέκα μικροί μύθοι...», *ό.π.*

[52] Π. Στάθης, «Κρυφό σχολειό: Τα ιστορικά δεδομένα...» *ό.π.*

[53] A. Gerolymatos, *The Balkan Wars*, *ό.π.*, σ. 78.

[54] Σ.Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος.*, *ό.π.* σ. 114, σημ. 69.

σχολειό, αναγνωρίζουν ως «γενική αιτία της υλικής και πνευματικής παρακμής του Γένους» τον ανυπόφορο τουρκικό ζυγό, διότι αυτό μαρτυρούν οι πηγές που ερευνούν. Τυπικό παράδειγμα ο Χ. Πατρινέλης. Όμως και αυτός, ως «ειδικότερους λόγους» για την «κάθετη πτώση της πολιτιστικής στάθμης του ελληνισμού» θεωρεί «[την] φυγή των λογίων στη Δύση, [την] δημογραφική αναστάτωση και [την] έσχατη ένδεια του πληθυσμού και προπαντός [τον] μαρασμό της αστικής τάξης»[55].

Επίσης, υπήρχαν και κάποιοι άλλοι εξίσου σημαντικοί παράγοντες που καθιστούσαν, και αυτοί, αδύνατη τη λειτουργία του κρυφού σχολειού, σύμφωνα με τους ιστορικούς που το απορρίπτουν. Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Βλαχογιάννης, ακόμη κι αν δεχτούμε πως «του κρυφού σχολειού τα μαθητούδια» πήγαιναν νύχτα στο κρυφό σχολειό τους, «πώς τ' ανήσυχα παιδιά, όλο φωνές και γέλια και παιχνίδια στο δρόμο τους, θα ξεφεύγανε την προσοχή των Τούρκων»; Αλλά ακόμη κι αν γλυτώνανε από τον κίνδυνο των Τούρκων, πώς θα κατάφερναν να φτάσουν μέχρι το σχολείο τους; Διότι «νύχτα στην ερημιά ήτανε και λύκοι»[56].

Όλα αυτά οδηγούν τους αναθεωρητές σε ένα και μόνο συμπέρασμα:

«Όσα γράφτηκαν για την λειτουργία των "κρυφών σχολείων" (εξαιτίας *δήθεν* των απαγορεύσεων που επέβαλαν στους Έλληνες οι Οθωμανοί) δεν είναι μόνον *εντελώς αμάρτυρα*· έρχονται και σε *πλήρη αντίθεση* με *όλες* τις τεκμηριωμένες πληροφορίες μας για την ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης κατά

---

[55] Χ.Γ. Πατρινέλης, *Ο Ελληνισμός κατά την Πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669)*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 155.

[56] Γ. Βλαχογιάννης, «Το Κρυφό Σκολειό», *Νέα Εστία* 38 (1945), σ. 678.

την περίοδο της τουρκοκρατίας»[57]. «Ο *κατασκευασμένος* μύθος του κρυφού σχολειού υπονοεί τη ρητή απαγόρευση προς τους Έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να φοιτούν σε σχολεία, να ιδρύουν τέτοια και να τα στελεχώνουν, παραποιώντας, έτσι, όψεις της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας»[58]. Γι' αυτό και «ο μύθος περί κρυφού σχολειού *καταρρίπτεται*, καθώς δεν υπάρχει *καμία* μαρτυρία από την εποχή της τουρκοκρατίας που να αφήνει *περιθώρια* για παρόμοιες υποθέσεις»[59]. «Στις πηγές της οθωμανικής περιόδου *δεν* υπάρχει [...] *ούτε καν ένδειξη* για λειτουργία κρυφού σχολειού [...] σε *όλη* τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και σε *όλη* την έκταση της αυτοκρατορίας»[60]. Γι' αυτό και «μέσα από την μακρά και αδιατάρακτη αλληλουχία ποικίλης προέλευσης μαρτυριών, που αρχίζουν να καταγράφονται συστηματικά με του Crusius το βασικό έργο Turcograecia (1584), [...] σε *ολόκληρη* την τουρκοκρατία δεν σώζεται *καμία* πληροφορία, *έστω και έμμεση*, που να μνημονεύει την ύπαρξη κρυφού σχολειού, έστω και για τα πιο δύσκολα –ως προς τις σχέσεις με τον κατακτητή– για τον Ελληνισμό χρόνια, δηλαδή την περίοδο αμέσως μετά την Άλωση»[61].

Άλλωστε, αφού «ο Οθωμανός κατακτητής *δεν είχε απαγορεύσει* τη λειτουργία σχολείων, τι χρειάζονταν τα "κρυ-

---

[57] Ι.Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής Πρόκλησης. Ο Ελληνικός Κόσμος στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 87.

[58] Α.Π. Ανδρέου, «Οι Εθνικοί μας Μύθοι και η Διαιώνισή τους. Έλεος πια, με το "Κρυφό Σχολειό"», *Μακεδνόν* 11 (2003), σ. 345.

[59] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 449.

[60] Π. Στάθης, «Κρυφό σχολειό: Τα ιστορικά δεδομένα...», *ό.π.*

[61] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 13. Επίσης και A. Danos, «Nikolaos Gyzis's The Secret School and an Ongoing National Discourse», *Nineteenth-Century Art Worldwide* 1 (2002)· Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, Η Σύγχρονη Συνέχεια*, Αθήνα 2006, σ. 111.

φά";»[62] «Και μόνο το γεγονός ότι λειτουργούσαν –φανερά βέβαια– εκατοντάδες ελληνικά σχολεία σε πόλεις και χωριά δηλώνει ότι *δεν υπήρχε* λόγος υπάρξεως κρυφών σχολείων»[63]. Δηλαδή, με απλά λόγια, «κρυφά σχολειά δεν υπήρχαν, γιατί δεν υπήρχε *καμία ανάγκη* να υπάρξουν»[64]. Γι' αυτό και «"κρυφό σχολειό" η ιστοριογραφία έχει αποδείξει *οριστικά* πλέον ότι *δεν υπήρξε*»[65]. «Κρυφό Σχολειό *ουδέποτε* υπήρξε»[66].

Γι' αυτό και είναι αναγκαίο «να σεβαστεί την *επιστημονική* γνώση και την *πρόοδο*» ακόμη και η Εκκλησία, μιας και «δεν την ωφελεί σε τίποτε να επιμένει [...] στα Κρυφά Σχολειά»[67], αφού «η ακαδημαϊκή κοινότητα αποφαίνεται, *χωρίς αποκλίσεις*, ότι η ύπαρξη των "Κρυφών Σχολειών" δεν ήταν παρά ένα στοιχείο της νεοελληνικής μας *μυθολογίας*»[68]. Και

---

[62] Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία...», *ό.π.*· Α. Ηρακλείδης, «Τα βιβλία ιστορίας...», *ό.π.*

[63] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 38· Χ. Σακελλαρίου, «Τα Αληθινά Κρυφά Σχολειά», *Εκπαιδευτικά* 1 (1985), σ. 134· Φ. Βώρος, «Η Αναζήτηση...», *ό.π.*, σ. 66· Α. Φραγκουδάκη, «Σχολείο και "γνώση"», εφ. *Τα Νέα*, 19-6-2010.

[64] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους. 25η Μαρτίου και κρυφό σχολειό», εφ. *Τα Νέα*, 22-3-2007.

[65] Β. Κρεμμυδάς, «Αυτόκλητοι διδάσκαλοι ιστορίας», εφ. *Τα Νέα*, 8-6-1999.

[66] Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο ανθεκτικός», *ό.π.*· Κ. Γεωργουσόπουλος, «Ιστορία ...», *ό.π.*· «Περί ιστορικών...», *ό.π.* · Α. Παππάς, «Δέκα ...», *ό.π.*

[67] Β. Κρεμμυδάς, «Τι σηματοδοτούν η εκλογή αρχιεπισκόπου και προέδρου του ΣΥΝ», εφ. *Τα Νέα*, 27-2-2008·, «Ο πιο ανθεκτικός ...», *ό.π.*

[68] Α.Π. Ανδρέου, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, «Οι Δομές της Παιδείας στα "Κρυφά Σχολειά" (1453-1912). Από το Μύθο στην Επιστημονική Προσέγγιση της Ελληνικής Παιδείας την Περίοδο της Οθωμανοκρατίας», στον τόμο Α.Π. Ανδρέου (επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*, Αθήνα 2008, σ. 313.

είναι «τόσο πειστικές οι αποδείξεις [ότι δεν υπήρξε κρυφό σχολειό], ώστε δε μιλούν πια γι' αυτό ούτε τα σχολικά βιβλία(!)»[69].

Το κρυφό σχολειό δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο, παρά ένα «*ανιστόρητο* ιδεολόγημα, [...] μια απλοϊκή *κατασκευή*»[70], «ένας *εντελώς* ανυπόστατος εθνικός μύθος»[71], ένας «*κατασκευασμένος* μύθος»[72], «ένας *χονδροειδής* ιστορικός μύθος»[73], «ένα στοιχείο της νεοελληνικής μας *μυθολογίας*»[74], ένα «*ανύπαρκτο* ιστορικό γεγονός»[75], «ένα *κατασκευασμένο* ιστορικό γεγονός»[76], «μια κατασκευή *εκ του μηδενός*»[77], «μια (εικαστική) *φαντασίωση*»[78], «ένα γοητευτικό ιστορικό *ρομάντζο*[79] του 19^ου^ αιώνα»[80], «ένα «*πρόδηλο* ψέμα»[81], «ένα ιστορικό *ψέμα*»[82], μια

---

[69] Β. Κρεμμυδάς, «Αυτόκλητοι διδάσκαλοι ιστορίας», *ό.π.*

[70] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 450.

[71] Δ. Κούρτοβικ, «Αλλού το όνειρο κι αλλού το '21», εφ. *Τα Νέα*, 24-3-1998· Μ. Ρεπούση (συνέντευξη), «Να τελειώνουμε με τη μονομέρεια στα βιβλία», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 18-3-2007.

[72] Α.Π. Ανδρέου, «Οι Εθνικοί μας Μύθοι...», *ό.π.*, σ. 345· Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο Εικοσιένα...», *ό.π.*

[73] Β. Κρεμμυδάς, «Ο λόγος περί Ιστοριογραφίας στα μη Ιστοριογραφικά Κείμενα», *Μνήμων* 25 (2003), σ. 206. Αναδ.., εφ. *Η Αυγή*, 24-9-2004.

[74] Α.Π. Ανδρέου, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, «Οι Δομές...», *ό.π.*, σ. 313.

[75] Β. Κρεμμυδάς, «Ο λόγος περί Ιστοριογραφίας...», *ό.π.* · Π.Κ. Ιωακειμίδης, «Χρήση και κατάχρηση της ιστορίας», εφ. *Τα Νέα*, 30-3-2007.

[76] Β. Κρεμμυδάς, «Ο λόγος περί Ιστοριογραφίας...», *ό.π.*

[77] Α. Πολίτης, «Ο "Χορός του Ζαλόγγου": Πληροφοριακοί Πομποί, Πομποί Αναμετάδοσης, Δέκτες Πρόσληψης», στο *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη Σύγχρονη Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο, 23 και 24 Νοεμβρίου 2005*, Αθήνα 2007, σ. 282.

[78] Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Τα ορλωφικά δεν ήταν εθνική επανάσταση», εφ. *Η Καθημερινή*, 2-9-2007.

[79] Η έμφαση από τη συγγραφέα.

[80] Α. Αθανασοπούλου, «"Σκοτάδι Πνευματικό σκέπασε την Ελλάδα...": Διαβάζοντας για την Παιδεία επί Τουρκοκρατίας στα Σχολικά Εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης», στον τόμο

«*ολοφάνερη* πλάνη»[83] και τελικά μια καθαρή «*ανοησία*»[84]. Γι' αυτό και «είναι όντως *αστείο* να μιλάμε *πια* για κρυφό σχολειό»[85].

Και κάτι παραπάνω: Το κρυφό σχολειό αποτελεί «μοναδική περίπτωση, διότι, ενώ στις άλλες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με μυθοποίηση γεγονότων και προσώπων που όμως υπήρξαν, στην περίπτωση του Κρυφού Σχολειού έχει *κατασκευαστεί* και το γεγονός· στην περίπτωση αυτή *γεγονός είναι το ψεύδος*. Έχουμε, μ' άλλα λόγια, να κάνουμε με την *παραγωγή* "γεγονότος", με *μυθοπλασία καθαρή*»[86].

Μια μυθοπλασία που δεν είναι όμως καθόλου αθώα, διότι συνιστά μέρος του «"κρυφού προγράμματος" της "Νεοελληνικής Μυθολογίας"»[87]. Ένα «κρυφό πρόγραμμα» που ως στόχο του έχει την «εγχάραξη και διαιώνιση συλλογικών μύθων, σαν το Κρυφό Σχολειό και άλλα συναφή της "Νεοελληνικής Μυθολογίας", που συγκροτούν ψευδώνυμες μορφές ιστορικής συνείδησης, οι οποίες *αντιστρατεύονται* την έννοια της ιστορικής αλήθειας και *αναστέλλουν* την καλλιέργεια μιας κατ' ουσίαν ιστορικής κριτικής σκέψης», που τελικά «απειλεί

Α.Π. Ανδρέου (επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*, Αθήνα 2008, σ. 261.

[81] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους...», *ό.π.*

[82] Λ. Πολίτης, *Θέματα της Λογοτεχνίας μας*, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 17. Πρόκειται για αναδημοσίευση της ομιλίας που είχε εκφωνήσει στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στις 25 Μαρτίου 1956. Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο ανθεκτικός μύθος», *ό.π.*· «Το κρυφό σχολειό και ο ρόλος της Εκκλησίας στην παιδεία», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25-3-2005.

[83] Μ. Πύλια, «Κρυφό σχολειό: Μια ολοφάνερη πλάνη...», *ό.π.*

[84] Ι. Γιαννουλόπουλος, «Ατυχείς συγκυρίες», εφ. *Το Βήμα*, 17-6-2007.

[85] Β. Παναγιωτόπουλος, συνέντευξη στην εφ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 3-4-2010.

[86] Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο ανθεκτικός μύθος», *ό.π.*

[87] Α. Αθανασοπούλου, «"Σκοτάδι Πνευματικό...», *ό.π.*, σ. 260.

να μας καταστήσει ανιστόρητους»[88]. Όπως διαπιστώνουμε, λοιπόν, ο «μύθος» του κρυφού σχολειού, σύμφωνα με τους αναθεωρητές ιστορικούς, συνιστά έναν πολύ σοβαρό κίνδυνο, διότι, «αντικαθιστώντας την ιστορική αλήθεια με μια απλοϊκή κατασκευή, παραποιεί τη συνείδηση του ιστορικού παρελθόντος και εμποδίζει την αυτογνωσία των Νεοελλήνων ως σύγχρονου έθνους»[89].

*****

Αλλά ποιος είναι ο υπεύθυνος για τη δημιουργία και την καλλιέργεια του μύθου του κρυφού σχολειού; Για όλους ανεξαίρετα τους οπαδούς της αναθεωρητικής σχολής, τη σχετική ευθύνη φέρει σχεδόν ακέραιη η Εκκλησία. Το κρυφό σχολειό είναι ένας από εκείνους τους μύθους που «δημιουργήθηκαν από την Εκκλησία για να ενισχύσει το γόητρό της»[90] και «το ελληνορθόδοξο ιδεολόγημα»[91]. Η Εκκλησία λοιπόν είναι αυτή που συντηρεί τους «εθνικούς μύθους» μέχρι και σήμερα, γι' αυτό και «η αλήθεια σχετικά με το παρελθόν είναι *ο χειρότερος εχθρός της*»[92].

Επιπλέον, το κρυφό σχολειό έχει κομβική και εξόχως βαρύνουσα σημασία για καίρια ιδεολογικά και πολιτικά διακυ-

---

[88] Α. Αθανασοπούλου, «"Σκοτάδι Πνευματικό...», *ό.π.*, σ. 256.

[89] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 450.

[90] Δήλωση της καθ. Ελισ. Ζαχαριάδου στο *ΑΡ*, 12-5-1998. Βλ. σχ. *Ο Ιός*, «Ο Μύθος του κρυφού σχολειού. Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι. Κάτω τα χέρια από τον εθνικό μας μύθο», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 30-8-1998· Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο '21...», *ό.π.*· του ιδίου, «Χονδροειδής παραποίηση της ιστορίας», εφ. *Τα Νέα*, 7-6-2000· Α. Ελεφάντης, «Επιλεγόμενα...», *ό.π.*· N.G. Loizides, «Religious Nationalism and Adaptation in Southeast Europe», *Nationalities Papers* 37 (2009), σ. 210.

[91] Ν. Θεοτοκάς, «Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και το "σατανικόν φρόνημα" του 1821», εφ. *Η Αυγή*, 23-3-2001.

[92] Β. Κρεμμυδάς, «Η σύγκρουση για την ιστορία. Ο ιστορικός στη χλεύη του "λαού"», εφ. *Τα Νέα*, 26-4-2007.

βεύματα, όπως ο ρόλος του έθνους, του εθνικού κράτους και της παρεμβατικής δυνατότητας της Εκκλησίας σε αυτά, αλλά ακόμη και η άλωση της ίδια της πολιτικής εξουσίας[93]. Γι' αυτό και το κρυφό σχολειό συνιστά έναν από τους κύριους πυλώνες της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας[94]. Μια ιδεολογία την οποία «επί δεκαετίες προέβαλλαν Εκκλησία και Πολιτεία, σήμερα όμως [...] *δεν* αντέχει στα δεδομένα της ιστορίας και των πηγών»[95].

Όμως, αν οι περισσότεροι επαγγελματίες ιστορικοί[96] της σήμερον συμφωνούν πως η Εκκλησία είναι εκείνη που δημιούργησε και διέδωσε τον μύθο του κρυφού σχολειού, υπάρχει κάποιος που διαφοροποιείται πλήρως από την άποψη αυτή. Και αυτός δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον... Άλκη Αγγέλου, ο οποίος ως υπεύθυνο για την «κατασκευή» του κρυφού σχολειού θεωρεί όχι την Εκκλησία, αλλά αποκλειστικά και μόνον τον διαφωτισμό, τον νεοελληνικό ρομαντισμό και την ακυριολεξία του ρητορισμού[97]. Γι' αυτό και, όταν

---

[93] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα της "Ανάγνωσης" των Πηγών: Μια Μαρτυρία περί Οικοδιδασκαλίας τον 17ο Αιώνα και το Κρυφό Σχολειό», *Τα Ιστορικά* 27 (2010), σ. 361· Α.Π. Ανδρέου, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, «Οι Δομές της Παιδείας...», *ό.π.*, σ. 271, 313.

[94] A. Liakos, «History Wars: Questioning Tolerance», στον τόμο G. Hálfdanarson (εκδ.), *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Πίζα 2008, σ. 82.

[95] Χ. Καρανάσιος, «25η Μαρτίου: Μην πυροβολείτε τους νεκρούς μας!», εφ. *Ο Χρόνος* (Κοζάνη), 28-3-2011.

[96] Έτσι χαρακτηρίζει ο Α. Λιάκος τους ειδικούς ιστορικούς, οι οποίοι είναι καθηγητές και ερευνητές σε επιστημονικά ιδρύματα, σε αντίθεση με όσους ασχολούνται «ερασιτεχνικά» με την οστορία χωρίς την ανάλογη εξειδίκευση: Α. Λιάκος, «Το Ζήτημα της "Συνέχειας" στη Νεοελληνική Ιστοριογραφία», στο Π.Μ. Κιτρομηλίδης, Τ.Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2004, σσ. 63-64.

[97] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σσ. 19-23, 31.

ο Β. Κρεμμυδάς παρουσίασε το βιβλίο του Αγγέλου στο αναγνωστικό κοινό των *Νέων*[98], απέφυγε επιμελώς να αναφέρει ποια ήταν τα αίτια που, σύμφωνα με τον συγγραφέα του, είχαν οδηγήσει στη δημιουργία και διάδοση αυτού του «μύθου». Διότι, αν ο Κρεμμυδάς ανέφερε στους αναγνώστες των *Νέων* ότι, σύμφωνα με τον Αγγέλου, το κρυφό σχολειό δεν το δημιούργησε η Εκκλησία αλλά ο διαφωτισμός και ο νεοελληνικός ρομαντισμός, θα του ήταν μετά πολύ δύσκολο να υποστηρίζει, σε όλους τους τόνους, ότι το κρυφό σχολειό το κατασκεύασε «η εκκλησία» και το υιοθέτησε «ασμένως» η «πολιτική εξουσία»[99].

Σχετικά με τον χρόνο δημιουργίας και εμφάνισής του, οι περισσότεροι αναθεωρητές ιστορικοί υποστηρίζουν πως το κρυφό σχολειό είναι ένας «εκ των υστέρων»[100] μύθος, που «*γεννήθηκε* και σχηματοποιήθηκε *πολύ μετά* την Επανάσταση»[101], «*στα μέσα πια* του 19^ου^ αιώνα»[102]. Όπως αναφέρει ο Κρεμμυδάς, οι «ιστορικοί μύθοι [...] *κατασκευάστηκαν* [από την Εκκλησία] κατά το πολλαπλώς εθνικά κρίσιμο *δεύτερο* μισό του 19^ου^ αιώνα»[103]. «Επομένως, η παράδοση περί του Κρυφού Σχολειού είναι *πρόσφατη*»[104]. Πιο συγκεκριμένα, «το μύθευμα περί κρυφού σχολειού *εμφανίστηκε* πολύ μετά το 1821, στη δεκαετία του 1870, ύστερα από δημοσίευση του “φεγγαράκι μου λαμπρό”, ενός παιδικού νανουρίσματος, σε

---

[98] Β. Κρεμμυδάς, «Ο πιο ανθεκτικός μύθος», *ό.π.*

[99] Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία στο 21...», *ό.π.* και «Χονδροειδής...», *ό.π.*

[100] Α. Ελεφάντης, «Επιλεγόμενα στο βιβλίο...», *ό.π.*

[101] Δ. Κούρτοβικ, «Αλλού το όνειρο κι αλλού το '21», *ό.π.*

[102] Γ.Η. Χάρης, «Το κρυφό σχολειό και η κρυφή του αλήθεια», εφ. *Τα Νέα*, 3-4-2004.

[103] Β. Κρεμμυδάς, «Η Εκκλησία...», *ό.π.*· του ιδίου, «Η Εκκλησία, το κράτος...», *ό.π.*· Α. Ελεφάντης, «Επιλεγόμενα στο βιβλίο...», *ό.π.*

[104] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 38.

ξένη έκδοση με δημοτικά τραγούδια»[105]. Ο Ι.Κ. Χασιώτης, μάλιστα, αφού συμπεράνει κι αυτός πως «ο μύθος είναι λοιπόν *αρκετά* μεταγενέστερος», θεωρεί πως «καθιερώθηκε μάλλον *μετά* την έκδοση, στα *1899*, του γνωστού ποιήματος του Ιωάννου Πολέμη, *Το Κρυφό Σχολειό*»[106].

Από τα παραπάνω αποκαλύπτεται ότι πολλοί από εκείνους που απορρίπτουν το κρυφό σχολειό, από το βιβλίο του Αγγέλου, έχουν διαβάσει μόνον το... εξώφυλλο. Διότι αν το είχαν διαβάσει πραγματικά, δεν θα έλεγαν ποτέ ότι το κρυφό σχολειό είναι ένας όψιμος και αρκετά μεταγενέστερος μύθος, που κατασκευάστηκε πολύ μετά την Επανάσταση, ακόμη και κατά τη δεκαετία του 1870(!). Θα γνώριζαν, τουλάχιστον, πως το κρυφό σχολειό είναι -αν μη τι άλλο- ένας πάρα πολύ πρώιμος «μύθος», αφού «η παλαιότερη [μαρτυρία] που *μνημονεύει την ύπαρξη κρυφού σχολειού* κατά την τουρκοκρατία»[107] είναι αυτή του Στέφανου Κανέλλου, *ήδη* από το 1822[108].

Έτσι λοιπόν, ένα πράγμα γίνεται ολοφάνερο: Πως όλοι οι παραπάνω αγνοούν –προκλητικά– όχι μόνον τις πηγές, αλλά ακόμη και την πλέον στοιχειώδη, για το θέμα τους, βιβλιογραφία. Όμως, αυτή τους η άγνοια δεν μπορεί να παραβλεφθεί και να παρακαμφθεί τόσο εύκολα, διότι είναι προφανές πως εγείρει σοβαρότατα ζητήματα επιστημονικής δεοντολογίας για τον τρόπο με τον οποίον δουλεύουν επιστημονικά και προχωρούν στην εξαγωγή των πορισμάτων τους.

Ο Α. Λιάκος, στη βιβλιοκρισία του για το *Κρυφό Σχολειό* του Αγγέλου, θέτει το πρόβλημα της αναντιστοιχίας του «μύθου» του κρυφού σχολειού με τα συμπεράσματα και τις απόψεις της ιστορικής έρευνας: «Ο μύθος δεν εδράζεται στις ιστορικές σπουδές που στηρίζονται στην πρακτική και τη

---

[105] Α. Ηρακλείδης, «Η ανάγκη για μύθους...», *ό.π.*

[106] Ι.Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας...*, *ό.π.*, σ. 87.

[107] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 19.

[108] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σσ. 19-20.

λογική της έρευνας. [...] Η κραυγαλέα αυτή διαφορά, ανάμεσα στο μύθο και στις ιστορικές σπουδές αποσιωπάται». Και, όπως συμπληρώνει ο ίδιος, όχι χωρίς κάποια απογοήτευση, «σπανίως οι ιστορικές σπουδές βγαίνουν στο δημόσιο χώρο για να αμφισβητήσουν τα πορίσματα της μυθοποιούσας ιστορίας»[109]. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος θεωρεί πως αυτή «η απόκλιση ανάμεσα στην επιστημονική και τη δημόσια ιστορία αποτελεί σοβαρό πολιτιστικό πρόβλημα για την Ελλάδα», διότι «την ώρα που η επιστημονική ιστορία γίνεται όλο και πιο σοβαρή, λύνει προβλήματα της εθνικής συγκρότησης, η δημόσια ιστορία -σχολικά εγχειρίδια, τηλεόραση, εκλαϊκευτικά βιβλία- αναπαράγει στερεότυπα, συνήθως μέσω ερασιτεχνών λογίων»[110]. Επίσης, «δεν είναι δυνατόν η κοινότητα των ιστορικών να υπηρετεί δύο εκδοχές της Ιστορίας: μια υπεύθυνη, έγκυρη και στοχαστική για την ικανοποίηση μιας μικρής ομάδας μυημένων (μανδαρίνων;) και μια δεύτερη εκδοχή λαϊκή, για ευρεία κατανάλωση και σχολική χρήση. [...] Γνωστικά λοιπόν, δεν μπορούμε να φανταστούμε παρά μια μόνο Ιστορία και αυτή θα είναι η *επιστημονική*»[111].

Είναι όμως τόσο μεγάλη και τόσο χαώδης η απόσταση ανάμεσα στο κρυφό σχολειό και στις «ιστορικές σπουδές», όσο τουλάχιστον παρουσιάζεται; Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε πως όχι, διότι η άποψη πως το «κρυφό σχολειό» δεν υπήρξε ποτέ είναι πολύ πρόσφατη στην επιστημονική ιστοριογραφική έρευνα και, μέχρι σήμερα, όχι καθολικά αποδεκτή. Η πραγματικότητα είναι πως, «μέχρι το 1974, οι ρητές αρνήσεις της ύπαρξης του κρυφού σχολειού είναι ελάχι-

[109] Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 296.
[110] Δήλωση του ομ. διευθυντή ερευνών στο ΕΙΕ, Β. Παναγιωτόπουλου, στο άρθρο, «Το "φανερό" σχολείο έφερε τον... ξεσηκωμό..», *ό.π.*
[111] Β. Παναγιωτόπουλος, «Η ιστορική αλήθεια και το εθνικό φρόνημα. Εθνική ιστορία ή μήπως εθνική μυθολογία;», εφ. *Τα Νέα*, 25-3-2011.

στες»[112]. «*Μόνο* στις τρεις τελευταίες δεκαετίες η *επιστήμη* της ιστορίας καταδίκασε ρητά το μύθο»[113]. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως η άποψη των αναθεωρητών ιστορικών για το κρυφό σχολείο έχει γίνει αποδεκτή από το σύνολο των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ακόμη και σήμερα, υπάρχει «*ισχυρότατη* αποδοχή του μύθου στην ελληνική ιστορική κουλτούρα», πράγμα που εξηγεί και τη «δυσχέρεια *ακόμη και μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας* να δεχθούν την απόρριψή του»[114].

Τα τελευταία μάλιστα χρόνια –μετά την εμφάνιση κειμένων που ανασκευάζουν τις απόψεις των αποδομητών, ανάμεσά τους και η δημοσίευση, το 2008, της α΄ έκδοσης αυτής εδώ της μελέτης– κάποιοι υποψιασμένοι αναθεωρητές ιστορικοί άρχισαν να δέχονται ότι μπορεί τέλος πάντων να υπήρξε κάποια στιγμή κρυφό σχολειό, έστω και ως εξαίρεση. Πράγμα βέβαια εντελώς αδιανόητο μέχρι τότε, αλλά και μέχρι τώρα ακόμη, όπως είδαμε διεξοδικά παραπάνω.

Πιο συγκεκριμένα, ο Θ. Βερέμης, σε δύο τηλεοπτικές εμφανίσεις του [115], δέχτηκε πως το κρυφό σχολειό υπήρξε, αλλά μόνον ως έκτακτη κατάσταση, όταν γίνονταν εξισλαμισμοί.

Επίσης, ο Α. Αναστασόπουλος αναρωτιέται, τώρα πια, τι θα αποδείκνυε η λειτουργία των κρυφών σχολειών, ακόμη και αν αποδεικνυόταν ιστορικά ότι υπήρξαν λόγω τοπικών αντιξοοτήτων[116]. Όμως, μια τέτοια απορία, μετά από όλη την

---

[112] Π. Στάθης, «Ιστορική Κουλτούρα και Κατασκευασμένη Μνήμη: Τα Κρυφά Σχολειά», στον *Μύθοι και Ιδεολογήματα…*, *ό.π.*, σ. 236.

[113] Π. Στάθης, «Ιστορική Κουλτούρα...», *ό.π.*, σ. 231.

[114] Π. Στάθης, «Ιστορική Κουλτούρα...», *ό.π.*, σσ. 227-228, όπου και σχετικές παραπομπές (σημ. 8).

[115] Και οι δύο στον τηλεοπτικό σταθμό ΣΚΑΪ. Η πρώτη, στις 21-1-2011, σε συζήτηση μετά την προβολή του α΄ επεισοδίου της σειράς *1821*, και η δεύτερη, στις 28-2-2011, στην εκπομπή *Νέοι Φάκελοι*.

[116] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα...», *ό.π.*, σ. 362.

ανελέητη επίθεση που υπέστησαν -και υφίστανται- όσοι υποστηρίζουν το κρυφό σχολειό, ηχεί ιδιαίτερα προκλητική. Βέβαια, ο Αναστασόπουλος, από την άλλη, δεν αναρωτιέται καθόλου, ούτε και μπαίνει στον κόπο να μας εξηγήσει γιατί όλοι ανεξαιρέτως οι αναθεωρητές ιστορικοί απέρριπταν -και απορρίπτουν- με τόσο μένος και τέτοιο πάθος το κρυφό σχολειό *στο σύνολό του*, χαρακτηρίζοντας μάλιστα οποιαδήποτε αναφορά σε αυτό ως «ανοησία», μη διστάζοντας να καλούν ακόμη και την Εκκλησία να πάψει επιτέλους να αναφέρεται σε αυτό, ώστε να προσαρμοστεί και αυτή στην «επιστημονική αλήθεια».

Β) Αναφορές για το κρυφό σχολειό στη διεθνή βιβλιογραφία

Αν η ντόπια αναθεωρητική ιστοριογραφία έχει απορρίψει πλήρως την ιστορικότητα του κρυφού σχολειού, δεν ισχύει το ίδιο και για τη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία. Εκεί η ιστορικότητα του κρυφού σχολειού γίνεται δεκτή από αρκετές επιστημονικές μελέτες. Για παράδειγμα, οι A. Dragona και C. Handa γράφουν τα εξής:

> Ακόμη και σε περιόδους μεγάλης πολιτικής καταπίεσης, όπως η οθωμανική κυριαρχία ή η ναζιστική κατοχή της Ελλάδας, κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκόσμιου πολέμου, η συμμετοχή τους σε κάποια μορφή επίσημων ή ανεπίσημων πρακτικών βασικής εκπαίδευσης προσέφερε στους Έλληνες *μια αίσθηση προσανατολισμού και υπεροχής*, μια μορφή ηθικής συντήρησης. Για παράδειγμα, τα «κρυφά σχολεία», που λειτουργούσαν *κρυφά και «παράνομα»*, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, για σχεδόν 400 χρόνια, δίδασκαν στα παιδιά τα βασικά στοιχεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αλλά επίσης *ενστάλαζαν* σε αυτά και

ένα *ισχυρό ελληνικό ήθος*[117].

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν και οι Ch.M. Costantakos και J.N. Spiridakis, σύμφωνα με τους οποίους:

> ...οι Έλληνες πάντοτε θεωρούσαν πως η ελληνική τους γλώσσα ήταν η συνεκτική δύναμη της εθνικής τους ταυτότητας. Αγωνίστηκαν για τη διάσωσή της, κατά τη διάρκεια πολλών περιόδων ξένης κυριαρχίας, κάτι που επιβεβαιώθηκε από την αντοχή και τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στα τετρακόσια χρόνια κατοχής από την οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά τη διάρκεια της οποίας η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ήταν *απαγορευμένη*. Τα *κρυφά σχολειά* λειτουργούσαν *κρυφά*, κάτω από την κάλυψη που προσέφερε το σκοτάδι, *με στόχο τη διατήρηση της γλώσσας*[118].

---

[117] «Even during times of great political distress such as the Ottoman rule or the Nazi occupation of Greece during the Second World War, participation in some form of official or unofficial literacy practices provided Greeks with a sense of direction and pride, a form of moral sustenance. For instance, the "secret schools", which operated clandestinely and "illegally" during the Ottoman rule over Greece for nearly 400 years, taught the children basic literacy skills, but also instilled in them a strong Greek ethos»: A. Dragona, C. Handa, «*Xenes Glosses*: Literacy and Cultural Implications of the Web for Greece», στον τόμο G.E. Hawisher, C.L. Selfe (εκδ.), *Global Literacies and the World-Wide Web*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000, σ. 66.

[118] «Greeks have always considered their Greek language to be a binding force to their ethnic identity. They struggled for its survival during many periods of foreign domination, evidenced by the endurance and maintenance of the Greek language during four hundred years of occupation by the Ottoman Empire at which time the learning of the Greek language was forbidden. *Krifa-Skolia*, "Hidden Schools", operated clandestinely under the cover of darkness to maintain the language during this period»: Ch.M. Costantakos, J.N. Spiridakis, «Greek in New York», στον τόμο O. García, J.A. Fishman (εκδ.), *The Multilingual Apple: Languages in New York City*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη [2]2002, σ. 144.

Το ίδιο υποστηρίζουν για τον ρόλο του κρυφού σχολειού, σε ανάλογες μελέτες τους, οι J. Georgas[119] και N.V. Gianaris[120].

Όμως, ο πιο απρόσμενος υποστηρικτής της ύπαρξης του κρυφού σχολειού, και μάλιστα στα εγκυρότερα διεθνή επιστημονικά φόρα, είναι ο κορυφαίος σε θέματα εκπαίδευσης καθηγητής Γ. Ψαχαρόπουλος, ο οποίος έγραψε, σε ειδικό επιστημονικό άρθρο του, τα εξής ενδιαφέροντα για το κρυφό σχολειό:

> Η εκπαίδευση έχει μια μακρά παράδοση στην Ελλάδα. Ο Σωκράτης δίδασκε, όταν οι λαοί της δυτικής Ευρώπης ήταν ακόμη αναλφάβητοι. Τα όσα συνέβησαν στα 400 χρόνια της τουρκικής κατοχής θα πρέπει να μεγάλωσαν την όρεξη των Ελλήνων για παιδεία. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, *είναι ξεκάθαρο* ότι το κρυφό σχολειό βοήθησε στη *διάσωση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ταυτότητας*[121].

---

[119] J. Georgas, «Ecological-Social Model of Greek Psychology», στον τόμο U. Kim, J.W. Berry (επιμ.), *Indigenous Psychologies, Research and Experience in Cultural Context, Cross-Cultural Research and Methodology Series* 17, Νιούμπερυ Παρκ 1993, σσ. 62·65.

[120] N.V. Gianaris, *Geopolitical and Economic Changes in the Balkan Countries*, Γουέστπορτ Κονέκτικατ 1996, σ. 42.

[121] «Education has a long tradition in Greece. Socrates was teaching when the peoples of Western Europe were still illiterate. [...] Happenings during those four hundred years [of Turkish occupation] must have stirred the Greeks' appetite for education; it is clear, in any case, that that the κρυφό σχολειό helped to preserve the Greek language and national identity»: G. Psacharopoulos, «Introduction», στο «Education in Greece Today: Contributions to the Perennial Debate», *Journal of Modern Greek Studies* 13 (1995), σ. 169.

Η ΔΙΩΞΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

Όπως είδαμε παραπάνω, σύμφωνα με τους αναθεωρητές ιστορικούς, είναι «μύθευμα» η αντίληψη περί «απαγόρευσης και καταδίωξης της εκπαίδευσης των Ελλήνων από τους Τούρκους»[122]. Σε αυτή την ενότητα της μελέτης μας, θα δούμε εκ του σύνεγγυς κατά πόσο οι κατηγορηματικές αυτές απόψεις και αποφάνσεις μπορούν να αντέξουν στη βάσανο των πηγών. Έτσι, θα παραθέσουμε μια σειρά από μαρτυρίες, από τα πρώτα μέχρι τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπου θα καταδειχτεί η άμεση, εξοντωτική και πολλές φορές καθολική απαγόρευση της παιδείας των Ελλήνων από τους Τούρκους.

Γεννάδιος Σχολάριος, πρώτος οικουμενικός πατριάρχης μετά την Άλωση, περίπου 1460

Σε μια επιστολή του προς τον Μαρτίνο Κρούσιο, ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς παραθέτει απόσπασμα από μια επιστολή του Γεννάδιου Σχολάριου, σχετικά με την κατάσταση της παιδείας των Ελλήνων, μετά την τουρκική κατάκτηση:

> Μνήσθητε, ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, πόσον τε καὶ ποταπὸν ὑπῆρχε τὸ γένος ἡμῶν. Ἦν γὰρ σοφόν, ἔνδοξον, γενναῖον, φρόνιμον, ἀνδρεῖον, πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ὑποτάξαν εἰς μοναρχίαν. [...] Ἀλλὰ νῦν, φεῦ τῶν κακῶν!, ἀπώλετο πᾶν. Ἑάλω γὰρ ἡ Κωνσταντινούπολις. [...] Ποῦ τὰ παιδευτήρια

---

[122] Π. Στάθης, «Το *Κρυφό Σχολειό* του Άλκη Αγγέλου», εφ. *Η Αυγή*, 12-4-1998.

τῆς σοφίας; [...] *Κατεπόθησαν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ*[123].

Ήταν κάποτε σοφό και ένδοξο το γένος μας, λέει ο πατριάρχης. Τώρα όμως χάθηκε το παν, γιατί έπεσε η Κωνσταντινούπολη. Έτσι, ακόμη και τα «παιδευτήρια της σοφίας» γκρεμίστηκαν από τον Μωάμεθ, τον Τούρκο κατακτητή.

Η περιγραφή του Σχολάριου για τη θηριώδη συμπεριφορά των Τούρκων απέναντι στους κατακτημένους Έλληνες επιβεβαιώνεται πλήρως από τις αντίστοιχες περιγραφές των Λατίνων λόγιων, ήδη από την εποχή της Αλώσεως, αλλά και μετέπειτα. Ειδικά, για τη βαρβαρότητα που επέδειξαν οι Τούρκοι προς την παιδεία και τον πολιτισμό του Βυζαντίου, οι σχετικές περιγραφές είναι ανατριχιαστικές. Διότι, εκτός από τις εκκλησίες και τα σχολεία, κατέστρεφαν με μεγάλο μένος και τα βιβλία. Σύμφωνα με τους Λατίνους λόγιους της εποχής, η τουρκική κατάκτηση κατέστρεψε τη μεγάλη έδρα της σοφίας, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, και σήμανε το τέλος των ελληνικών γραμμάτων. Ένας από αυτούς ανεβάζει τον αριθμό των βιβλίων που καταστράφηκαν στους 120.000 τόμους. Η άλωση της Πόλης ήταν για τους Λατίνους ο δεύτερος θάνατος του Ομήρου και η δεύτερη φυγή του Πλάτωνα, η οποία επέφερε ταυτόχρονα την καταστροφή και της πίστης και του πολιτισμού. Οι Τούρκοι ήταν εχθροί των ελληνικών και των λατινικών γραμμάτων, τα οποία περιφρονούσαν, και επέβαλαν την αμάθειά τους διαμέσου της καταστροφής[124].

---

[123] M. Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 100. Το ίδιο απόσπασμα, από αυτήν την επιστολή του Σχολάριου, βλ. στο πολυτιμότατο τομίδιο Κ.Β. Σκουτέρης, *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού*, *Εκκλησιαστικαί Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος* 3, εν Αθήναις 1971, σσ. 35-36.

[124] E. Boyar, K. Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Κέιμπριτζ (κ. άλ.) 2010, σσ. 7-8, όπου όλες οι σχετικές πηγές.

Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, αρχιγραμματέας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 1570-1580

Ο Γερμανός καθηγητής[125] Μαρτίνος Κρούσιος, εξέδωσε, το 1584, ένα σπουδαιότατο βιβλίο, την *Turcograecia*. Εκεί δημοσίευσε τις επιστολές που του είχε στείλει ο φίλος του Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ο οποίος ήταν «πρωτονοτάριος», δηλαδή αρχιγραμματέας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ο στενότερος συνεργάτης του περίφημου πατριάρχη Ιερεμία Β΄ του τρανού. Σε αυτές τις επιστολές, ο Ζυγομαλάς περιγράφει στον σπουδαίο φίλο του σε ποια κατάσταση βρισκόταν η παιδεία στις ελληνικές περιφέρειες[126] και πόλεις[127], παλαιότερα και στην εποχή του.

Σύμφωνα με τον Ζυγομαλά, ενώ κάποτε όλες οι ελληνικές περιοχές και οι πόλεις, που ανέφερε, είχαν υπάρξει «λόγων πηγαί», στην εποχή του, όλα ήταν πια «ἠφανισμένα καὶ λείψανον μόνον τι φέροντα τῶν πάλαι καλῶν καὶ τῆς τότε εὐδαιμονίας». Και αυτό διότι τώρα:

> [Πάντα δὲ ταῦτα (φεῦ!) δεδουλωμένα δουλείᾳ Ἀγαρηνῶν καὶ οὐκ ἔχοντα τὰς ἐλευθέρους ἐπιστήμας, εἰ μή τις ποῦ

---

[125] Στο πανεπιστήμιο της Τυβίγγης.

[126] «Θράκη, Μακεδονία, Ελλάς (Θεσσαλία-Στερεά), Πελοπόννησος, Ήπειρος και άλλες»: M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 93.

[127] «Ηράκλεια, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Ναύπλιο, Ναύπακτος, Ιωάννινα και άλλες»: M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 93. Είναι σαφές πως ο Ζυγομαλάς τοποθετεί τη λαμπρή ακμή όλων αυτών των περιοχών και των πόλεων στη βυζαντινή και όχι στην κλασική εποχή, διότι στην κλασική εποχή δεν υπήρχε ούτε η Ναύπακτος, ούτε το Ναύπλιο, ούτε βέβαια τα Ιωάννινα! Άλλωστε, οι «Αγαρηνοί», ως γνωστόν, δεν κατέλυσαν την Αθήνα του Περικλή, αλλά τη βυζαντινή Αυτοκρατορία. Γι' αυτό και δεν μπορούμε εδώ να μιλάμε για κλασικισμό του Ζυγομαλά, αλλά για βυζαντινισμό, μέσα από τον οποίον αναγνώριζε τη λαμπρή ακμή και, κυρίως, την αδιάκοπη συνέχεια του γένους των Ελλήνων.

ἐφευρίσκεται. Τὸ δ' αἴτιον, ὅτι αἱ κακώσεις καὶ αἱ συζητήσεις τῶν τυραννούντων δειναί[128].

Ο λόγος που δεν υπάρχουν πλέον στον τόπο μας οι επιστήμες, που ταιριάζουν στους ελεύθερους ανθρώπους, είναι η ανυπόφερτη τουρκική σκλαβιά, λέει ο αρχιγραμματέας του Πατριαρχείου. Όπως εξηγεί πάλι ο ίδιος, «σοφίαν γὰρ ἢ μαθήματα, *δοῦλοι ὄντες νῦν*, οὐκ ἔχομεν»[129].

Ἀπολέσαντες ἡμεῖς [οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες] βασιλείαν, καὶ σοφίας ἐστερήθημεν, βαρβαρωθέντες ἐν βαρβάροις χρονίως, καὶ ἀνανεύειν ταῖς δυστυχίαις κωλυόμενοι[130].

Ἑλληνικῶν δὲ χαρίτων τὸ κλέος βαρὺς ὤλεσεν αἰών, βαρβαρικοῖς δαμάσας ἤθεσιν ἀγλαΐην, [...] ζυγὸν δουλείας [τὴν *Ἑλλάδα*] ἀκλεῶς ὑποφέρουσαν[131].

Η σχεδόν παντελής έλλειψη σχολείων που υπήρχε στον καιρό του, τον 16° αιώνα, δεν «εξηγείται», από τον Ζυγομαλά, ούτε «από εσωτερικούς λόγους»[132], ούτε επειδή «η κοινωνία

---

[128] Ολα αυτά είναι (αλίμονο!) *υποδουλωμένα* στη δουλεία των Αγαρηνών και *δεν έχουν* πλέον τις ελευθέριες επιστήμες, εκτός και αν κάποια τύχει κάπου να υπάρξει. Και ο λόγος; *Ότι οι βιαιοπραγίες και οι απαιτήσεις των τυράννων είναι φοβερές.* (M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σσ. 93-94.)
M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σσ. 93-94.

[129] M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 431.

[130] M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 437.

[131] «Διότι, σαν χάσαμε εμείς οι δυστυχείς Έλληνες το βασίλειό μας, και την σοφία στερηθήκαμε και *γίναμε τελείως βάρβαροι, τόσον καιρό ανάμεσα στους βαρβάρους*, που *δεν μας αφήνουν* να σηκώσουμε κεφάλι από τις δυστυχίες μας. Το κλέος από τις ελληνικές χάριτες ένας βαρύς καιρός το εξολόθρευσε, που κατέστρεψε με τα *βάρβαρα* ήθη του την ομορφιά τους, υποφέροντας η Ελλάς άδοξα της *δουλείας τον ζυγό*.» (M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 94.)

[132] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 450· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 81· Α. Παππάς, «Δέκα μικροί μύθοι...», *ό.π.*

δεν χρειαζόταν τα γράμματα»[133], όπως αποφαίνονται οι αναθεωρητές. Σύμφωνα με τον αρχιγραμματέα του Πατριαρχείου, αυτή η ολοκληρωτική έλλειψη δασκάλων και σχολείων οφειλόταν αποκλειστικά και μόνον στον αφόρητο «ζυγό» που είχαν επιβάλει οι βάρβαροι Τούρκοι στο ελληνικό γένος. Ένας ζυγός που δεν επέτρεπε στους Έλληνες να έχουν «σοφία» ή «μαθήματα», και ο οποίος είχε καταστρέψει όλη την ομορφιά της Ελλάδας, εξαφανίζοντας κάθε χάρη από πάνω της.

Η πιο αποκαλυπτική και συνάμα πιο συγκινητική αναφορά του Ζυγομαλά προς τον Κρούσιο, σχετικά με την ανυπαρξία παιδείας στους υπόδουλους Έλληνες, είναι τούτη εδώ:

> Ἐδεξάμην εὐνοϊκῶς τὸ βιβλιάριον καὶ τοῖς παρ' ἡμῖν παιδευομένοις καὶ σπουδάζουσι νέοις ἐκοινώνησα, καὶ θαυμάζουσιν ὁσημέραι τὴν σοφίαν ὑμῶν. Ὅσον δ' ὑμᾶς μακαρίζουσι, τόσον ἑαυτοὺς ταλανίζουσιν, ὅτι ἐν χρείᾳ καὶ δουλείᾳ ὄντες, τὰ ἐλευθέροις ἀνήκοντα μαθήματα σπουδάζειν, ὡς δεῖ, κωλύονται[134].

Ο Κρούσιος είχε στείλει στον Ζυγομαλά ένα βιβλιαράκι, προφανώς από εκείνα με τα οποία δίδασκε αρχαία ελληνικά στους φοιτητές του. Ο Ζυγομαλάς τον πληροφορεί πως το παρέλαβε και ότι το έδειξε και στους μαθητές του. Εκείνοι πραγματικά θαύμασαν τη σοφία των Γερμανών, που μπορούσαν να μαθαίνουν τέτοια «μαθήματα» στο πανεπιστήμιο.

---

[133] Π. Στάθης, «Κρυφό σχολειό: Τα ιστορικά δεδομένα...», *ό.π.*

[134] M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 433. «Δέχτηκα φιλικά το βιβλιαράκι σου και το έδειξα αμέσως στους δικούς μας μαθητές και σπουδαστές. Και όλοι αυτοί συνεχώς θαυμάζουν τη σοφία σας. Και όσο εσάς καλοτυχίζουν, άλλο τόσο τον εαυτό τους ταλανίζουν που, επειδή είναι σε κατάσταση ανάγκης και *δουλείας*, *εμποδίζονται να σπουδάσουν*, όπως πρέπει, τα μαθήματα που ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους».

Αλλά όσο καλοτύχιζαν τους Γερμανούς φοιτητές, άλλο τόσο στεναχωρούνταν για τη δική τους οικτρή κατάσταση, διότι αυτοί «κωλύονταν» να διδάσκονται όπως πρέπει τα μαθήματα που ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους. Και μ' ένα θάρρος που πραγματικά ξαφνιάζει, αναφέρει ευθέως στον Κρούσιο πως ο λόγος που οι σπουδαστές του δεν είχαν τη δυνατότητα να διδάσκονται σωστά τα «ελευθέρια» μαθήματα ήταν η «δουλεία» των Τούρκων.

Εδώ όμως εγείρεται αμέσως ένα καίριο ερώτημα: Μήπως γι' αυτήν την κατάστασή τους ήταν κατά ένα μέρος υπεύθυνοι και οι ίδιοι οι Έλληνες, επειδή αδιαφορούσαν για την παιδεία τους και την παραμελούσαν, όπως ισχυρίζονται και οι αναθεωρητές ιστορικοί; Η απάντηση που δίνει ο Ζυγομαλάς στο ερώτημα αυτό είναι απολύτως αρνητική. Όπως λέει ο ίδιος,

> δεκτικώτατοί εἰσιν οἱ τοῖς τοιούτοις τόποις ἐνοικοῦντες, *ὅτε διδασκάλου τύχωσι*, τῶν μαθημάτων λαμβάνειν, *διὰ τὴν ἐνοῦσαν*, ὡς οἶμαι, τῷ *ἑλληνικῷ γένει εὐγένειαν*, καὶ τὴν κράσιν καὶ θέσιν τῶν τόπων αὐτῶν. Ἃ πλεονεκτήματά εἰσι *θεόθεν* ἐμπεφυκότα καὶ σχεδὸν *ἀνεξάλειπτα*[135].

Είναι πολύ «δεκτικοί» στην παιδεία όσοι κατοικούν τούτα εδώ τα μέρη, λέει ο Ζυγομαλάς. Και αυτό διότι το «ελληνικό γένος» έχει ως πλεονεκτήματα έμφυτα από τον Θεό, αλλά και από την ίδια τη θέση και το κλίμα των τόπων όπου κατοικεί, την *ευγένεια* και τη φιλομάθεια. Αρκεί βέβαια να υπάρχουν δάσκαλοι που θα τους διδάξουν. Και για ν' αποδείξει ο Ζυγομαλάς στον Κρούσιο ότι το «ελληνικό γένος» έχει δοσμένο από τον ίδιο τον Θεό το χάρισμα της παιδείας, του αναφέρει το εξής:

> Ἄκουε, εἰς μαρτυρίαν [...] τῶν [...] προτερημάτων τοῦ *ἑλληνικοῦ γένους*, καὶ τὸ νῦν γινόμενον. Ὁ νῦν [...] πάπας

[135] M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 94.

> φροντιστήριον μέγα συνεστήσατο. Καὶ μετεκαλέσατο Ἑλλήνων παῖδας. [...] Καὶ νῦν, [...] Ἑλλήνων παῖδες πολλοὶ ἐκεῖ σπουδάζουσι σὺν Θεῷ[136].

Μια ολοφάνερη απόδειξη για τα *προτερήματα* του ελληνικού γένους ήταν για τον Ζυγομαλά και το παράδειγμα του Ελληνικού Κολλεγίου στη Ρώμη. Παρ' όλο που είχαν περάσει μόνον πέντε χρόνια από την ίδρυσή του[137], υπήρχαν ήδη πολλοί «Ελλήνων παίδες» που σπούδαζαν εκεί, αποδεικνύοντας έτσι πως όταν οι Έλληνες βρίσκουν δασκάλους και σχολεία, κυριολεκτικά σπεύδουν, με όλο τους τον ζήλο και τη δύναμη, να μάθουν γράμματα.

Όμως το πρόβλημα ήταν ακριβώς αυτό. Ότι, ενώ οι Έλληνες είχαν τέτοια ικανότητα και δίψα για τη γνώση και την παιδεία, στερούνταν σχεδόν ολοκληρωτικά και τα δύο. Και ο μόνος λόγος που συνέβαινε αυτό ήταν, πάντα, η τουρκική σκλαβιά:

> Τὰ νέφη δὲ τῶν *ἐπισυμβαινόντων καθ' ἡμέραν συμφορῶν*, τὸν ἥλιον τῶν καλῶν τούτων λάμπειν *οὐκ ἐᾷ*, καὶ τὴν σοφίαν θάλλειν. Δῴη δὲ Θεός ποτε ἄνεσιν καὶ *ἐλευθερίαν*, τήν τε *είς τὸ ἀρχαῖον ἀποκατάστασιν*[138].

Τα σύννεφα των ατέλειωτων συμφορών που βιώνουν καθημερινά οι Έλληνες δεν επιτρέπουν να λάμπει σ' αυτούς ο ήλιος της παιδείας, ούτε να ανθεί ανάμεσά τους η σοφία. Γι' αυτό και ο Ζυγομαλάς προσεύχεται με όλη του τη δύναμη στον Θεό, για να χαρίσει κάποτε στο «ελληνικό γένος» την άνεση και την *ελευθερία* του. Γιατί μόνον αν απελευθερώνονταν οι

---

[136] M. Crusius, *Turcograecia, ό.π.*, σ. 94.
[137] Είχε ιδρυθεί το 1576. Βλ. σχ. Γ. Καράς, *Οι Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15^{ος}-19^{ος} Αιώνας)*, Αθήνα 1991, σ. 29. Η επιστολή αυτή του Ζυγομαλά προς τον Κρούσιο έχει ημερομηνία 1581: M. Crusius, *Turcograecia, ό.π.*, σ. 98.
[138] M. Crusius, *Turcograecia, ό.π.*, σ. 94.

Έλληνες από τον βάρβαρο τουρκικό ζυγό, θα μπορούσαν να ξαναφτιάξουν και την παιδεία τους.

Είναι πράγματι ιδιαίτερα εντυπωσιακό να βλέπει κανείς τον στενότερο συνεργάτη του ίδιου του πατριάρχη να προσεύχεται με τέτοια θέρμη για την ελευθερία του «ελληνικού γένους». Και τόσο μεγάλη ήταν η λαχτάρα του για τη λευτεριά, ώστε να επισημάνει στους φοιτητές του Κρούσιου τη μεγάλη τύχη που είχαν να είναι «τετιμημένοι» με την ελευθερία, η οποία είναι πράγμα ανεκτίμητο:

> Καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ [ἐστὲ] τετιμημένοι, πράγματος *ἀδιατιμήτου*[139].

Και έκανε στον Κρούσιο τόσο μεγάλη εντύπωση αυτή η τεράστια σημασία και βαρύτητα που είχε για τον Ζυγομαλά η ελευθερία, ώστε να του γράψει κατάπληκτος, και με ανυπόκριτο θαυμασμό, τα εξής:

> Ἡλίκον γὰρ [...] ἐμὲ παθεῖν ἡγῇ τῇ ψυχῇ, ἀκούοντα τὸ «ὡς ἀδιατίμητον ἡ ἐλευθερία»![140]

Δεν μπορείς να φανταστείς, του λέει, τι έπαθα στην ψυχή μου σαν διάβασα αυτό που έγραψες, ότι είναι «ανεκτίμητο πράγμα η ελευθερία!». Δεν μπορούσε να πιστέψει ο Γερμανός Κρούσιος το πόσο απίστευτα σημαντική ήταν για τον Έλληνα Ζυγομαλά η έννοια και η αξία της ελευθερίας. Και δεν δίστασε να του το ομολογήσει.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, πρέπει να κάνουμε μια πολύ σημαντική παρατήρηση. Οι αναθεωρητές της ιστορίας μάς διαβεβαιώνουν πως «η έννοια της *εθνικής* απελευθερώσης ήταν απλώς έξω από κάθε δυνατότητα σκέψης στα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα. Ήταν, δηλαδή, απλά *αδιανόη-*

---

[139] M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 437.
[140] M. Crusius, *Turcograecia*, *ό.π.*, σ. 445.

τη»[141]. Για την Εκκλησία, «η κραταιά βασιλεία του σουλτάνου αντιπροσώπευε την εκ Θεού προνενοημένη τάξη του κόσμου»[142], γι' αυτό και «αναγνώριζε *με απόλυτη νομιμοφροσύνη* την κυριαρχία του»[143]. Έτσι, «το Πατριαρχείο [...] συνεβούλευε *απειλητικά*»[144] «τους πιστούς να *υποτάσσονται* στην οθωμανική εξουσία»[145], «διότι πάσα απείθεια ήταν αμαρτία και εναντίωση στο "θέλημα του Θεού"»[146]. Το χριστιανικό πλήρωμα, ο λαός των "Ρωμαίων", ή "Ρωμηών", [...] όφειλε, [...] σε απόδειξη της "ευλάβειάς" του, να υπηρετεί πιστά τους "κρατούντες", τους Οθωμανούς»[147]. Και, φυσικά, αυτή ακριβώς η «κατηγορική προσταγή της νομιμοφροσύνης και της υποταγής, στο πεδίο της πολιτικής δράσης, [...] απέκλειε κάθε σκέψη πολιτικής αλλαγής»[148].

Και όμως, μόλις πιο πάνω είδαμε ότι ο δεύτερης γενιάς[149] *πρωτονοτάριος* του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, προσευχόταν στον Θεό, με όλη τη δύναμη της

---

[141] Α. Λιάκος, «Είχε η Εκκλησία εθνική συνείδηση;», εφ. *Το Βήμα*, 25-3-2007.

[142] Ν. Θεοτοκάς, «Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία...», *ό.π.*

[143] Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα ²1999 [μετάφραση από το αγγλικό: 1978], σσ. 26-27.

[144] Α. Ελεφάντης, «Επιλεγόμενα στο βιβλίο...», *ό.π.*

[145] Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «"Νοερές Κοινότητες" και οι Απαρχές του Εθνικισμού Ζητήματος στα Βαλκάνια», στον τόμο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 107.

[146] Α. Ελεφάντης, «Επιλεγόμενα στο βιβλίο...», *ό.π.*

[147] Γ. Κουμπουρλής, «Η Ιδέα της Ιστορικής Συνέχειας του Ελληνικού Έθνους στους Εκπροσώπους του Ελληνικού Διαφωτισμού: Η Διαμάχη για το Όνομα του Έθνους και οι Απόψεις για τους Αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *Δοκιμές* 13-14 (2005), σσ. 141-142.

[148] Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σσ. 36-37.

[149] Ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ήταν γιος του Ιωάννη Ζυγομαλά, ο οποίος υπήρξε όχι μόνον πρωτονοτάριος αλλά και μέγας ρήτωρ της πατριαρχικής αυλής.

ψυχής του, για την ελευθερία του *ελληνικού* γένους. Και όλα αυτά το 1581, διακόσια σχεδόν χρόνια πριν τον νεοελληνικό διαφωτισμό και τη γένεση του εθνικισμού. Μάλλον ο πατριάρχης θα είχε ξεχάσει να πει στον στενότερο συνεργάτη του να μην διαπράττει μια τόσο μεγάλη αμαρτία...

Στην πραγματικότητα, η Εκκλησία ποτέ δεν δέχτηκε ότι η βασιλεία του σουλτάνου «αντιπροσώπευε την εκ Θεού προνενοημένη τάξη του κόσμου», αλλά πάντοτε θεωρούσε και διακήρυσσε πως η τουρκική κατάκτηση ήταν μόνον «δυστυχία» και «δουλεία» για το γένος. Και αυτό δεν το άφηνε να το διατυπώνουν, σε προσωπικό επίπεδο, μόνον τα διάφορα υψηλόβαθμα στελέχη της, αλλά το εξέφραζε και η ίδια στα πλέον επίσημα κείμενά της.

Το 1611, εκδόθηκε μια πολύ σπουδαία και σημαντική εκκλησιαστική Πράξη, το πατριαρχικό και συνοδικό κανονικό *Σημείωμα* του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Νεόφυτου Β΄, το οποίο συνυπογράφει και ο πατριάρχης Ιεροσολύμων, Θεοφάνης Δ΄. Το κείμενο αυτό διανεμήθηκε αμέσως σε όλες τις εκκλησιαστικές επαρχίες του Πατριαρχείου και, με ειδική εντολή, καταχωρίσθηκε στη νομική συναγωγή του Πατριαρχείου, που ήταν τότε εν χρήσει[150], ώστε να του δοθεί ιδιαίτερα αυξημένο κύρος και ισχύς[151].

Σε αυτό το έγγραφο, οι ανώτατοι ηγέτες της Εκκλησίας αποφάσισαν να καταστήσουν πιο χαλαρά κάποια κωλύματα του γάμου, και ως αιτία που το κάνουν αυτό επικαλούνται

---

[150] Δ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιας Τέχνης Νομικής. Βυζαντινό Δίκαιο και Μεταβυζαντινή «Νομοθεσία»*, *Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία* 69, Αθήνα 1999, σ. 213.

[151] Κ.Γ. Πιτσάκης, «Φιλίππου του Κυπρίου, μία Μαρτυρία για το "Μέγα Νόμιμον"», στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, Λευκωσία 1986, σ. 372, σημ. 25.

«τὴν *δυστυχίαν* καὶ *στενοχωρίαν* τοῦ γένους»[152]. Έτσι, αποφασίζουν «γνώμη κοινῇ, συνοδικῶς», να επιτρέψουν έναν μέχρι τότε απαγορευμένο εξ αγχιστείας γάμο. Και λένε ότι το θεσπίζουν αυτό, διότι λαμβάνουν υπόψιν τους «τὴν τοῦ καιροῦ κατάστασιν καὶ τὴν τοῦ ἡμετέρου γένους *δουλείαν*»[153]. Επίσης, μειώνουν τα χρόνια που απαιτούνται για να κηρυχθεί ένας σύζυγος σε αφάνεια από επτά, ή πέντε, που προέβλεπαν οι κανόνες, σε μόλις τρία. Και δηλώνουν πως πήραν αυτή την απόφαση «διά τε τὸ *ἀνώμαλον τοῦ καιροῦ* καὶ τὴν τοῦ γένους *δουλείαν*, καὶ μάλιστα διὰ τὸν ἐνόντα ταῖς γυναιξὶ ψυχικὸν κίνδυνον»[154].

Όπως διαπιστώνουμε, λοιπόν, για τους ανώτατους ηγέτες της Εκκλησίας, η «οθωμανική κυριαρχία» δεν ήταν ποτέ τίποτε άλλο παρά ένας «ανώμαλος καιρός», όπου το γένος βρισκόταν σε κατάσταση «δουλείας» και βίωνε, εξαιτίας αυτής της δουλείας, «δυστυχία» και «στενοχωρία». Αυτό ήταν που πίστευε η Εκκλησία για την τουρκική σκλαβιά και το διατύπωνε ευθέως, και με απόλυτη σαφήνεια, στα πλέον επίσημα κείμενά της.

---

[152] Γ.Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, τ. 5, Αθήνησιν 1855, σ. 157· Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις Δώδεκα, Βιβλίον Η΄, Θ΄ και Ι, ήτοι Τα μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, αρχιμ. Γ. Αφθονίδης Σιναΐτης (εκδ.), εν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 126· Δ.Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών* 26, εν Αθήναις 1966, σ. 116.

[153] Γ.Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα...*, *ό.π.*, σσ. 157-158· Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σ. 126· Δ.Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ιστορίας...*, *ό.π.*, σ. 116.

[154] Γ.Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα...*, *ό.π.*, σ. 159· Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σ. 127· Δ.Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ιστορίας...*, *ό.π.*, σ. 116· Δ.Γ. Αποστολόπουλος, «Ένα "Ίσον" "εκβληθέν από του Μεγάλου Νομίμου"», στον τόμο *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, σ. 35.

Γι' αυτό και ανώτατοι αξιωματούχοι της Εκκλησίας, όπως ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ο Ματθαίος Μυρέων, ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Γεράσιμος και ο Ηλίας Μηνιάτης, δεν δίσταζαν καθόλου να εκφράζουν ακόμη και γραπτά την επιθυμία τους για απελευθέρωση των Ελλήνων από την τουρκική σκλαβιά. Κάποιοι μάλιστα απ' αυτούς διατύπωσαν αυτόν τον ολόθερμο πόθο τους ακόμη και δημόσια, είτε από τον εκκλησιαστικό άμβωνα, είτε μέσα σε απλογραμμένα, λαϊκά κείμενά τους, τα οποία είχαν τεράστια διάδοση και απήχηση ανάμεσα στους ραγιάδες, όπως η *Ιστορία* του Ματθαίου Μυρέων, ή οι *Διδαχές* του Ηλία Μηνιάτη, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Το πατριαρχικό και συνοδικό Σημείωμα του Νεόφυτου Β΄ εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1855, στο *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων* των Ράλλη και Ποτλή[155], ενώ για δεύτερη εκδόθηκε το 1870, όταν δημοσιεύθηκε το ιστορικό έργο του Κομνηνού Υψηλάντη, όπου εμπεριέχεται[156]. Για τρίτη πια φορά εκδόθηκε από τον Μ. Γεδεών, το 1889, σε μια δίτομη νομοκανονική συλλογή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως που είχε συγκροτήσει[157].

Όμως, συγκρίνοντας το κείμενο του συγκεκριμένου εγγράφου όπως το εκδίδει ο Γεδεών, με εκείνο που παραθέτουν οι Ράλλης και Ποτλής, αλλά και ο Κομνηνός Υψηλάντης, διαπιστώνουμε πως το κείμενο του Γεδεών είναι ακριβώς ίδιο με το κείμενο των άλλων δύο εκδόσεων, εκτός από ορισμένα καίρια σημεία. Και τα σημεία όπου ο Γεδεών παρεκκλίνει από τις άλλες δύο εκδόσεις είναι εκείνα όπου το πατριαρχικό κείμενο περιγράφει την τουρκική κατάκτηση με αρνητικό τρόπο και με μελανά χρώματα.

---

[155] Γ.Α. Ράλλης, Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα...*, *ό.π.*, σσ. 156-159.

[156] Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σσ. 124-127.

[157] Μ.Ι. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. 2, εν Κωνσταντινουπόλει 1889, σσ. 74-78.

Έτσι, όπου το πατριαρχικό κείμενο λέει «διὰ τὴν *δυστυχίαν* καὶ *στενοχωρίαν* τοῦ γένους», ο Γεδεών εκδίδει «διὰ *στενοχωρίαν* τοῦ γένους»[158]. Όπου το πατριαρχικό έγγραφο λέει «τὴν τοῦ καιροῦ κατάστασιν καὶ τὴν τοῦ ἡμετέρου γένους *δουλείαν*», ο Γεδεών εκδίδει «τὴν τοῦ καιροῦ κατάστασιν»[159], αποκόπτοντας το άλλο μισό, που δεν του ήταν καθόλου αρεστό. Επίσης, τη φράση του πατριαρχικού Σημειώματος «διά τε τὸ *ἀνώμαλον τοῦ καιροῦ* καὶ τὴν τοῦ γένους *δουλείαν*, καὶ μάλιστα διὰ τὸν ἐνόντα ταῖς γυναιξὶ ψυχικὸν κίνδυνον», ο Γεδεών την εκδίδει και αυτή λογοκριμένη, αφήνοντας μόνον το τελευταίο μέρος της, «καὶ μάλιστα διὰ τὸν ἐνόντα ταῖς γυναιξὶ ψυχικὸν κίνδυνον»[160]. Δηλαδή, αποκόπτει εν ψυχρώ την τόσο ενοχλητική γι' αυτόν καταγγελία της τουρκικής βαρβαρότητας, και μάλιστα από το ίδιο το Πατριαρχείο.

Ο Μ. Γεδεών δεν είναι ένας τυχαίος μελετητής, αλλά κάποιος που αποτελεί σημείο αναφοράς για το σύνολο της αναθεωρητικής και της προοδευτικής ιστοριογραφίας. Ειδικά, μάλιστα, για το ζήτημα του κρυφού σχολειού, αφού στη δική του γνώμη στηρίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, όλοι οι αναθεωρητές και «προοδευτικοί» ιστορικοί, για να το απορρίψουν ως «μύθο». Παρ' όλ' αυτά, εδώ συλλαμβάνουμε τον Μ. Γεδεών να περικόπτει αδίστακτα, από μια πηγή που εκδίδει, όλα εκείνα τα σημεία που καταγγέλλουν και αποκαλύπτουν το βάρος και τη θηριωδία του τουρκικού ζυγού. Αυτό φυσικά σημαίνει πως η επιστημονική φερεγγυότητα και αξιοπιστία του όχι μόνον τίθενται αμέσως εν αμφίβολῳ, αλλά ότι πλήττονται πολύ σοβαρά. Και όπως θα τα δούμε αναλυτικά παρακάτω, στην ενότητα για τον επίσκοπο Μέτρων και Αθύ-

[158] Μ.Ι. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, *ό.π.*, σ. 75.
[159] Μ.Ι. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, *ό.π.*, σ. 76.
[160] Μ.Ι. Γεδεών, *Κανονικαί Διατάξεις*, *ό.π.*, σ. 77.

ρων Γεράσιμο, δεν είναι η μοναδική φορά που ο Γεδεών λογοκρίνει και ακρωτηριάζει τις πηγές, προκειμένου να μην θιγούν οι ιδεολογικές του θέσεις, που τόσο ευσυνείδητα και με τέτοιο ζήλο υπηρετεί και προβάλλει.

Μελέτιος Πηγάς, πατριάρχης Αλεξανδρείας, 1598

Ο Μελέτιος Πηγάς υπήρξε ένας από τους πιο σπουδαίους και πιο μορφωμένους εκκλησιαστικούς ηγέτες που ανέδειξε ο ελληνισμός κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Γεννήθηκε το 1549 και πέθανε, νέος ακόμη, το 1601. Το 1590, αναδείχτηκε πατριάρχης Αλεξανδρείας. Ήταν σπουδαίος κάτοχος της κλασικής παιδείας και έχουν σωθεί πάρα πολλές επιστολές του. Όμως, ενώ στις επιστολές του χρησιμοποιούσε την αρχαΐζουσα γλώσσα, στα κηρύγματά του χρησιμοποιούσε τη δημοτική της εποχής του, αφού για τον Μελέτιο η αγάπη για τη γλώσσα του λαού ταυτιζόταν με την αγάπη για την ίδια την Ελλάδα[161].

Ο πατριάρχης Μελέτιος, σε μία επιστολή που στέλνει στους χριστιανούς της Πολωνίας, το 1598, τους γράφει τα εξής για τον διωγμό και την απαγόρευση της ελληνικής γλώσσας από τους Τούρκους και το κάψιμο των ελληνικών βιβλίων:

> Μὴ οὖν περιεργάζεσθε, ἀδελφοί, μάλιστα δὲ ὅτε διδασκάλων ἀποροῦμεν. [...] Ἀφ' οὗ δὴ οὖν τὰ πρῶτα κρατήσασα ἡ πάνδημος αὕτη *λύμη καὶ φθορά*, τὰς μὲν βίβλους τῆς καθ' ἡμᾶς καὶ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας *κατακαῆναι προστάξασα*, *περιορίσασά* τε τὴν *ἐράσμιον* φωνὴν τὴν *ἑλληνικήν*[162].

[161] Γ. Βαλέτας, «Εισαγωγή», στο Γ. Βαλέτας (εκδ.), *Μελέτιος Πηγάς, Χρυσοπηγή*, Αθήναι 1958, σ. 32.

[162] «Τοις εν Πολωνία» (Σ΄ επιστολή), στο Μητρ. Αξώμης Μεθόδιος [Φούγιας] (εκδ.), *Μελετίου Πηγά Πάπα και Πατριάρχου Αλεξανδρείας Επιστολαί*, Αθήναι 1976, σ. 240. Το απόσπασμα παρατίθεται και από

Μην το πολυψάχνετε και μην σας φαίνεται παράξενο που δεν έχουμε δασκάλους, λέει ο πατριάρχης στους χριστιανούς της Πολωνίας. Γιατί η αιτία που έμεινε το ελληνικό γένος χωρίς σοφία είναι η «πάνδημος λύμη και φθορά», η «πλάνη της αραβικής αλώπεκος», όπως την ονομάζει λίγο πιο πάνω, δηλαδή το Ισλάμ του Μωάμεθ, και ακόμη πιο συγκεκριμένα η οθωμανική κυριαρχία. Διότι, το πρώτο πράγμα που έκαναν οι Οθωμανοί μόλις κατέκτησαν τη βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν να κάψουν αμέσως τα βιβλία της εκκλησιαστικής και της ελληνικής σοφίας και να «περιορίσουν» την ποθητή (εράσμιον) γλώσσα, την ελληνική.

Και ως επιβεβαίωση των λόγων του, αναφέρει ένα περιστατικό ασύλληπτης φρίκης, που είχε συμβεί στην Αίγυπτο όχι πολύ πριν από τη δική του εποχή:

> Καθὰ μοι Ἰωακεὶμ γέρων διηγεῖτο, κατ' Αἴγυπτον τριάκοντα χιλιάδες ἀπετμήθησαν γλωσσῶν ἡμέρᾳ μιᾷ, λαλήσασαι *μόνον* ἑλληνικῶς[163].

Λίγες δεκαετίες πριν γίνει ο ίδιος πατριάρχης Αλεξανδρείας, οι Τούρκοι είχαν κόψει, στην Αίγυπτο, σε μια και μόνο μέρα, τριάντα χιλιάδες γλώσσες Ελλήνων, που το μόνο έγκλημά τους ήταν ότι ήθελαν να μιλάνε ελληνικά. Ελληνικά και όχι «ρωμαίικα», όπως θέλει ο π. Γ.Δ. Μεταλληνός[164]. Το περιστατικό αυτό το αναφέρει και ο Φαναριώτης Αθανάσιος Κομνη-

---

τους Α. Κομνηνό Υψηλάντη και Α.Κ. Δημητρακόπουλο: Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σ. 117· Α.Κ. Δημητρακόπουλος, *Δοκίμιον περί του Βίου και των Συγγραμμάτων Μητροφάνους του Κριτοπούλου, Πατριάρχου Αλεξανδρείας*, εν Λειψία 1870, σ. 5.

[163] «Τοις εν Πολωνία» (Σ΄ επιστολή), στο Μητρ. Αξώμης Μεθόδιος [Φούγιας] (εκδ.), *Μελετίου Πηγά...*, *ό.π.*, σσ. 240-241· Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σ. 117· Α.Κ. Δημητρακόπουλος, *Δοκίμιον περί του Βίου...*, *ό.π.*, σ. 5.

[164] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *1821, Η Κορύφωση της Ιστορικής Πορείας του Ελληνικού Έθνους*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 34.

νός Υψηλάντης[165], ο οποίος το τοποθετεί περίπου στο 1565, όταν ανέλαβε πατριάρχης Αλεξανδρείας ο Σίλβεστρος[166]. Γιατί, όπως σημειώνει,

> Τοιαύτη τυραννία κατεκράτει τὴν Αἴγυπτον μετὰ τὴν παρὰ τοῦ σουλτὰν Σελὶμ ἅλωσιν αὐτῆς, ὑπὸ τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας ἐνεργουμένη[167].

Όπως γίνεται σαφές από το περιστατικό αυτό, άμεσος στόχος των Τούρκων ήταν, σε κάποιες χρονικές περιόδους, να εξαλείψουν ακόμη και εντελώς την ελληνική γλώσσα. Γι' αυτό και, όταν ο Μελέτιος γράφει στον τσάρο της Ρωσίας Θεόδωρο, τον ικετεύει να φτιάξει στη χώρα του ελληνικό σχολείο, διότι, όπως του αναφέρει, «εδώ σε μας κινδυνεύει να εξαφανιστεί εκ βάθρων η πηγή της σοφίας»:

> Κατάστησον παρά σοι, βασιλεῦ, Φροντιστήριον μαθημάτων *ἑλληνικῶν*, ζώπυρον τῆς σοφίας τῆς ἱερᾶς, ὅτι παρ' ἡμῖν *ἐκ βάθρων κινδυνεύει ἀφανισθῆναι ἡ τῆς σοφίας πηγή*[168].

Χριστόφορος Άγγελος, Αθήνα 1607-Οξφόρδη 1617

Η επόμενη μαρτυρία έρχεται από την αυγή του 17ου αιώνα. Πρόκειται για την περίπτωση του λόγιου και «πολλά υπό των Τούρκων παθόντος»[169], Χριστόφορου Άγγελου. Ο Άγ-

---

[165] Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σ. 100.
[166] Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σσ. 100, 117.
[167] Α. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών...*, *ό.π.*, σ. 117. Ο Φαναριώτης Αθαν. Κομνηνός Υψηλάντης γεννήθηκε το 1730 και συνέγραψε μια τεράστια παγκόσμια ιστορία σε 12 βιβλία, την οποία τελείωσε το 1789. Το 1870, ο αρχιμ. Γερμανός Αφθονίδης εξέδωσε τα τρία από τα 12 βιβλία, τα 8, 9 και 10, που περιέχουν *Τα Μετά την Άλωσιν*.
[168] «Τω Θεοδώρω Βασιλεί Μοσκόβου» (ΛΒ΄ επιστολή), στο *Μελετίου Πηγά...*, *ό.π.*, σ. 69.
[169] Τ.Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 1, εν Αθήναις 1936, σ. 235.

γελος πήγε το 1607 στην Αθήνα για να σπουδάσει[170]. Όμως, μόλις έφτασε εκεί, συνελήφθη από τους Τούρκους με την κατηγορία ότι ήταν κατάσκοπος των Ισπανών. Και αφού οι Τούρκοι τον συνέλαβαν, του κατέσχεσαν όλα τα βιβλία και τα χρήματά του, ενώ μόλις και μετά βίας μπόρεσε να γλιτώσει τη ζωή του[171]. Στη συνέχεια, ο Άγγελος βρέθηκε στην Αγγλία, ως πρόσφυγας, αφού δραπέτευσε από τις τουρκικές γαλέρες.

Εκεί εξέδωκε, το 1617, στον εκδοτικό οίκο του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, ένα φυλλάδιο όπου περιέγραφε τα όσα πέρασε και υπέφερε από τους Τούρκους, μόνο και μόνο επειδή ήθελε να μάθει γράμματα. Πρόκειται για το έργο *Πόνησις Χριστοφόρου τοῦ Ἀγγέλου, Ἕλληνος, τοῦ Πολλῶν Πληγῶν καὶ Μαστίγων γευσαμένου ἀδίκως παρὰ τῶν Τούρκων διὰ τὴν εἰς Χριστὸν Πίστιν*, που εκδόθηκε ταυτόχρονα στα ελληνικά και στα αγγλικά[172]. Στο έργο αυτό, ο Χριστόφορος Άγγελος περιγράφει με πολύ γλαφυρό τρόπο τα φοβερά δεινά τα οποία υφίσταντο συνεχώς, από τους αξιωματούχους του σουλτάνου, η Εκκλησία και η παιδεία των Ελλήνων[173]:

---

[170] Για τα σχολεία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας, βλ. σχ. Τ.Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας...*, *ό.π.*, σσ. 233-249· Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 120-132.

[171] S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Κέιμπριτζ 2003 [1968], σ. 217· ελλ. μετάφραση, Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. 2, Αθήνα 1979, σ. 411· νεώτερη ελλ. μετάφραση, S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, Αθήνα 2010, σ. 253.

[172] Για όλες τις εκδόσεις του έργου αυτού, με πλήρη περιγραφή τους, βλ. Κ. Γαρίτσης, *Ο Χριστόφορος Άγγελος (†1638) και τα Έργα του: Πόνησις, Εγκώμιον, Εγχειρίδιον και Αποστασία, Γραμματεία της Τουρκοκρατίας (15ος-18ος αι.), Κείμενα και Μελέτες* 2α, Θήρα 2008, σσ. 103 κ. εξ.

[173] J. Pinnington, *Anglicans and Orthodox, Unity and Subversion, 1559-1725*, Λίομινστερ 2003, σ. 13.

> Πάσχει ἡ τῶν Ἑλλήνων ἐκκλησία σήμερον, ἐρημωμένη ἀπὸ πάσης προκοπῆς τε καὶ ἐπιστήμης. Ἡ δὲ αἰτία τῆς κακίας ταύτης τοιαύτη ἐστίν. Ὁ μέγας Τοῦρκος (τουτέστιν ὁ βασιλεὺς τῶν Τούρκων τε καὶ χριστιανῶν) ἐπιθυμεῖ καὶ θέλει ἔχειν εἰρήνην μετὰ τῶν ὑποτασσομένων αὐτῷ. Ἀλλά τινες ἐκ τῶν ἀρχόντων σφόδρα ὑπάρχουσι κακοὶ καὶ ὑπερήφανοι, καὶ ἐκ τῶν τοιούτων πάσχει ἡ τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησία πολλὰ κακά. Τούτου ἕνεκα, οὔτε φροντιστήριον δύναται εἶναι, οὔτε διδάσκαλός τις, ἐφιέμενος διδάξαι μαθητάς, δύναται μεῖναι ἐν ἑνὶ τόπῳ, καθὼς ἔγωγε ἔπαθον καὶ εἶδον, καὶ ἐγευσάμην τῶν ποικίλων κακῶν[174].

Ο Άγγελος, μέσα από τις απάνθρωπες διώξεις που υπέστη από τον Τούρκο διοικητή της Αθήνας, κατάλαβε πως όπου υπάρχουν τέτοιοι *κακοί* και *υπερήφανοι* Τούρκοι αξιωματούχοι, ούτε σχολείο είναι δυνατόν να υπάρξει, ούτε δάσκαλος που να μπορέσει να εγκατασταθεί σε εκείνο το μέρος και να διδάξει. Παρόλο που η κεντρική διοίκηση, δηλαδή ο σουλτάνος, «επιθυμούσε και ήθελε» οι υπόδουλοι Έλληνες να έχουν και σχολεία και παιδεία.

---

[174] «Υποφέρει σήμερα η Εκκλησία των Ελλήνων, ερημωμένη από κάθε προκοπή και επιστήμη. Και αιτία αυτής της κακοτυχίας είναι τούτη εδώ: Ο Μεγάλος Τούρκος (δηλαδή ο βασιλιάς των Τούρκων και των χριστιανών) επιθυμεί και θέλει να έχει ειρήνη με τους υπηκόους του. Όμως, *μερικοί από τους άρχοντες* είναι *πολύ κακοί και υπερήφανοι.* Από αυτούς *η Εκκλησία των Ελλήνων* παθαίνει *πολλά κακά.* Γι' αυτόν τον λόγο, *ούτε σχολείο μπορεί να υπάρξει, ούτε* και κάποιος *δάσκαλος,* που θέλει να διδάξει σε μαθητές, μπορεί να μείνει σε ένα μέρος, όπως *εγώ ο ίδιος* έπαθα και έμαθα, αφού γεύτηκα όλων των ειδών τις συμφορές». (*Πόνησις Χριστοφόρου τοῦ Ἀγγέλου, Ἕλληνος, τοῦ Πολλῶν Πληγῶν καὶ Μαστίγων γευσαμένου ἀδίκως παρὰ τῶν Τούρκων διὰ τὴν εἰς Χριστὸν Πίστιν*, Οξφόρδη 1617, fol. A2v· Κ. Γαρίτσης, *Ο Χριστόφορος Άγγελος..., ό.π.*, σ. 121.)

George Sandys, Άγγλος περιηγητής, 1615

Το 1615, εκδόθηκε στο Λονδίνο το περίφημο ταξιδιωτικό έργο του G. Sandys, *A Relation of a Iourney begun An. Dom. 1610*. Πρόκειται για ένα βιβλίο που διαβάστηκε πάρα πολύ[175], έγινε ιδιαίτερα αγαπητό, ανατυπώθηκε πολλές φορές[176] και άσκησε τεράστια επίδραση στο αναγνωστικό κοινό της Ευρώπης[177]. Το έργο προσέλκυσε εξίσου και το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας[178], καθώς έθεσε νέες προδιαγραφές στην αγγλική ταξιδιωτική λογοτεχνία, με το βάθος και την ακρίβειά του[179].

Σύμφωνα με μια ορισμένη προσέγγιση της διεθνούς ιστοριογραφίας, ο Sandys αποκαλύπτεται πως ήταν θαυμαστής των Οθωμανών, τους οποίους θαύμαζε ειδικά για τη θρησκευτική τους ανεκτικότητα, την κρατική τους δικαιοσύνη και τους κοινωνικούς τους τρόπους[180]. Γι' αυτό και δεν δίστασε να καταστήσει τους Οθωμανούς παράδειγμα προς μίμηση για την ανεκτικότητά τους στις σχετικές συζητήσεις της Αγγλίας του 17ου αιώνα. Η προσήλωση μάλιστα των Οθωμανών σε αυτές τις αρχές πρόσφερε στον Sandys και ένα ζωντανό παράδειγμα, που θα μπορούσε να μεταφερθεί στην

---

[175] A. Ingram, «Readers and Responses to George Sandys' *A Relation of a Iourney begun An: Dom: 1610* (1615): Early English Books Online (EEBO) and the History of Reading», *ERH* 17 (2010), σσ. 287, 294.
[176] A. Hadfield, *Amazons, Savages and Machiavels*, Οξφόρδη 2001, σ. 152.
[177] A. Vine, *In Defiance of Time*, Οξφόρδη 2010, σ. 149.
[178] A. Ingram, «Readers and Responses...», *ό.π.*, σ. 291.
[179] J. Haynes, *The Humanist as Traveler*, Cranbury, NJ (κ. ἀλ.) 1986, σ. 15.
[180] B. Andrea, «"Upon them be Peace": The Ottoman Spirit, Early Modern Models of Toleration, and Contemporary Debates over Multiculturalism», στον τόμο K. Karpat, Y. Yıldırım (εκδ.), *The Ottoman Mosaic: Exploring Models for Peace by re-exploring the Past*, Σηάτλ 2010, σ. 75.

αγγλική παράδοση[181].

Ας δούμε λοιπόν τι αναφέρει ο «θαυμαστής των Οθωμανών» Sandys σχετικά με την ανεκτικότητα των Οθωμανών στα θέματα παιδείας και θρησκείας. Στην *Προσφώνησή* του «Προς τον Πρίγκηπα», δηλαδή προς τον διάδοχο του αγγλικού θρόνου Κάρολο, τον μετέπειτα βασιλιά της Αγγλίας Κάρολο Α΄, ο συγγραφέας αυτού του τόσο σημαντικού βιβλίου λέει τα εξής χαρακτηριστικά:

> Χώρες οι οποίες ήταν κάποτε τόσο ένδοξες και ξακουστές για την ευτυχισμένη τους κατάσταση, τώρα έγιναν, εξαιτίας της κακίας και της αχαριστίας, το πιο αξιοθρήνητο θέαμα της πιο ακραίας δυστυχίας. Τα *άγρια κτήνη της ανθρωπότητας* ξέσπασαν πάνω τους και ξερίζωσαν κάθε ίχνος πολιτισμού, και η αυθάδεια ενός *ανάλγητου και βάρβαρου τυράννου* κατέλαβε τους θρόνους της αρχαίας και δίκαιης κυριαρχίας. Εκείνα τα πλούσια εδάφη, *τώρα πλέον* μένουν ακαλλιέργητα, καλυμμένα από θάμνους, καταφύγιο των άγριων θηρίων, των κλεπτών και των δολοφόνων. Περιοχές ολόκληρες είναι ακατοίκητες ή αραιοκατοικημένες. Όμορφες πόλεις ερημώθηκαν. Πολυτελή κτήρια έγιναν ερείπια, μεγαλόπρεποι ναοί είτε γκρεμίστηκαν, είτε βεβηλώνονται από την ασέβεια. Η αληθινή *θρησκεία* περιφρονείται και *καταπιέζεται*, όλη η αριστοκρατία εξαφανίστηκε. *Το φως της γνώσης δεν επιτρέπεται*, ούτε η αρετή τιμάται. Η βία και η αρπαγή θριαμβεύουν με αυθάδεια παντού[182].

---

[181] B. Andrea, «"Upon them be Peace"...», *ό.π.*, σ. 76.

[182] «Which Countries, once so glorious and famous for their happy estate, are now through vice and ingratitude, become the most deplored spectacles of extream misery; the wild beasts of mankind having broken in upon them, and rooted out all civility, and the pride of a stern and barbarous Tyrant possessing the Thrones of ancient and just Dominion. [...] Those rich lands at this present remain waste and overgrown with bushes, receptacles of wild beasts, of thieves and

Η περιγραφή που μας δίνει ο «θαυμαστής των Οθωμανών» Sandys για τον τρόπο με τον οποίον συμπεριφέρονταν οι Οθωμανοί προς τους υπόδουλους χριστιανούς προκαλεί αληθινή φρίκη. Τα «άγρια κτήνη της ανθρωπότητας», όπως τους αποκαλεί, είχαν οδηγήσει τα μέρη που είχαν καταλάβει στην «πιο ακραία δυστυχία». Περιοχές ολόκληρες είχαν μείνει ακατοίκητες, πόλεις λαμπρές και σπουδαίες είχαν ερημωθεί. Η αγριότητα και η βαρβαρότητα του κατακτητή είχε οδηγήσει τα πάντα στην παρακμή και την απόγνωση. Και δεν είναι δύσκολο να συμπεράνουμε πως όλα αυτά τα λέει για την Ελλάδα, μια χριστιανική χώρα που ήταν πλέον κάτω από τον κυριαρχία των Τούρκων[183]. Είναι ακριβώς η «ευημερία» που απολάμβαναν οι Έλληνες κατά τους πρώτους αιώνες της «οθωμανικής κυριαρχίας», σύμφωνα με τους επιστημονικούς συντελεστές της σειρά *1821* του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΪ.

Όπως είναι φυσικό, ένας τέτοιος δυνάστης απαγόρευε την παιδεία, ενώ περιφρονούσε και δίωκε τη χριστιανική πίστη. Γι' αυτό και τα σχόλια του Sandys για τον εκφυλισμό των Τούρκων επικεντρώνονται ειδικά στην καταστροφή της γνώσης, των τεχνών και των επιστημών[184]. Όλα τα παραπά-

---

murderers, large Territories dispeopled, or thinly inhabited; good Cities made desolate; sumptuous buildings become ruines, glorious Temples either subverted, or prostituted to impiety; true Religion discountenanced and oppressed, all Nobility extinguished; no light of learning permitted, nor virtue cherished: violence and rapine insulting over all»: G. Sandys, *A Relation of a Iourney begun An. Dom. 1610*, Λονδίνο 1615, fol. 2ᵛ (στην *Προσφώνηση* «To the Prince»). Για την ορθογραφία του κειμένου ακολουθούμε την 7η έκδοση του έργου, με τίτλο *Sandys Travels*, Λονδίνο 1673, fol. A3ᵛ.

[183] A. Vine, *In Defiance of Time*, Οξφόρδη 2010, σ. 150.

[184] B. Charry, «"Backward and Abysm of Time": Negotiating with the Dead in *The Tempest*», στον τόμο B. Charry, G. Shahani (εκδ.), *Emis-*

νω ο Sandys τα αναφέρει στην επίσημη *Προσφώνησή* του προς τον διάδοχο του αγγλικού θρόνου, στον οποίο και προβάλλει την οθωμανική Αυτοκρατορία ως το απόλυτο παράδειγμα της άνομης διακυβέρνησης[185].

Ματθαίος μητροπολίτης Μυρέων, 1618

Το 1638, εκδόθηκε στη Βενετία ένα βιβλίο, στο οποίο συνεκδόθηκαν τα έργα δύο διαφορετικών συγγραφέων, και τα δύο σε ποιητική μορφή και σε δημοτική γλώσσα. Το πρώτο είναι το *Χρονικό* του Σταυρινού Βεστιάρη, για τα κατορθώματα του Βοεβόδα της Βλαχίας Μιχαήλ Γενναίου (1593-1601). Το δεύτερο, και εκτενέστερο, είναι η *Ιστορία της Βλαχίας*, του μητροπολίτη Ματθαίου Μυρέων[186]. Τα δύο αυτά έργα, από την πρώτη έκδοση, του 1638, μέχρι την τελευταία, του 1806, εκδίδονταν πάντοτε μαζί σε έναν τόμο, με πρώτο το έργο του Σταυρινού. Όμως, το έργο του μητροπολίτη Ματθαίου αρχίζει με δική του πλήρη σελίδα τίτλου (μεσότιτλο), όπου φέρει την επιγραφή *Ἑτέρα Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὔγκρο Βλαχίαν Τελεσθέντων. Ἀρξαμένη ἀπὸ σὲρ Μπάνου Βοϊβόνδα μέχρι Γαβριὴλ Βοϊβόνδα, τοῦ ἐνεστᾶτος (sic) Δουκός.*

---

saries in Early Modern Literature and Culture, Φάρναμ-Μπέρλιγκτον 2009, σ. 216.

[185] J. Ellison, *George Sandys: Travel, Colonialism and Tolerance in the 17th Century, Studies in Renaissance Literature* 8, Κέιμπριτζ 2002, σ. 60.

[186] Δηλαδή Μύρων της Λυκίας. Η μητρόπολη Μύρων της Λυκίας, την οποία είχε ποιμάνει ο άγιος Νικόλαος, ήταν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας χωρίς πιστούς, ψιλός τίτλος για τον κάτοχό της. Έτσι, οι μητροπολίτες Μύρων την εποχή του Ματθαίου ήταν ήδη απλοί τιτουλάριοι, οι οποίοι δρούσαν στην περιοχή της Βλαχίας, με έδρα το Βουκουρέστι: Βλ. σχ. Α. Πολίτης, «Ματθαίος, Επίσκοπος Μυρέων ο Γ΄. Οπαδοί και Αντίπαλοι του Διαφωτισμού στην Πάτμο και στις Ηγεμονίες στο Δεύτερο Μισό του 18ου Αιώνα», *Μνήμων* 29 (2008), σσ. 52-53.

Ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν Ἀρχιερεῦσιν Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Μυρέων Κυροῦ Ματθαίου τοῦ ἐκ Πωγωνιανῆς, καὶ ἀφιερωθεῖσα τῷ ἐνδοξοτάτῳ ἄρχοντι Κυρίῳ Ἰωάννῃ τῷ Κατριτζῇ[187].

Επειδή οι πρώτες εκδόσεις του ήταν μέχρι και πριν από εξήντα χρόνια ουσιαστικά άγνωστες[188], κάποιοι ακόμη νομίζουν πως η πρώτη έκδοση του βιβλίου αυτού είναι εκείνη του 1672, την οποία περιγράφει ο Legrand[189], και στην οποία βασίστηκε για να εκδώσει το περιεχόμενό του[190]. Οι πρώτες εκδόσεις (1638, 1642, 1647) δεν έχουν καθόλου αρίθμηση σελίδων, παρά μόνον φύλλων.

Το βιβλίο είχε εξ αρχής, και για δύο ολόκληρους αιώνες, μεγάλη διάδοση μεταξύ των υπόδουλων Ελλήνων[191]. Και αυτό φαίνεται όχι μόνον από τον μεγάλο αριθμό των επανεκδόσεών του μέχρι το 1806, αλλά και από το ότι το αντέγραψαν ή το μιμήθηκαν αρκετοί μεταγενέστεροι (Παπασυναδινός, Διακρούσης, Ιγνάτιος Πετρίτσης κ. ά.)[192]. Το δεύτερο έργο του βιβλίου, η έμμετρη *Ιστορία* του Ματθαίου Μυρέων,

---

[187] Κ.Δ. Πηδώνια, «Η Πρώτη Έκδοση των Ιστορικών Ποιημάτων του Σταυρινού και του Ματθαίου Μυρέων», *ΑΠΘ, Επιστημονική Επετηρίδα της ΦΣ, Περ. Β΄, τεύχ. Τμήματος Φιλολογίας*, τχ. 7, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 199, 202.

[188] Για την ιστορία της δημοσίευσης των πρώτων εκδόσεων του βιβλίου βλ. σχ. Κ.Δ. Πηδώνια, «Η Πρώτη Έκδοση...», *ό.π.*, σσ. 200, 201 (σημ. 3), σσ. 204, 205.

[189] É. Legrand, *Bibliographie Hellénique, 17ème Siècle*, τ. 2, Παρίσι 1894, σ. 277.

[190] A. Vincent, «Byzantium regained? The History, Advice and Lament by Matthew of Myra», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 28 (1998), σ. 276.

[191] T. Dinu, «Ο Ρουμάνος Ηγεμόνας Μιχαήλ ο Γενναίος (1593-1601) και οι Έλληνες», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 37.

[192] Κ.Δ. Πηδώνια, «Η Πρώτη Έκδοση...», *ό.π.*, σσ. 200, 201· A. Vincent, «Byzantium regained?...», *ό.π.*, σ. 276.

κλείνει με τον πολύ γνωστό *Θρήνο* για την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Την *Ιστορία* του Ματθαίου εξέδωσε το 1881 ο É. Legrand, προσθέτοντας και αρίθμηση στίχων[193].

Ο μητροπολίτης Ματθαίος χρονολογεί ο ίδιος όλο το έργο του στα 1618[194]. Ειδικά ο *Θρήνος* του, που είναι το τρίτο και τελευταίο μέρος του όλου έργου, είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο από την εποχή της πρώτης Τουρκοκρατίας. Σε αυτόν αναφέρει τα εξής, γενικά για την κατάσταση και της συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων του καιρού του, κάτω από την «οθωμανική κυριαρχία», αλλά και ειδικότερα για την κατάσταση της παιδείας τους:

Ἀλλοίμονον, ἀλλοίμονον, στὸ γένος τῶν *Ρωμαίων*,
2360 πῶς ἔγινεν ἀνόσιον καὶ καταφρονεμένον.
Ὦ, πῶς ἐκαταστάθητε, τὸ γένος τῶν *Ἑλλήνων*,
καὶ ἐπεριπλεχθήκετε μέσον πολλῶν κινδύνων.
Ἀπὸ τ' ἐσᾶς ἡ φρόνησις καὶ ἡ σοφία ὅλη
ἐβγῆκε καὶ ἐξάπλωσε στὴν οἰκουμένην ὅλην.
2365 Καὶ ἅρματα καὶ γράμματα καὶ ἡ θεολογία,
ἀπὸ τ' ἐσᾶς ἐφάνηκε καὶ ἡ πολλὴ ἀνδρεία·
γραμματική, ποιητική, ρητορική, καὶ τ' ἄλλα,
ὅσα λεπτὰ μαθήματα καὶ πράγματα μεγάλα.
Ὅλα ἔσεις τὰ βρίκετε[195] καὶ ἐμοιράσετέ τα
2370 εἰς ὅλα τὰ βασίλεια, ὡσὰν μὲ τὴν τρουμπέτα.
Ὁ κόσμος σᾶς ἐπαίνεσεν ὅλος εἰς τὴν σοφίαν,
τώρα πῶς ἐξεπέσετε στοῦ Τούρκου τὴν *σκλαβίαν*;[196]

---

[193] É. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 2, Παρίσι 1881, σσ. 231-333.

[194] Βλ. σχ. Κ.Δ. Πηδώνια, «Η Πρώτη Έκδοση...», *ό.π.*, σ. 224.

[195] Για τη σωστή γραφή *βρίκετε*, που τη διασώζει μόνον η έκδοση του 1638, βλ. σχ. Κ.Δ. Πηδώνια, «Η Πρώτη Έκδοση...», *ό.π.*, σσ. 223-224.

[196] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις του Ευσεβεστάτου και Ανδρειωτάτου Μιχαήλ Βοεβόδα. Έτι δε και τα όσα εσυνέβησαν εις την Ούγρο Βλαχίαν από τον Καιρόν οπού αφέντεψεν ο Σερ Μπάνος Βοεβό-*

....

Ποῦ εἶν' τὰ σπουδαστήρια κι ἡ γνῶσις τῶν γραμμάτων,
καὶ τῆς σοφίας ἡ πηγή, βάθος τῶν νοημάτων;
Ποῦ εἶναι οἱ σχολαστικοὶ μὲ τὴν πολλὴν σοφίαν,
αὐτοὶ ὀπ' ἐστερέωσαν τὴν πίστιν τὴν ἁγίαν,
2435 ὀπώτρεχαν σὰν ποταμοί, σὰν βρύσες ἀναβροῦσαν,
ὅλα τ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ μὲ γνῶσιν ἐμετροῦσαν;

....

Ὅλα τὰ ἐστερήθηκες ὡσὰν τὴν Βαβυλῶνα,
2440 τὸν στέφανόν σου ἔχασες καὶ τὴν χρυσῆν κορώνα[197].

....

2455 Καλὸν ἦτον να ἤμεστον *ὅλοι ἀποθαμένοι*,
παρὰ ὀποὺ βρισκόμεστεν *στὸν Τοῦρκον σκλαβωμένοι*[198].

....

Θεέ μου παντοδύναμε, ἂν εἶναι θέλημά Σου,
πάλιν μας δὸς τὸ χάρισμα, διὰ τὸ ὄνομά Σου.
2475 Δῶσε μας τὸ σπιτάκι μας, δῶσε μας τὴν *πατρίδα*,
σῶνει ἡ ἀγανάκτησις καὶ ἡ *πολλὴ πικρίδα*[199].

τας, έως Γαβριήλ Μογίλα Βοεβόδα. Έτι δε περιέχει και τινάς Παραγγελίας Πνευματικάς προς τον Αλέξανδρον Ηλιάσι Βοεβόδα, και εις όλους τους Διαδόχους της Αφεντίας, και Θρήνον περί της Κωνσταντινοπόλεως, Ενετίησιν 1642, fol. F4v· É. Legrand, *Bibliothèque...*, *ό.π.*, σ. 315.

Στην παράθεση των παραπάνω αποσπασμάτων από τον Θρήνο του Ματθαίου ακολουθούμε το κείμενο της έκδοσης του 1642, πανομοιότυπο με εκείνο της έκδοσης του 1638, εκτός από τυπογραφικά λάθη και παροράματα, σε αρκετά σημεία διάφορο από εκείνο του Legrand. Όπως έδειξε η σύγχρονη έρευνα, η έκδοση του 1638 παραδίδει το καλύτερο κείμενο: Βλ. σχ. Κ.Δ. Πηδώνια, «Η Πρώτη Έκδοση...», *ό.π.*, σσ. 224-225.

Την έκδοση του 1642 την μελετήσαμε από το ψηφιακό αρχείο του ιστότοπου *Ανέμη*, του Πανεπιστημίου Κρήτης. Από το αντίτυπο αυτό, όπως έχει ψηφιοποιηθεί, λείπουν οι στίχοι 2563 έως 2614, οι οποίοι υπάρχουν στην έκδοση Legrand.

197 [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 317.

198 [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 318.

....

2543 Μᾶς βλέπεις πῶς πνιγόμεστε στὸ βάθος τῆς σκλαβίας
καὶ δὲν μᾶς δίδεις ἄνεσιν, τὴν τῆς *ἐλευθερίας*[200].

....

2563 Γένος τὸ *μιαρώτατον* πολλὰ μᾶς *τυραννίζει*,
ὁ Ἰσμαὴλ χριστιανοὺς εἰς τέλος *ἀφανίζει*[201].

....

Ἐλέη Σου τὰ πλούσια, Θεέ μου, χάρισέ μας,
2570 καὶ μέσ' ἀπὸ τὰς χεῖρας του κάμε, *'λευθέρωσέ μας*[202]

....

2585 Διότι εἶν' κατὰ πολλὰ *βαρὺς καὶ τεθλιμμένος*
τῆς δουλωσύνης ὁ *ζυγὸς* καὶ παραπονεμένος[203].

Ο μητροπολίτης Ματθαίος αναφέρει και αυτός, όπως ο Γεννάδιος Σχολάριος ενάμιση αιώνα πριν, την έκλειψη και πλήρη εξαφάνιση των σχολείων, της μόρφωσης και της γνώσης από το «γένος των Ελλήνων». Και ο λόγος που συνέβησαν όλα αυτά ήταν η απώλεια της «βασιλείας» τους και ο «ξεπεσμός» τους στου «Τούρκου την σκλαβιά». Μια σκλαβιά τόσο φριχτή και οδυνηρή, που ο Ματθαίος πίστευε και διακήρυττε πως θα ήταν καλύτερα να είναι όλοι οι Έλληνες νεκροί, παρά που βρίσκονταν κάτω από αυτόν τον αφόρητο «ζυγό».

Αυτή η ξεκάθαρη προτίμησή του στον θάνατο από τη σκλαβιά των Τούρκων αποτελεί μια πρώιμη και πολύ εντυ-

---

[199] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 319.

[200] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 321.

[201] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, 322.

[202] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, 322.

[203] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, 322. Οι στίχοι αυτοί διασώζονται και στην καταγραφή του *Θρήνου* από τον Παπασυναδινό: P. Odorico (κ. αλ.), *Conseils et Mémoires de Synadinos, Prêtre de Serrès en Macédoine (XVII Siècle)*, *Textes. Documents. Études sur le Monde Byzantin, Néohellénique et Balkanique* 1, χ.τ. 1996, σ. 66· Γ. Καφταντζής, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 21.

πωσιακή εμφάνιση του «ελευθερία ή θάνατος», διακόσια ακριβώς χρόνια πριν το 1821, και μάλιστα από έναν ανώτατο κληρικό του Πατριαρχείου. Και επειδή ακριβώς ο «ζυγός» της δουλείας ήταν τόσο πολύ «βαρύς και τεθλιμμένος», ο Ματθαίος ικετεύει τον Θεό να χαρίσει στους σκλάβους Έλληνες την «ελευθερία» και την «πατρίδα» τους, όπως και ο Ζυγομαλάς σαράντα περίπου χρόνια πριν. Μια ικεσία που θα την επαναλάβουν αργότερα και άλλοι ανώτατοι αξιωματούχοι της εκκλησίας, όπως ο Γεράσιμος Α΄, πατριάρχης Αλεξανδρείας, το 1631, και ο επίσκοπος Ηλίας Μηνιάτης, το 1688.

Η ταυτόχρονη αναφορά του Ματθαίου σε «γένος Ρωμαίων» και «γένος Ελλήνων» είναι αρκετά γνωστή, και έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές μέχρι τώρα ως μια απόδειξη για την ύπαρξη ολοκληρωμένης ελληνικής εθνικής συνείδησης ήδη από την εποχή της Τουρκοκρατίας[204]. Για τον μητροπολίτη Ματθαίο, το γένος των Ελλήνων αποτελεί μια σαφώς καθορισμένη οντότητα, με αδιάκοπη ιστορική ύπαρξη από την εποχή του Ομήρου μέχρι τις ημέρες του, ανεξάρτητα από το όνομα που φέρει: Ρωμαίοι, Έλληνες, Γραικοί[205]. Ο Ματθαίος, στον *Θρήνο* του, ενσωματώνει στη γενεαλογία των συγχρόνων του και τους αρχαίους Έλληνες και το Βυζάντιο, διακόσια και πλέον χρόνια πριν τον Παπαρρηγόπου-

---

[204] Χαρακτηριστική η ανάλυση του Γ. Καραμπελιά, *1204, Η Διαμόρφωση του Νεωτέρου Ελληνισμού*, Αθήνα ²2007, σ. 44.

[205] Τ. Dinu, «Η Διαμόρφωση Εθνοτικών Ταυτοτήτων στα Βαλκάνια στις Αρχές του ΙΖ΄ Αιώνα σύμφωνα με τα Ποιήματα του Σταυρινού και του Ματθαίου Μυρέων», στο Κ.Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως Σήμερα), Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Πρακτικά*, τ. 3, Αθήνα 2011, σ. 380.

λο[206]. Για τον μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίο, το «γένος των Ρωμαίων» είναι μια ελληνική εθνική ομάδα, με ιδιαίτερη ελληνική καταγωγή[207]. Και είναι όντως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, στην αυγή της νεώτερης εποχής, στη νοτιοανατολική Ευρώπη, ένας Έλληνας λόγιος είχε πλήρη επίγνωση της μοναδικότητας και της διαχρονικής συνέχειας του ελληνικού έθνους[208].

Όμως, αυτός ο λόγιος ήταν ταυτόχρονα και ένας ανώτατος κληρικός του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και η παρούσα *Ιστορία* του υπήρξε ένα από τα πλέον λαϊκά και δημοφιλή αναγνώσματα των υπόδουλων Ελλήνων, όπως αναφέραμε. Έτσι, μέσα από αυτό το έργο του, δεν έπαυε στιγμή να υπενθυμίζει στους υπόδουλους Έλληνες την εθνική καταγωγή τους και τα όσα υπέφεραν και υφίσταντο διαρκώς από τον βαρύτατο τουρκικό ζυγό, ενώ ταυτόχρονα τους καλλιεργούσε τον πόθο και τη λαχτάρα για την απόκτηση της ελευθερίας τους. Και δεν επρόκειτο να είναι ο μόνος που θα έκανε κάτι τέτοιο.

Όπως διαπιστώνουμε από τα παραπάνω, ήταν η Εκκλησία που μέσω των πλέον επιφανών εκπροσώπων της αφύπνισε και καλλιέργησε, από πολύ νωρίς και καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, την εθνική συνείδηση των Ελλήνων.

Κύριλλος Λούκαρης, οικουμενικός πατριάρχης, 1620 περίπου

Ο διάδοχος του Μελέτιου Πηγά στη θέση του πατριάρχη Αλεξανδρείας και μετέπειτα μαρτυρικός πατριάρχης Κων-

[206] Τ. Καπλάνης, «Νέα Λογοτεχνία, Νέα Ταυτότητα: Στ. Σαχλίκης (14ος αι.), ο Πρώτος Επώνυμος Συγγραφέας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», στο Κ.Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες...*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 506.
[207] N. Panou, «Greek-Romanian Symbiotic Patterns in the Early Modern Period: History, Mentalities, Institutions - I», *The Historical Review / La Revue Historique* 3 (2006), σ. 80.
[208] T. Dinu, «Η Διαμόρφωση Εθνοτικών...», *ό.π.*, σσ. 381, 383.

σταντινουπόλεως, Κύριλλος Λούκαρης, απαντώντας στην κατηγορία κάποιων Ευρωπαίων, κυρίως από τον καθολικό χώρο, σχετικά με την έλλειψη «σοφίας» στους υπόδουλους Έλληνες, έγραψε τα παρακάτω για το πρόβλημα του μαρασμού της παιδείας στο γένος:

> Πῶς ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία καὶ ὅλον τὸ γένος τῶν *Ἑλλήνων* εἶναι κακὰ καταστρεμμένον, τοῦτο δὲν τὸ ἀρνούμεθα. [...] Ὅσον πὼς δὲν ἔχομεν *σοφίαν καὶ μαθήματα, ἀλήθεια εἶναι.* [...] Ἂν εἶχε βασιλεύσει ὁ Τοῦρκος εἰς τὴν Φραγγίαν δέκα χρόνους, χριστιανοὺς ἐκεῖ *δὲν θὰ εὕρισκες*. Καὶ εἰς τὴν *Ἑλλάδα* τώρα διακοσίους χρόνους εὑρίσκεται. Καὶ *κακοπαθοῦσιν* οἱ ἄνθρωποι καὶ *βασανίζονται* διὰ νὰ στέκουν εἰς τὴν *πίστιν* τους, καὶ λάμπει ἡ πίστις τοῦ Χριστοῦ. [...] Καὶ σεῖς μοῦ λέγετε πὼς δὲν ἔχομεν σοφίαν;[209]

Από αυτά που αναφέρει εδώ ο πατριάρχης, καθίσταται σαφές πως, παρά τα προνόμια και παρά την επίσημα κατοχυρωμένη θρησκευτική ελευθερία των χριστιανών ραγιάδων, διεξάγονταν συνεχώς άμεσοι και απροκάλυπτοι θρησκευτικοί διωγμοί, με αποτέλεσμα «οι άνθρωποι» να «κακοπαθούν» και να «βασανίζονται» για να μπορούν να παραμένουν χριστιανοί. Κάτω, λοιπόν, από μια τέτοια άγρια και απάνθρωπη τυραννία ήταν αδύνατον να έχουν «σοφία» και σχολεία.

Την άποψη του Λούκαρη πως αν κυριαρχούσαν οι Τούρκοι στην Ευρώπη, σε δέκα χρόνια, δεν θα υπήρχαν εκεί καθόλου χριστιανοί, την συμμερίζονταν απόλυτα και οι ίδιοι οι Ευρωπαίοι του καιρού του. Διότι τότε ήταν, τον 17ο αιώνα, που οι Γερμανοί έτρεμαν μην τυχόν τους κατακτήσουν οι Τούρκοι και μεταβληθούν, σαν τους Έλληνες κι αυτοί, σ' έ-

---

[209] Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 2, εν Πετρουπόλει 1894, σσ. 514· Κ.Β. Σκουτέρης, *Κείμενα…*, *ό.π.*, σσ. 63-64.

ναν «βάρβαρο, αμόρφωτο και σκαιό λαό»[210].

Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στα λόγια του πατριάρχη είναι η πλήρως διαμορφωμένη εθνική του συνείδηση, αφού κάνει ξεκάθαρα λόγο για *Τούρκους* που βρίσκονται εδώ και διακόσια χρόνια στην *Ελλάδα*. Όχι στη Ρωμιοσύνη, ούτε στην οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά στην *Ελλάδα*. Και ως Ελλάδα εννοεί όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας, σε Ασία και Ευρώπη, όπου κατοικούσε «το γένος των Ελλήνων», και όχι μόνον τη νότιο Ελλάδα (Στερεά και Πελοπόννησο), όπως συνήθως συνέβαινε στα κείμενα της εποχής. Είναι φανερό πως ο πατριάρχης αντιλαμβάνεται όλα τα μέρη οπού κατοικούν οι Έλληνες ως έναν ενιαίο χώρο, με το όνομα *Ελλάς*. Και αυτή η αντίληψή του εμφανίζεται επίσης πολλά χρόνια πριν από την εμφάνιση του εθνικισμού και την έναρξη της διαδικασίας της «εθνογένεσης».

Αυτή η ολοκληρωμένη και ώριμη αντίληψη του ενιαίου εθνικού χώρου των Ελλήνων δεν ήταν μόνον η προσωπική του άποψη, αλλά η γενική ιδεολογική γραμμή του ίδιου του Πατριαρχείου, την οποία ο Κύριλλος Λούκαρης εξέφραζε με απόλυτη ακρίβεια. Τον Λούκαρη ως πατριάρχη τον αποδεχόταν και τον στήριζε πλήρως η ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία, η οποία και τον ανέδειξε πέντε φορές οικουμενικό πατριάρχη[211], μέχρις ότου εκτελέστηκε από τους Τούρ-

---

[210] G. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, Αθήνα 2005 [γερμανικό πρωτότυπο: 1988], σ. 81, σημ. 5.

[211] Μ.Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, εν Κωνσταντινουπόλει [1885-1890], σ. 554· Βλ. σχ. P.M. Kitromilides, «Orthodoxy and the West: Reformation to Enlightenment», στον τόμο M. Angold (εκδ.), *Cambridge History of Christianity*, τ. 5, *Eastern Christianity*, Κέιμπριτζ (κ. άλ.) 2006, σσ. 199-200.

Η πλήρης και αμέριστη στήριξη που παρείχε η ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία στον πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη φαίνεται ανάγλυφα και από το εξής γεγονός. Στις 16 Οκτωβρίου του 1633, ο Λούκαρης

κους[212]. Γι' αυτό και ο ορθόδοξος χαρακτήρας της διδασκα-

καθαιρέθηκε από πατριάρχης. Τη θέση του κατέλαβε αμέσως ο ορκισμένος αντίζηλός του, ο «αρχιεπίσκοπος Βέροιας», Κύριλλος Κονταρής, τυφλό και πειθήνιο όργανο της καθολικής Εκκλησίας. Ο Λούκαρης τότε κατέφυγε στο σπίτι του πρέσβη της Φλάνδρας. «Εκεί προσέτρεξαν να τον δουν *όλοι σχεδόν* οι ιεράρχες του ελληνορθόδοξου δόγματος, οι οποίοι τον βεβαίωναν με όρκο πως θα σταθούν δίπλα του, λέγοντάς του πως δεν θα υπάκουαν σε άλλον πατριάρχη, παρά μόνον σ' αυτόν», όπως μας πληροφορεί ο βάιλος (πρεσβευτής) της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη, στην επίσημη αναφορά του προς τον δόγη. Γι' αυτό και ο Λούκαρης ήλπιζε πως θα επανέλθει και πάλι στον πατριαρχικό θρόνο, διότι έβλεπε πως είχε την υποστήριξη όχι μόνον των πρεσβευτών της Αγγλίας και της Φλάνδρας, «αλλά και των προκρίτων του έθνους», όπως παρατηρεί και πάλι ο Βενετσιάνος βάιλος. Μόνο που θα χρειάζονταν πολλά χρήματα για να γίνει αυτό. Πράγματι, λίγες μέρες μετά, στις 22 Οκτωβρίου του 1633, ο Λούκαρης ανέβηκε και πάλι στον πατριαρχικό θρόνο. Αυτό επιτεύχθηκε με τη βοήθεια που του πρόσφεραν οι πρεσβευτές της Αγγλίας και της Φλάνδρας, αλλά ταυτόχρονα και «οι αρχιεπίσκοποι και επίσκοποι της εθνότητάς του», οι οποίοι μάλιστα ανέλαβαν με μεγάλη ευχαρίστηση («ασμένως») την υποχρέωση να συγκεντρώσουν τα 70.000 ρεάλια που ζήτησαν οι Τούρκοι, προκειμένου να εγκρίνουν την ανάρρηση του Λούκαρη και πάλι στον πατριαρχικό θρόνο: Κ.Δ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά, ήτοι Ανέκδοτοι Πληροφορίαι Σχετικαί προς τους Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702*, *ΠΑΑ* 15/4, εν Αθήναις 1951, σσ. 65-66.

[212] Χάρις στις ραδιουργίες των ιησουϊτών. Μετά από τα στοιχεία, που μας προσφέρουν τόσο οι πηγές, όσο και η σύγχρονη ειδική έρευνα, η «εύλογη απορία» της Α. Αθανασοπούλου, σχετικά με το αν είχαν κάποια ευθύνη για τον θάνατο του Λούκαρη και «οι εκκλησιαστικοί και κοσμικοί αξιωματούχοι του Φαναρίου [...] γιατί θίγονταν τα συμφέροντά τους», φαίνεται μάλλον να γενικεύει, αδόκιμα, τη συμπεριφορά ελάχιστων αξιωματούχων. [Βλ. Α. Αθανασοπούλου, «"Σκοτάδι Πνευματικό...», *ό.π.*, σ. 253, σημ. 25.] Πράγματι η δολοφονία του Λούκαρη υπήρξε έργο της καθολικής Εκκλησίας. Μόνος σύμμαχος των καθολικών από τους Έλληνες εκκλησιαστικούς αξιωματούχους υπήρξε ο Κύ-

λίας του επιβεβαιώθηκε με τον πιο επίσημο τρόπο από διάφορους πατριάρχες και από πολλές ορθόδοξες συνόδους[213], και ειδικά από τη σύνοδο των Ιεροσολύμων του 1672[214].

Μητροφάνης Κριτόπουλος, 1627

Ο Μητροφάνης Κριτόπουλος, πατριάρχης Αλεξανδρείας το 1636, υπήρξε το κατ' εξοχήν ανάστημα του Κύριλλου Λούκαρη. Με λαμπρές σπουδές στην Ευρώπη και γνωριμίες με πολύ σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, με κάποιους από τους οποίους διατηρούσε και τακτική αλληλογραφία, αποτελούσε έναν από τους πιο επιφανείς και τους πλέον μορφωμένους εκκλησιαστικούς ηγέτες του καιρού του. Μέρος της αλληλογραφίας αυτής με τους Ευρωπαίους φίλους του είναι και η *Γραμματική* της κοινής νεοελληνικής, η οποία γράφτηκε το 1627[215], ως επιστολή προς τον Γερμανό καθη-

---

ριλλος Κονταρής, μαζί με κάποιους ελάχιστους άλλους οπαδούς του. Όπως παραδέχεται και ο ειδικότερος πάντων για τα θέματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί Τουρκοκρατίας ιησουΐτης ιστορικός, G. Podskalsky, «η ρωμαϊκή Κουρία πάσχιζε να απομακρύνει οριστικά από τον θρόνο του τον, όπως έμοιαζε, ακατανίκητο Λούκαρη». Γι' αυτό και, χρησιμοποιώντας ως όργανό της τον Κονταρή, κατασυκοφάντησε τον Λούκαρη στους Τούρκους, με αποτέλεσμα ο μαρτυρικός πατριάρχης τελικά να στραγγαλισθεί από τους γενίτσαρους σε μια έρημη ακτή. Μετά από αυτό, ο ανάξιος Κονταρής έγινε αμέσως πατριάρχης, και, μέσα σε λίγους μήνες, υπέγραψε ομολογία πίστεως στον καθολικισμό. (G. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, Αθήνα 2005 [γερμανικό πρωτότυπο: 1988], σσ. 230-231.) 50.000 κορώνες στοίχισε στην ρωμαϊκή Κουρία η δολοφονία του πατριάρχη: P.M. Kitromilides, «Orthodoxy and...», *ό.π.*, σ. 199.

[213] P.M. Kitromilides, «Orthodoxy and...», *ό.π.*, σσ. 198-199.

[214] Κ.Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εν Αθήναις 1868, σ. 247.

[215] Κ.Ι. Δυοβουνιώτης, «Μητροφάνους Κριτοπούλου Ανέκδοτος *Γραμματική* της Απλής Ελληνικής Εκδιδομένη», *ΕΕΘΠΑ*, τ. 1, Αθήναι 1924, σ. 97, σημ. 2.

γητή του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου, Bernegger. Εκεί, ο Κριτόπουλος περιγράφει στον Bernegger την κατάσταση της παιδείας στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ως εξής:

> Ἦν μὲν ἡ γενεὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαύτη, οἵαν περιέγραψα συντόμως. [...] Ἐπιτραπεὶς οὖν ὁ πονηρὸς χρήσασθαι καθ' ἡμῶν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ κακίᾳ, ὄργανά τε εὑρὼν ἐπιτήδεια εἰς τὸ κακοποιῆσαι, ὅσους μὲν διωγμούς, ὅσους πολέμους, ὅσους δόλους, ὅσα τε μύρια κακὰ καθ' ἡμῶν φανερῶς τε καὶ ἀφανῶς ἐξήγειρε διὰ τῶν αὐτοῦ ὀργάνων μακρόν ἐστι καὶ λέγειν, ἄλλως τε τοῖς πᾶσι γνωστά[216].

Ο «πονηρός», δηλαδή ο Σατανάς, χρησιμοποίησε ενάντια σε μας, τους «Έλληνες», λέει ο πατριάρχης, τα κατάλληλα «όργανα» για να μας κακοποιήσουν, τους Τούρκους κατακτητές. Οι Τούρκοι «κακοποιούσαν» τους Έλληνες με διωγμούς, με «πολέμους», με «δόλους» και γενικά με όσα «μύρια κακά», τα οποία ο πατριάρχης δεν μπαίνει καν στον κόπο να απαριθμήσει, διότι, όπως λέει, ήταν ήδη σε όλους γνωστά.

Αμέσως μετά, περιγράφει στον Ευρωπαίο φίλο του τις φοβερές απαγορεύσεις που επέβαλε ο βάρβαρος τουρκικός ζυγός στην παιδεία και την πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων:

> Ἐπειδὴ πάντῃ ἐκποδὼν ἡμᾶς ποιῆσαι, ὡς ᾤοντο, οὐκ

---

[216] «Ήταν λοιπόν κάποτε η γενιά των *Ελλήνων* τόσο σπουδαία, όπως την περιέγραψα σύντομα παραπάνω. Όμως, επιτράπηκε στον πονηρό [δηλαδή στον Σατανά] να εκδηλώσει εναντίον μας την κακία του, βρίσκοντας και τα κατάλληλα όργανα για να μας κακοποιήσει. Τώρα, πόσους *διωγμούς*, πόσους *πολέμους*, πόσες *δόλιες επιθέσεις*, πόσα *αμέτρητα κακά* ξεσήκωσε εναντίον μας, φανερά και κρυφά, με τα όργανά του, και χρόνο πολύ θέλει να τα αναφέρουμε και είναι άλλωστε *γνωστά σε όλους*». (Κ.Ι. Δυοβουνιώτης, «Μητροφάνους ...», *ό.π.*, σ. 106· Γ. Κουρνούτος (επιμ.), *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας Α΄*, ΒΒ 4, Αθήναι 1956, σ. 302.)

> ἴσχυσαν, τοῦ Θεοῦ ἀοράτως ὑπερασπιζομένου ἡμῶν, ἄλλον δόλον μηχανῶνται καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς βλάψαι πειρῶνται, καὶ μάλιστα τὰ μαθήματα ἡμῶν. Καὶ δὴ ἐκ μέσου ἐποιήσαντο πάσας ἑλληνικὰς ἀναγνώσεις. [...] Τῶν βίβλων ἡμῶν τὰς μὲν ἠφάνισαν ὅλως, τὰς δὲ ἐν παραβύστῳ φέροντες κατέκλεισαν, μήτ' αὐτοὶ τούτοις χρώμενοι, μήτ' ἄλλοις τὴν χρῆσιν ἐπιτρέποντες. [...] Τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀνὰ κράτος ἀφανίσαι ἠβουλήθησαν καὶ δὴ ἐποίησαν, τό γε εἰς αὐτοὺς ἧκον. [...] Ὃ δὲ ἐποίησαν, οἱ δυσμενεῖς, τοῦτό ἐστιν, ὅτι ἡμᾶς τῆς πατρίου φωνῆς μικροῦ ἀπεξένωσαν, τῷ τε κωλύειν τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα ἑλληνιστὶ παραδίδοσθαι καὶ τῷ τὰς βίβλους ἡμῶν ἀφανίσαι τε καὶ κατακρύψαι, ὡς ἔφθην εἰπών[217].

Όπως πληροφορούμαστε από αυτή την αναφορά του Κριτόπουλου στον επίσημο φίλο του, τον 17ο αιώνα, οι Έλληνες δεν μπορούσαν να στείλουν τα παιδιά τους σχολείο να μάθουν ελληνικά, διότι οι Τούρκοι απαγόρευαν αυστηρά τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Επίσης, απαγόρευαν εντελώς την ανάγνωση των ελληνικών βιβλίων, τα οποία φρόντιζαν ή να τα καταστρέφουν ή να τα κρύβουν. Και όλα

---

[217] «Επειδή να μας εξαφανίσουν εντελώς, όπως λογάριαζαν, δεν μπόρεσαν, μιας και, χωρίς να φαίνεται, μας προστατεύει ο Θεός, *μηχανεύτηκαν άλλο δόλιο σχέδιο*: Προσπαθούν να κάνουν ζημιά σε ό,τι έχει να κάνει με μας, και ειδικά *στο να μάθουμε γράμματα*. Γι' αυτό μάλιστα και *εξαφάνισαν όλα τα ελληνικά συγγράμματα*. Τα βιβλία μας, άλλα *τα κατέστρεψαν εντελώς* και άλλα τα *καταχώνιασαν* σε μέρη *μυστικά*. Έτσι, ούτε αυτοί τα χρησιμοποιούν, *ούτε επιτρέπουν* σε άλλους να τα χρησιμοποιήσουν. Την ελληνική γλώσσα *θέλησαν να την εξαφανίσουν εντελώς*, και εν μέρει το κατάφεραν, όσο μπόρεσαν βέβαια. Αυτό που τελικά κατάφεραν, οι εχθροί μας, είναι ότι από τη γλώσσα *των πατέρων μας* λίγο μας αποξένωσαν και ότι *απαγορεύουν* να γίνονται τα ελληνικά μαθήματα στην ελληνική γλώσσα, ενώ παράλληλα *κατέστρεψαν* ή *απέκρυψαν* τα βιβλία μας, όπως ήδη ανέφερα.» (Κ.Ι. Δυοβουνιώτης, «Μητροφάνους Κριτοπούλου...», *ό.π.*, σσ. 106-107· Γ. Κουρνούτος (επιμ.), *Λόγιοι...*, *ό.π.*, σσ. 302-303.)

αυτά ήταν αποτέλεσμα ενός οργανωμένου σχεδίου εκ μέρους των Τούρκων, όπως μας πληροφορεί ο Μητροφάνης, με τελικό στόχο να εξαφανίσουν ολοκληρωτικά την ελληνική παιδεία και γλώσσα, πράγμα που εν μέρει το είχαν ήδη καταφέρει. Η μαρτυρία του Κριτόπουλου, ότι οι Τούρκοι ήθελαν να εξαφανίσουν την ελληνική γλώσσα, συνδέεται άμεσα με την προηγούμενη μαρτυρία του Πηγά, πως οι «ανεκτικοί Οθωμανοί» δεν επέτρεπαν στους δυστυχισμένους ραγιάδες ούτε καν να μιλάνε ελληνικά, γιατί σε διαφορετική περίπτωση τους έκοβαν τη γλώσσα.

Σουλτανικό φιρμάνι του 1675

Πριν το 1675, οι χριστιανοί κάτοικοι της Κασταμονής του Πόντου έστειλαν στην Υψηλή Πύλη μια διαμαρτυρία σχετικά με μια αυθαιρεσία των Τούρκων αξιωματούχων της περιοχής τους. Πιο συγκεκριμένα, οι χριστιανοί της Κασταμονής έφερναν στα σπίτια τους δασκάλους, για να μαθαίνουν στα παιδιά τους γράμματα. Όμως, οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές, για να τους επιτρέπουν να κάνουν αυτά τα κατ' οίκον μαθήματα, απαιτούσαν από τους Έλληνες ραγιάδες όλα τους τα χρήματα. Ο σουλτάνος τελικά δικαίωσε τους χριστιανούς και εξέδωσε για χάρη τους, το 1675, ειδικό φιρμάνι[218], προστάζοντας τους τοπικούς αξιωματούχους του να αφήνουν στο εξής εντελώς ελεύθερους και ανενόχλητους τους Έλληνες να διδάσκουν τα παιδιά τους γράμματα στο σπίτι.

Τα όσα αναφέρει το φιρμάνι αυτό είναι άκρως αποκαλυπτικά, όπως και όλο το περιστατικό, για το πόσο ελεύθερη ήταν τελικά η παιδεία των Ελλήνων στα χρόνια της δεινής δουλείας:

---

[218] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα της "Αναγνωσης" των Πηγών: Μια Μαρτυρία περί Οικοδιδασκαλίας τον 17° Αιώνα και το Κρυφό Σχολειό», *Τα Ιστορικά* 27 (2010), σσ. 349-350.

> Μολονότι δεν υπήρχε λόγος να ταλαιπωρούν (τους χριστιανούς της Κασταμονής) επειδή διδάσκουν *στα σπίτια τους* σύμφωνα με τα ήθη τους το Ευαγγέλιο στα αρσενικά χριστιανόπουλα, κάποιοι απ' την *τάξη των ανθρώπων της εξουσίας*, μόνο και μόνο *για να τους αποσπάσουν χρήματα*, τους παίρνουν χωρίς λόγο και αιτία, και ενάντια στον ιερό νόμο, *όλα* τους τα χρήματα. Η καταπίεση και η αυθαιρεσία τους *δεν έχει τελειωμό*(!). [...] Επειδή αιτήθηκαν να αναληφθούν ενέργειες [...] και να εκδοθεί αυτοκρατορικό διάταγμα που να απαγορεύει και να αποτρέπει την *καταπίεση* και την *αυθαιρεσία τους*, όπως την εξέθεσαν, συντάχτηκε διαταγή μου, για να πάψουν να *καταπιέζονται*[219].

Με όσα αναφέρει το συγκεκριμένο φιρμάνι, αποδομεί συνολικά την επιχειρηματολογία των αναθεωρητών ιστορικών για την απόρριψη της ύπαρξης του κρυφού σχολειού. Σύμφωνα με αυτούς, οι Τούρκοι «δεν είχαν» κανέναν «λόγο να εμποδίσουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση»[220] «γιατί *αδιαφορούσαν εντελώς* για τις *εσωτερικές* υποθέσεις των ραγιάδων»[221], και για την ίδια «τη μόρφωση», δείχνοντας έτσι μια «σχετική ανεκτικότητα έναντι των υποδούλων»[222]. Όπως όμως πληροφορούμαστε από το παραπάνω φιρμάνι, συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο. Για να επιτρέψουν κάτι τέτοιο στους δύστυχους ραγιάδες τους, οι Τούρκοι διοικητές τους έπαιρναν «όλα τους τα χρήματα». Και είναι πραγματικά πολύ εντυπωσιακό να βλέπουμε τον ίδιο τον σουλτάνο να ομολογεί πως «η καταπίεση και η αυθαιρεσίες» που ασκούσαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι στους Έλληνες «δεν είχαν τελειωμό».

Και αυτό είναι κάτι που μέχρι τώρα δεν το ξέραμε, παρά

---

[219] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα...», *ό.π.*, σ. 364.

[220] Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*

[221] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 38.

[222] Χ. Καρανάσιος, «Η Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 448· Κ. Γεωργουσόπουλος, «Ιστορία και θρύλος», *ό.π.*

τα όσα περί του αντιθέτου ισχυρίζεται ο Α. Αναστασόπουλος[223]. Διότι οι ιστορικοί που αρνούνται το κρυφό σχολειό μας διαβεβαιώνουν, ρητά, πως ενώ «υπάρχουν πάμπολλες ιστορικές μαρτυρίες για αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων, περιέργως όμως δεν υπάρχει *καμία* που να σχετίζεται με άρνηση ιδρύσεως ή με κλείσιμο σχολείων»[224]. Γι' αυτό και η άποψη που υποστηρίζει ότι «οι τοπικοί μπέηδες και πασάδες αυθαιρετούσαν ασύστολα και απαγόρευαν τη λειτουργία σχολείων» θεωρείται απ' αυτούς ως μια «*πρόσφατα* επινοημένη θεωρία»[225]. Κι όμως, όπως καταδεικνύεται από το σουλτανικό φιρμάνι της Κασταμονής, οι τοπικοί πασάδες και μπέηδες απαγόρευαν όχι μόνον τα σχολειά, αλλά ακόμη και τα μαθήματα στο σπίτι, αν δεν εισέπρατταν τεράστια χρηματικά ποσά γι' αυτό.

Χρύσανθος, πατριάρχης Ιεροσολύμων, 1728

Η επόμενη μαρτυρία για τον διωγμό της παιδείας των Ελλήνων από τους Τούρκους προέρχεται από έναν ακόμη ανώτατο ηγέτη της εκκλησίας, τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, Χρύσανθο Νοταρά.

Ο Χρύσανθος υπήρξε πρωτοπόρος και πρόδρομος του νεοελληνικού διαφωτισμού[226], και είναι εκείνος που παρουσί-

---

[223] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα...», *ό.π.*, σ. 362.

[224] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι», *Ερανιστής* 25 (2005), σ. 327· και αναδημοσίευση στο *Άρδην* 64 (2007), σ. 37.

[225] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό...,», *ό.π.*, (2005), σ. 326· (2007), σ. 37.

[226] Για την προσωπικότητα και το τεράστιο έργο του πατριάρχη, ειδικά στον χώρο της παιδείας και των θετικών επιστημών, βλ. σχ. τη σπουδαία μελέτη της Π. Στάθη, *Χρύσανθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής* 6, Αθήνα 1999.

Για το σημαντικό συγγραφικό έργο του Χρύσανθου Νοταρά, ειδικά πάνω στην επιστήμη της αστρονομίας, μπορεί κανείς να δει την

ασε πρώτος τις νέες ευρωπαϊκές επιστημονικές ιδέες στον ορθόδοξο κόσμο[227]. Το 1700, τύπωσε τον πρώτο χάρτη που εκδόθηκε ποτέ στα ελληνικά[228], ενώ το 1716 εξέδωσε, στο Παρίσι, το έργο του *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, με το οποίο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά εκτενώς η νεώτερη γεωγραφική επιστήμη, η αστρονομία και το ηλιοκεντρικό σύστημα του Κοπέρνικου, στον ελληνικό χώρο[229].

κατατοπιστική εργασία του Ν. Κυριακού, *Χρύσανθος Νοταράς, ο Αστρονόμος*, ανέκδ. πτυχ. εργασία στο Τμήμα Φυσικής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007. Η εργασία αυτή υπάρχει ελεύθερη στο διαδίκτυο.

[227] E. Nicolaidis, «Science and the Eastern Orthodox Church during the 17th-19th Centuries», στο A. Roca-Rosell (εκδ.), *The Circulation of Science and Technology: Proceedings of the 4th International Conference of the ESHS, Barcelona, 18-20 November 2010*,Βαρκελώνη 2012, σ. 22.

[228] E. Livieratos (κ. άλ.), «The Very First printed Map in Greek, a derived Map from Dutch Cartography: Chrysanthos Notaras' World Map (1700) vs Jan Luyts' World Map (1692)», *e-Perimetron* 6 (2011), σσ. 200, 203, 204.

[229] E. Nicolaidis, «Science...», *ό.π.*, σ. 22. Το έργο αυτό του πατριάρχη Χρύσανθου είναι το πρώτο βιβλίο στον ελλαδικό χώρο που αναπτύσσει εκτενώς το ηλιοκεντρικό σύστημα του Κοπέρνικου: Γ. Χριστιανίδης (κ. άλ.), *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20ό Αιώνα*, τ. 2, *Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεότερο Ελληνισμό*, Πάτρα 2000, σ. 331. Οι ειδικοί έχουν σταθεί ιδιαίτερα στο ότι, τελικά, ο Χρύσανθος απορρίπτει τον ηλιοκεντρισμό, αφού αναπτύσσει επιχειρήματα υπέρ της ακινησίας της γης. Όμως, αυτή η απόρριψη του ηλιοκεντρικού συστήματος είναι στην πραγματικότητα πολύ «ήπια», όπως παρατηρούν και οι Γ. Χριστιανίδης (κ. άλ.), *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη...*, *ό.π.*, σ. 332.

Περιγράφοντας ο πατριάρχης την ιστορική διαδρομή του ηλιοκεντρικού συστήματος, δέχεται πως οι πρώτοι που το ανακάλυψαν ήταν οι πυθαγόρειοι, από τους οποίους το παρέλαβε και το ανέδειξε ο Αρίσταρχος ο Σάμιος. Όμως, τελικά, το σύστημα αυτό ξεχάστηκε, μέχρι που το ανέσυρε ξανά από την λήθη ο Κοπέρνικος. Αυτός «τοσοῦτον ἐφάνη ζηλωτὴς ταύτης τῆς γνώμης, ὥστε ὄχι μόνον τὴν ἔβγαλεν ἀπὸ

τὸ σκότος εἰς φῶς, ἀλλὰ καὶ μὲ *δεινὰς ἀποδείξεις* τὴν *ἐστερέωσε*, καὶ διὰ τοῦτο, περιβόητος ἐπ' ἀστρονομίᾳ γενόμενος, καὶ ἄλλους πολλοὺς ἐτράβηξεν εἰς τὴν γνώμην του»: Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, εν Παρισίοις 1716, σσ. 83-84· και στην αναδημοσίευση του ίδιου έργου, με νέα στοιχειοθεσία, Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, Π. Ροβίθης, Ε. Λιβανίου-Ροβίθη (επιμ.), Αθήναι 2010, σσ. 148-149.

Σύμφωνα με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, ο Κοπέρνικος είχε καταφέρει να «στερεώσει» το ηλιοκεντρικό του σύστημα με πολύ ισχυρές («δεινές») αποδείξεις. Αλλά και ο ίδιος ο Χρύσανθος αποδέχτηκε το πτολεμαϊκό σύστημα όχι γιατί θεωρούσε πως το σύστημα του Κοπέρνικου ήταν λανθασμένο και αποτυχημένο, αλλά διότι έκρινε το γεωκεντρικό ως «τὸ μᾶλλον ἀληθέστερον», δηλαδή ως εκείνο το σύστημα που φαίνονταν να είναι το πιο αληθινό: Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή...*, *ό.π.*, εν Παρισίοις 1716, σ. 85· Αθήναι 2010, σ. 150. Γι' αυτό και σπεύδει να διαβεβαιώσει τους αναγνώστες του πως «ἀπὸ τὰ ὁποῖα ποῖον νὰ βεβαιωθῇ καὶ νὰ ὑποτεθῇ ὡς ἀληθινὸν εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἀστρονομίας, ἤ Γεωγραφίας, δὲν εἶναι ἀναγκαῖον»: Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή...*, *ό.π.*, εν Παρισίοις 1716, σ. 85· Αθήναι 2010, σ. 150. Δηλαδή, για την αστρονομία και τηγεωγραφία δεν ήταν καθόλου απαραίτητο να θεωρηθεί ή να επιβεβαιωθεί κάποιο από αυτά ως αληθινό, διότι, στην πράξη, και τα δυο κοσμολογικά συστήματα εξυπηρετούσαν το ίδιο καλά τις απαιτήσεις και της μιας και της άλλης επιστήμης: E. Nicolaidis, «Science...», *ό.π.*, σ. 22.

Ο πατριάρχης εκφράζεται με έναν τέτοιον τρόπο, που δείχνει ότι, στην πραγματικότητα, ο ίδιος δεχόταν το ηλιοκεντρικό σύστημα, το οποίο και προβάλλει έμμεσα, αλλά υπερασπίζονταν το γεωκεντρικό για να μην δυσαρεστήσει όσους πίστευαν τότε σ' αυτό: Π. Ροβίθης, Ε. Λιβανίου-Ροβίθη, «Εισαγωγικά Σχόλια», στο Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή...*, *ό.π.*, Αθήναι 2010, σ. 37. Γι' αυτό και από τα εννιά σχήματα του βιβλίου, που αφορούν στην παρουσίαση των διάφορων κοσμολογικών μοντέλων, μόνον ένα αποτυπώνει το πτολεμαϊκό σύστημα, ένα άλλο το σύστημα του Τύχωνα Μπράχε και τα υπόλοιπα εφτά αποδίδουν λεπτομερώς το ηλιοκεντρικό σύστημα: E. Nicolaidis, «Science...», *ό.π.*, σ. 22.

Ο Χρύσανθος, όπως αναφέραμε, τόνισε με έμφαση πως το ηλιοκεντρικό σύστημα ήταν ανακάλυψη των αρχαίων Ελλήνων και όχι του

Η σχετική αναφορά του πατριάρχη για την κατάσταση της παιδείας των Ελλήνων στον καιρό του υπάρχει σε ένα από τα πλέον επίσημα έγγραφα του, στο *Σιγιλλιώδες Γράμμα* που απέστειλε, το 1728, στον ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας, Γρηγοράσκο Γκίκα. Εκεί, εξαίροντας τη σπουδαιότητα των σχολείων, περιγράφει με τον πιο θερμό τρόπο τα αγαθά που φέρνουν στους ανθρώπους οι επιστήμες και η παιδεία, θρηνώντας παράλληλα την κατάσταση της υπόδουλης «Ελλάδας» εξαιτίας της έλλειψής τους:

> Ας δώσουμε όλη μας την προσοχή και τη φροντίδα στα Φροντιστήρια και τις Ακαδημίες. Διότι, μέσα απ' αυτά, η Αθήνα αλλά και *όλη η Ελλάδα* είχαν φτάσει σε μεγάλο ύψος δόξας και μεγαλείου. Γιατί όσο υπήρχαν *σ' αυτήν* σχολεία φημισμένα και πανεπιστήμια, τόσο πιο πολύ αυξανόταν η φήμη της. Και είχε γίνει κοινός τόπος ανάμεσα στους Έλληνες η άποψη πως όποιος δεν είναι Έλληνας, είναι βάρβαρος. Μόλις όμως [η Ελλάδα] τα έχασε όλα αυτά, σαν έπεσε σ' έναν *βαρύτατο και τυραννικότατο ζυγό δουλείας*, κατάντησε *δυστυχισμένη* και άξια μόνον για *θρήνους*[230].

Κοπέρνικου. Άρα δικαιωματικά τους ανήκε. Αυτή η ενσυνείδητη και συστηματική προσπάθειά του να πιστώσει το ηλιοκεντρικό σύστημα στους αρχαίους Έλληνες, καταδεικνύει και το πόσο πολύ σημαντικό το θεωρούσε. Γι' αυτό και –φανερά ενοχλημένος– παρατηρούσε πως, στην εποχή του, οι οπαδοί του συστήματος αυτού ονομάζονταν «κοπερνικᾶνοι» και όχι, όπως θα έπρεπε, «πυθαγορικοί». Πήραν δηλαδή το όνομά τους από τον «ἀνακαινιστὴν τοῦ δόγματος», δηλαδή τον Κοπέρνικο, «*καὶ ὄχι* ἀπὸ τοὺς πρώτους του ἐφευρετὰς πυθαγορείους»: Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή*..., *ό.π.*, εν Παρισίοις 1716, σ. 84· Αθήναι 2010, σ. 149.

[230] Φροντιστηρίοις καὶ Ἀκαδημίαις ἐνδιατρίψωμεν. [...] Δι' αὐτῶν Ἀθῆναι καὶ Ἑλλὰς ξύμπασα ἐπὶ μέγα εὐκλείας καὶ δόξης παρήλασεν. Ἐφ' ὅσῳ γὰρ ταύτῃ Γυμνάσια περιφανῆ καὶ Ἀκαδημίαι ἤκμαζον, τοσούτῳ διατεθρυλλημένη [...] ἐτύγχανε, ὡς καὶ παροιμίαν παρ' Ἕλλησι κεκρατηκέναι, τὸν μὴ Ἕλληνα βάρβαρον ἀποφαίνουσαν. Ἐξ

Είναι πράγματι εντυπωσιακός ο πόθος και το πάθος του πατριάρχη για την παιδεία. Γιατί, όπως σημειώνει, όσο «η Αθήνα και όλη η *Ελλάδα*» είχαν «Φροντιστήρια», «Γυμνάσια» και «Ακαδημίες», είχαν φτάσει σε μεγάλη δόξα. Και ο λόγος που «η Ελλάς» τα είχε χάσει όλα αυτά, ήταν αποκλειστικά και μόνον ο «βαρύτατος» και «τυραννικότατος» «ζυγός» της «δουλείας», με αποτέλεσμα να καταντήσει δυστυχισμένη και αξιολύπητη. Γι' αυτό και προτρέπει τον Γκίκα να ανεγείρει στην ηγεμονία του «Φροντιστήρια» και «Ακαδημίες», δηλαδή ανώτερες σχολές.

Όπως διαπιστώνουμε, για έναν ακόμη πατριάρχη της ορθόδοξης Εκκλησίας, αυτή που είχε υποταχθεί στον «ζυγό» της «δουλείας» δεν ήταν η Ρωμιοσύνη, ούτε η χριστιανική αυτοκρατορία γενικά, αλλά η «Ἑλλὰς ξύμπασα», δηλαδή η κοινή πατρίδα όλων των Ελλήνων.

Γεώργιος Φατζέας, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, 1760

Ο Γεώργιος Φατζέας γεννήθηκε στα Κύθηρα, αλλά έδρασε ως κληρικός και μητροπολίτης Φιλαδελφείας στη Βενετία. Εκεί εξέδωσε, το 1760, το τρίτομο έργο του *Γραμματική Γεωγραφική*. Στον δεύτερο τόμο του έργου του, ο οποίος αναφέρεται στην Ελλάδα, μας δίνει την εικόνα της παιδείας όπως ήταν αυτή στην εποχή του, αναφέροντας τα εξής αποκαλυπτικά:

ὅτου δὲ τούτων ἐστέρηται, ζυγῷ δουλείας βαρυτάτῳ καὶ τυραννικωτάτῳ ὑποπεπτωκυῖα [...] δύστηνος καὶ ἀξία θρήνων ἀποκατέστη. (Χρυσάνθου πατριάρχου Ιεροσολύμων, «Σιγιλλιώδες Γράμμα περί της εν Μολδοβλαχία υπό Γρηγοράσκου Γκίκα Βοεβόδα Φροντιστηρίων Ανεγέρσεως», 9/1728, στο É. Legrand, *Recueil Documents Grecs, Concernant les Relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)*, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 7, Α΄ έκδοση, Παρίσι 1895, σ. 283· Β΄ έκδοση, Παρίσι 1903, σ. 255.

> Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἤνθη τοὺς παλαιοὺς καιροὺς ἡ σοφία καὶ κατῴκουν αἱ Μοῦσαι, δὲν εἶναι τὴν σήμερον Ἀκαδημῖαι καὶ Σπουδαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ ἁρμόζῃ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ὄνομα, ἐπειδὴ ἡ *βάρβαρος τυραννία* τῶν Τούρκων *δὲν συγχωρεῖ* εἰς τοὺς *ἀπογόνους τῶν Ἑλλήνων* νὰ ἐπιμελοῦνται τὴν γύμνασιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς σοφίας, καθὼς ἦτον ἡ συνήθεια τῶν *προγεννητόρων* τους[231].

Είναι χαρακτηριστική η έντονη αίσθηση της ιστορικής και αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους που έχει ο ανώτατος κληρικός Φατζέας. Μια συνέχεια που δεν έχει μόνο πολιτιστικό αλλά και καθαρά φυλετικό χαρακτήρα. Όπως ακριβώς και για τον Ζυγομαλά, πιο πριν, τον Κριτόπουλο, τον Μηνιάτη και για τόσους άλλους ηγέτες και εκπροσώπους της ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία.

Οι πολύτιμες πληροφορίες που μας δίνει ο Φατζέας για τους λόγους που οι Έλληνες δεν είχαν σχολεία επί Τουρκοκρατίας συνεχίζονται και στην επόμενη αναφορά που κάνει, σχετικά με την Κρήτη:

> Εἴπαμεν καὶ ἄλλοθεν, πῶς τὸ *βάρβαρον* γένος τῶν Τούρκων *δὲν συγχωρεῖ* νὰ εὑρίσκωνται εἰς τοὺς τόπους ὁποὺ εἶναι ὑπὸ τὴν τυραννίαν των κατοικημέναι αἱ Μοῦσαι. Καὶ ἐπειδὴ ἡ *ἔνδοξος* Κρήτη εἶναι ὑπὸ τὴν αὐτὴν τυραννίαν, ἀπορεῖ καὶ αὐτὴ ἀπὸ Ἀκαδημίας, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ πόλεις. Μόνον κάποια σχολεῖα ἔχει τῆς ἑλληνικῆς γλώττης[232].

Το «βάρβαρο γένος των Τούρκων» δεν επιτρέπει να υπάρχουν σχολεία γι' αυτό και η «ένδοξη» Κρήτη δεν έχει «Ακαδημίες», παρά μόνον κάποια ελάχιστα σχολεία, επειδή ακριβώς είναι και αυτή κάτω από τον τουρκικό ζυγό.

Το παράδειγμα της Κρήτης είναι ίσως το πιο χαρακτηρι-

---

[231] Γεώργιος Φατζέας, *Γραμματική Γεωγραφική*, τ. 2, Ενετίησιν 1760, σ. 142.

[232] Γεώργιος Φατζέας, *Γραμματική Γεωγραφική*, ό.π., σσ. 278-279.

στικό, για να κατανοήσουμε το βάρος του τουρκικού ζυγού και τις συνέπειες της απαγόρευσης της παιδείας από τους Τούρκους. Η Κρήτη, πριν την τουρκική κατάκτηση, όσο ήταν υπό την πολύχρονη κατοχή των Βενετσιάνων, είχε αναδείξει πλήθος λογίων, βιώνοντας μια μακρά περίοδο ευημερίας. Ευημερία που συνοδεύτηκε από μιας ασύλληπτης έκτασης ανθρωπιστική δραστηριότητα, και μάλιστα τόσο πληθωρικής, ώστε να εξάγει ακόμη και αντιγραφείς χειρογράφων[233]. Σε όλη αυτή την περίοδο, «τα ελληνικά μοναστήρια, *θεματοφύλακες ελληνομάθειας*, είναι τα κέντρα λόγιας και φιλολογικής ενασχόλησης»[234]. Και ήταν τέτοια η άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία, ώστε να γίνεται, από όλους τους ιστορικούς, λόγος για *Κρητική Αναγέννηση*. Όλα αυτά, όμως, έλαβαν οριστικά τέλος με την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους[235], οι οποίοι βύθισαν το νησί σ' ένα βαθύ σκοτάδι αμάθειας και αθλιότητας[236].

Η τρίτη και τελευταία αναφορά του Φατζέα αναφέρεται στη Μικρά Ασία:

> Ἡ *ἔχθρα* ὁποὺ ἔχουν οἱ Τούρκοι μὲ τὲς Μοῦσες *δὲν συγχωρεῖ* εἱς τοὺς χριστιανοὺς ὁποὺ κατοικοῦσιν εἱς τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας νὰ τὲς ἐπιμελοῦνται[237].

Η συγκεκριμένη αναφορά του Φατζέα, εκτός του ότι, για μία

---

[233] M. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, σ. 50 (στην έκδοση του 1987, σσ. 48-49).

[234] M. Vitti, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 50 (στην έκδ. του 1987, σσ. 48-49).

[235] D. Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», στον τόμο D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (αγγλική έκδοση: 1991), Ηράκλειο ⁵2006 [1996], σ. 19.

[236] Θ. Δετοράκης, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη», στο Ν.Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 361.

[237] Γεώργιος Φατζέας, *Γραμματική Γεωγραφική*, *ό.π.*, σ. 375.

ακόμη φορά, επιβεβαιώνει την απαγόρευση των σχολείων από τους Τούρκους, αναφέρει και τον λόγο για τον οποίον το έκαναν αυτό. Οι Τούρκοι απαγόρευαν τα σχολεία και την παιδεία στους Έλληνες ραγιάδες τους, διότι μισούσαν τη γνώση και τα γράμματα, είχαν «έχθρα με τις Μούσες».

Γεράσιμος, επίσκοπος Μετρών και Αθύρων, 1775

Οι Μέτρες είναι μια πόλη της Ανατολικής Θράκης, 65 χιλιόμετρα δυτικά της Κωνσταντινούπολης. Την εποχή της Τουρκοκρατίας ήταν έδρα της Επισκοπής Μετρών και Αθύρων, η οποία υπαγόταν στη Μητρόπολη Ηρακλείας. Ένας από τους πιο παλιούς κώδικες της επισκοπής αυτής φυλασσόταν στο Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών, με αριθμό 182, ενώ αργότερα δόθηκε προς ασφαλέστερη φύλαξη στο μουσείο Μπενάκη, όπου έχει σήμερα κωδικό 35035[238]. Στον κώδικα αυτόν, όπως και στον 185 της ίδιας επισκοπής, σώζονται αρκετά ιδιόχειρα σημειώματα του λόγιου επισκόπου Μετρών και Αθύρων, Γεράσιμου Β΄ (1761-1783), ο οποίος αργότερα έγινε πατριάρχης Αλεξανδρείας ως Γεράσιμος Γ΄ (1783-1788). Τα προσωπικά αυτά σημειώματα έχουν σημαντική ιστορική αξία[239].

Σε ένα τέτοιο ιδιόχειρο σημείωμά του, ο ανώτατος κληρικός Γεράσιμος αναφέρει και τα εξής αποκαλυπτικά για το πόση ανεκτικότητα έδειχναν οι Τούρκοι στους Έλληνες ραγιάδες τους:

---

[238] Για τους σωζόμενους κώδικες της Επισκοπής και μετέπειτα Μητρόπολης Μετρών και Αθύρων, βλ. Π.Ι. Βαλσαμίδης, *Η Μητρόπολη Μετρών και Αθύρων*, *Θρακικός Ελληνισμός* 1, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 13-14.

[239] Κ. Μαμώνη, «Τρεις Κώδικες της Επισκοπής Μετρών και Αθύρα», *Αρχείον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού* 21 (1956), σσ. 130-131. Το ίδιο και στον συγκεντρωτικό τόμο Κ. Μαμώνη, *Θρακικά Μελετήματα*, Αθήναι 2004, σσ. 43-44.

> Ἡ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀθλιότης καὶ ἀπευκταία κατάστασις, δῆλος καὶ τοῖς ἀγραμμάτοις αὐτοῖς. Θαῦμα πῶς οὐκ ἐξέλιπεν ὅλως ἡ καθωμιλημένη κοινὴ τῶν Ἑλλήνων γλῶσσα ἐκ τῆς Ἑλλάδος, αὐτῆς ὑπὸ βαρβάρων τελούσης καὶ καταπολεμουμένης, πῶς δὲ καὶ χριστιανοὶ εὑρίσκονται, φυλάττοντες τὰ ἔθιμα τῶν χριστιανῶν. Ὁρῶμεν γὰρ τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ καταλειφθέντας ὀλιγαρίθμους χριστιανοὺς μηδ' ὁπωσοῦν εἰδότας μὴ ὅτι γε γράμματα, ἀλλ' οὐδὲ τῆς καθωμιλημένης γλώσσης τῆς κοινῆς τὴν γνῶσιν[240].

Το 1775, ο επίσκοπος Γεράσιμος θεωρούσε πως από καθαρό θαύμα δεν είχε εξαφανισθεί οριστικά η «καθωμιλημένη» γλώσσα των «Ελλήνων», παρόλο που η «Ελλάς» βρισκόταν κάτω από την κυριαρχία «βαρβάρων», οι οποίοι την «καταπολεμούσαν». Ως θαύμα θεωρούσε επίσης και το ότι, μέσα στην οθωμανική Αυτοκρατορία, υπήρχαν ακόμη χριστιανοί, οι οποίοι ασκούσαν μάλιστα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Διότι οι *λιγοστοί* χριστιανοί που απέμειναν ακόμη στην Ανατολή όχι μόνον δεν ξέρουν γράμματα, αλλά ούτε καν την κοινή καθομιλουμένη γλώσσα.

«Ὁ βαρύτατος μωαμεθανικὸς ζυγὸς τῆς δουλείας»[241], όπως τον χαρακτηρίζει σε άλλο σημείωμά του, ήταν τόσο φρικτός και καταπιεστικός, ώστε να μην επιτρέπει στους υπόδουλους Έλληνες ούτε τη γλώσσα τους να μιλάνε, ούτε να ακολουθούν ελεύθερα τη θρησκεία τους. Για τους διωγμούς της ελληνικής γλώσσας εκ μέρους των Τούρκων γνωρίζουμε

---

[240] Κ. Μαμώνη «Τρεις Κώδικες...», *ό.π.*, σ. 142· *Θρακικά Μελετήματα*, *ό.π.*, σ. 57. Τη γνώση της μαρτυρίας αυτής οφείλουμε στο Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, *Τουρκοκρατία 1669-1812, Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 307.

[241] Κ. Μαμώνη, «Τρεις Κώδικες...», *ό.π.*, σ. 146· της ιδίας, *Θρακικά...*, *ό.π.*, σ. 60.

ήδη από τις μαρτυρίες του Μελέτιου Πηγά και του Μητροφάνη Κριτόπουλου, τον 16ο και 17ο αιώνα αντίστοιχα.

Όπως διαπιστώνουμε, ο τότε επίσκοπος και μετέπειτα πατριάρχης Αλεξανδρείας, Γεράσιμος, χρησιμοποιεί και αυτός, χωρίς κανέναν δισταγμό, το υποτίθεται «απαγορευμένο» από την εκκλησία εθνικό όνομα των Ελλήνων, μη διστάζοντας να μιλήσει για «ελληνικό γένος», για «Έλληνες», ακόμη και για «Ελλάδα». Και ως «Ελλάδα» δεν εννοεί μόνον την Πελοπόννησο, έστω μαζί με τη Στερεά, αλλά όλα τα εδάφη της αυτοκρατορίας που κατοικούνταν από Έλληνες, τα οποία τώρα πια ήταν σκλαβωμένα στους Τούρκους.

Η φερεγγυότητα του Μανουήλ Γεδεών

Η δημοσίευση της μαρτυρίας αυτής μας προσφέρει μια πολύτιμη ευκαιρία να διακριβώσουμε εκ του σύνεγγυς την αντικειμενικότητα και την αξιοπιστία ορισμένων ιστορικών, στο κύρος και τη γνώμη των οποίων βασίζουν οι αρνητές του κρυφού σχολειού τα κυριότερα επιχειρήματά τους.

Ο ιστορικός ερευνητής πάνω στον οποίο κατ' εξοχήν στηρίζει ο Αγγέλου τους ιστορικούς συλλογισμούς του είναι ο Μανουήλ Γεδεών, διότι ο Γεδεών «ανάλωσε την μακρά ζωή του στην αρχειακή αναδίφηση με *θαυμαστή* ικανότητα [...] να συλλάβει πρώτος αυτός –και πολύ νωρίς για την εποχή του– τον παλμό από την πνευματική ζωή της τουρκοκρατίας»[242]. Αυτός λοιπόν ο τόσο αξιόλογος ερευνητής των πηγών «γίνεται το ίδιο κατηγορηματικός [με τον Βλαχογιάννη] για την απουσία μαρτυριών [για το κρυφό σχολειό]»[243].

Ο θαυμασμός και η εκτίμηση που τρέφουν οι αναθεωρητές –και όχι μόνον– ιστορικοί στο πρόσωπο και στο έργο του

[242] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997, σ. 15.

[243] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 15.

Μ. Γεδεών είναι πολύ μεγάλος. Ο Φίλιππος Ηλιού υπογράμμισε την «ιδιότυπη ποιότητα», αλλά και «τον *πρωτοποριακό χαρακτήρα* των ζητήσεων και της προβληματικής του». Και «όλα αυτά στηριγμένα σε *προωθημένες* και *λεπτομερειακές* έρευνες των χειρογράφων και των εντύπων πηγών»[244]. Ο Κ.Θ. Δημαράς τιμούσε και θαύμαζε τον Γεδεών, τον οποίον αναγνώριζε όχι μόνον ως προσωπικό του δάσκαλο[245] αλλά, πάνω απ' όλα, ως «*πηγή*[246] της νεώτερης ιστορίας μας»[247].

Ο Γεδεών προβάλλεται –και ήταν όντως– «άνθρωπος ευφυής, προικισμένος με συνδυαστική φαντασία και οξυδέρκεια» και κυρίως ως «γνώστης *αδευτέρωτος* των πηγών της εκκλησιαστικής μας ιστορίας»[248]. Και ακόμη περισσότερο: Όπως μας διαβεβαιώνουν οι ειδικοί ιστορικοί, «όταν [...] *αναζητήσεις* τις μη ρητά κατονομαζόμενες πηγές του [Γεδεών] και *διαπιστώσεις* ότι δεν είναι αθεμελίωτα αυτά που γράφει, [...] τότε τον συγγραφέα αυτόν, τον *οξυνουχέστατο* και στο βάθος *θετικιστή*, αρχίζεις να τον *εμπιστεύεσαι*, δηλαδή εμπιστεύεσαι το *ερμηνευτικό σχήμα* που σου υποβάλλει»[249].

Οι ιστορικοί εμπιστεύονται λοιπόν τον Γεδεών και τα ερμηνευτικά του σχήματα, διότι, όπως μας διαβεβαιώνουν, «αναζήτησαν» τις πηγές του και «διαπίστωσαν» το πόσο καλά τεκμηριωμένα είναι αυτά που γράφει. Γι' αυτό και, στο συ-

---

[244] Φ. Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: Ένας Πρόδρομος», στο Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ Αιώνα*, Ά. Αγγέλου, Φ. Ηλιού (επιμ.), Αθήνα 1976, σσ. θ΄-ι΄.

[245] Βλ. σχ. Δ.Γ. Αποστολόπουλος, «Ο Κ.Θ. Δημαράς και ο Μανουήλ Γεδεών», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 7-1-2005.

[246] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[247] Φ. Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών...», *ό.π.*, σ. ια΄.

[248] Δ.Γ. Αποστολόπουλος, «Οι Πηγές της Έμπνευσης ενός Ερμηνευτικού Σχήματος: ο "Θρησκευτικός Ουμανισμός"», στο Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σ. 74.

[249] Δ.Γ. Αποστολόπουλος, «Οι Πηγές της Έμπνευσης...», *ό.π.*, σ. 74.

γκεκριμένο έργο του Αγγέλου για το κρυφό σχολειό, «*δεν έχουμε* μια φράση του τύπου "στο υλικό αυτό δεν υπάρχει μαρτυρία...", αλλά μια φράση του τύπου "οι Βλαχογιάννης, Γεδεών, Χασιώτης που διεξήλθαν ολόκληρο αυτό το υλικό δεν συνάντησαν μαρτυρία"»[250]. Διότι ο ίδιος ο Αγγέλου δεν διεξήγαγε καμία προσωπική έρευνα στις πηγές. Για ποιον λόγο άλλωστε; Αφού «τις πηγές της εκκλησιαστικής ιστορίας ο μ[έγας] χαρτοφύλαξ [Γεδεών] τις γνώριζε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον»[251]. Στηριγμένος αποκλειστικά και μόνον στις διαβεβαιώσεις των Γεδεών και Βλαχογιάννη, κατέληξε ο Αγγέλου στο επιστημονικό συμπέρασμα πως το κρυφό σχολείο δεν είναι παρά ένας ιστορικός μύθος.

Όλοι οι αναθεωρητές ιστορικοί, λοιπόν, από τον Αγγέλου και μετά, προβάλλουν τη σχετική άποψη του Γεδεών ως ένα από τα πλέον ισχυρά και αναντίρρητα επιχειρήματά τους για την πλήρη άρνηση και απόρριψη του «μύθου» του κρυφού σχολειού. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Μ. Πύλια, «είναι εντυπωσιακό ότι οι *πιο καίριες* μελέτες, που καταρρίπτουν εκ των έσω το μύθο, προέρχονται από τον Μανουήλ Γεδεών, ακούραστο αρχειοδίφη, "Μέγα Χαρτοφύλακα και Χρονογράφο της Μεγάλης Εκκλησίας". Και δεν είναι καθόλου παράδοξο, που η μηχανισμός οικοδόμησης και διάδοσης του μύθου *επιδεικτικά* τον αγνοεί»[252].

Όμως, αυτός ακριβώς ο «ακούραστος αρχειοδίφης», ο «αδευτέρωτος» γνώστης των πηγών, συλλαμβάνεται επ' αυτοφόρω να αποκόπτει και ν' αποκρύπτει αδίστακτα, από τις ιστορικές πηγές που εκδίδει και δημοσιεύει, όλα εκείνα τα σημεία που είναι αντίθετα και ιδιαιτέρως ενοχλητικά για τις ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες που υπηρετεί.

---

[250] Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 293.

[251] Δ.Γ. Αποστολόπουλος, «Οι Πηγές της Έμπνευσης...», *ό.π.*, σ. 74.

[252] Μ. Πύλια, «Κρυφό σχολειό: Μια ολοφάνερη πλάνη...», *ό.π.*

Αυτό αποδεικνύεται περίτρανα από την πρακτική που ακολούθησε όταν δημοσίευσε κάποια από τα προσωπικά σημειώματα του επισκόπου Μετρών και Αθύρων Γεράσιμου. Όπως εξηγεί η Κ. Μαμώνη,

> εις αυτάς τας δημοσιεύσεις του Μαν. Γεδεών, τας αφορώσας εις τα υπό του Γερασίμου γεγραμμένα σημειώματα, υπάρχουν *πλείσται* παραλείψεις, και *πλείστα* κενά, οφειλόμενα *αποκλειστικώς και μόνον* εις λόγους *πολιτικής σκοπιμότητος*. Διότι *δεν ήτο δυνατόν* να έλθουν εις φως αλώβητα και πλήρη κείμενα, δυνάμενα να κλονίσουν τας κατά τους χρόνους εκείνους αγαθάς οπωσδήποτε μετά των Τούρκων σχέσεις μας. Εις τα δημοσιεύσεις αυτάς [του Μ. Γεδεών], *ελλείπει* παν ό,τι θα ηδύνατο να παραβλάψη έστω και κατ' ελάχιστον τας σχέσεις αυτάς [με τους Τούρκους][253].

Ο Γεδεών υπήρξε όντως σημαντικός ιστοριοδίφης, αλλά ήταν ταυτόχρονα και ένας «φαναριώτης» που υποστήριζε την «ελληνοτουρκική συνύπαρξη» στα πλαίσια της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως συνέβαινε με ένα μεγάλο μέρος κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων του Φαναρίου, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αι. Γι' αυτό και όταν συγκρουόταν η πολιτική σκοπιμότητα με την ιστορική αλήθεια, έφθασε να βιάζει και να διαστρεβλώνει τη δεύτερη προς χάριν της πρώτης! Και επειδή πολλοί από τους σημερινούς «προδευτικούς» ιστορικούς, έχουν διαπράξει σωρεία αναλογων και χειρότερων παρασιωπήσεων και στρεβλώσεων, δεν είναι δυνατόν να ενοχληθούν από τα «πταίσματα» του Γεδεών.

Ο τελευταίος, για να μη δυσαρεστήσει τους «ευκλεείς διαδόχους τοῦ ὀξύνοος Πορθητοῦ»[254], απέναντι στους οποίους

---

[253] Κ. Μαμώνη, «Τρεις...», *ό.π.*, σ. 130· της ιδίας, *Θρακικά...*, *ό.π.*, σ. 45.

[254] Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ Αιώνα*, Ά. Αγγέλου, Φ. Ηλιού (επιμ.), Αθήνα 1976, σσ. 139-140.

αισθανόταν τόσο μεγάλη και βαθιά «ευγνωμοσύνη», απέκοψε και απέκρυψε όλα εκείνα τα σημεία, όπου ο Γεράσιμος περιγράφει τα δεινά που υφίσταντο οι υπόδουλοι Έλληνες κατά την Τουρκοκρατία, παραβιάζοντας έτσι κατάφωρα κάθε έννοια επιστημονικής ακρίβειας και δεοντολογίας.

Και δεν είναι η πρώτη φορά που διαπιστώνουμε μια τόσο αντιεπιστημονική και αντιδεοντολογική πράξη από την πλευρά του. Είδαμε πιο πάνω, ότι είχε εκδώσει κι αυτός, τρίτος κατά σειρά, το σημαντικότατο πατριαρχικό και συνοδικό Σημείωμα του Νεοφύτου Β΄[255]. Και διαπιστώσαμε τότε, προς μεγάλη μας έκπληξη, πως αυτός ο «ακούραστος αρχειοδίφης», δεν δίστασε να παραποιήσει το συγκεκριμένο έγγραφο, αποκρύπτοντας και αποκόπτοντας απ' αυτό όλες τις αναφορές που είχε στην τουρκική «δουλεία» και τις φοβερές συνέπειές της για τους σκλαβωμένους Έλληνες.

Και όμως, η μαρτυρία του προβάλλεται από τον Αγγέλου, και απ' όλους τους άλλους αναθεωρητές και προοδευτικούς ιστορικούς, ως μια από τις πλέον ισχυρές και –κυρίως– αναντίρρητες αποδείξεις για την ανυπαρξία του κρυφού σχολειού! Εμείς όμως δικαιούμαστε να την θεωρούμε υποκείμενη στη βάσανο της κριτικής και της επαλήθευσης. Επομένως θα περιμέναμε από τον κ. Αγγέλου, τουλάχιστον, που γνωρίζει ανάλογες παραβιάσεις της επιστημονικής δεοντολογίας, ακόμα και από σοβαρούς ιστορικούς, να διερευνήσει ο ίδιος το ζήτημα και να μην αρκείται σε διαβεβαιώσεις άλλων.

Δανιήλ Φιλιππίδης, 1791

Ο ιερομόναχος Δανιήλ Φιλιππίδης συνέγραψε[256], το 1791,

---

[255] Βλ. προηγουμένως, σσ. 59-61.

[256] Το βιβλίο φέρεται με το όνομα και του Γρηγορίου Κωνσταντά, αλλά, όπως έχει αποδείξει ήδη ο Α. Μηλιαράκης, ο πραγματικός συγγραφέας

ένα από τα πιο σπουδαία βιβλία του νεοελληνικού διαφωτισμού, τη *Γεωγραφία Νεωτερική*[257], ένα έργο που συνοδοιπορεί με την πιο προωθημένη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη Δύση, στα τέλη του 18ου αιώνα, ενώ παράλληλα σηματοδοτεί την αποδέσμευση του ελληνικού στοχασμού από τα καθιερωμένα σχήματα (ορθοδοξία, ελληνική αρχαιότητα, δυσπιστία προς τη Δύση)[258].

Σε αυτό το έργο, ο Δανιήλ Φιλιππίδης αναφέρει τα εξής για την παιδεία των Ελλήνων:

> Διὰ τὰ ἤθη τους [των Ελλήνων], μά τί νὰ πῆ τινὰς [=κάποιος] διὰ τὰ ἤθη αὐτῶν ὁποὺ εἶναι *ὑπόζυγοι, ὑστερημένοι* ἀπὸ σχολεῖα, ἀπὸ βιβλία, ἀπὸ ἀναθροφή, ἀπὸ παιδεία. Μ' ὅλον τοῦτο, τὸ ἑλληνικὸν ἐκεῖνο πνεῦμα, ὁποὺ ἐμψύχωνε τοὺς προπάτοράς τους, ἕνας *πολυχρόνιος ζυγός*, ὁποὺ ζωόνει (*sic*) ὅλα καὶ τὰ νεκρώνει, δὲν ἠμπόρεσε νὰ τὸ σβήσῃ. Δὲν προσμένει παρὰ ἕνα αἴσιο ἄνεμο νὰ πνεύσῃ, διὰ νὰ ἀνάψῃ καὶ νὰ λάμψῃ πάλιν εἰς τὸ θέατρο τοῦ κόσμου. *Τί ἠμπορεῖ νὰ κάμῃ τώρα* ἀπὸ κάτω εἰς μιὰ ὁμίχλη, ὁποὺ ἐπιπολάζει;[259]

Οι Έλληνες είναι «στερημένοι» από «σχολεία», από «βιβλία» και από «παιδεία», όχι εξαιτίας κάποιας δικής τους αδιαφο-

---

του είναι μόνον ο Φιλιππίδης: Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η Γεωγραφία αυτού (1791)», *Εστία* 19 (1885), σ. 115.

[257] Κ. Θ. Δημαράς, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, σ. 352.

[258] Α. Κουμαριανού, «Εισαγωγικά», στον τόμο Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Α. Κουμαριανού (επιμ.), *Στοχαστική Πεζογραφία* 45, Αθήνα 2006 [²1988], σ. 12*.

[259] Δανιήλ ιερομόναχος, Γρηγόριος ιεροδιάκονος, *Γεωγραφία Νεωτερική*, εν Βιέννη 1791, σ. 141· Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Α. Κουμαριανού (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 119-120.

ρίας ή εξαιτίας του «αγροτικού χαρακτήρα» της κοινωνίας τους, αλλά επειδή είναι «υπόζυγοι». Και όμως, το «ελληνικό πνεύμα» προσμένει μόνον έναν «αίσιο άνεμο», για ν' ανάψει και να λάμψει πάλι μπροστά σ' ολόκληρο τον κόσμο. Όσο όμως βρίσκεται κάτω από την «ομίχλη» του τουρκικού «ζυγού», είναι αδύνατον να πράξει οτιδήποτε.

Αδαμάντιος Κοραής, 1801

Ο Αδαμάντιος Κοραής επιβεβαιώνει στην εποχή του όλα όσα κατά τους προηγούμενους αιώνες είχαν αναφέρει Έλληνες και ξένοι μάρτυρες για την καταδίωξη της παιδείας και των σχολείων από τους Τούρκους. Γράφει στο επαναστατικό του έργο *Σάλπισμα Πολεμιστήριων*, το 1801:

> *Τίς* ἐξ ἡμῶν δὲν ἐδοκίμασε τὴν *ἀπάνθρωπον ἀγριότητα* καὶ ἀσπλαγχνίαν τῆς *διεστραμμένης* τῶν Ὀσμανλίδων γενεᾶς; Αὐτοὶ [...] μᾶς ἐγύμνωσαν ἀπὸ τὴν προγονικὴν ἡμῶν δόξαν. [...] Τοὺς ἱεροὺς ἡμῶν ναοὺς μετέβαλον εἰς τζαμία. [...] *Μᾶς στεροῦσι* τὰ ἀναγκαῖα μέσα τοῦ νὰ συστήσωμεν σχολεῖα εἰς ἀνατροφὴν καὶ φωτισμὸν τῶν ἡμετέρων τέκνων. [...] *Ἐξαιτίας τῶν Τούρκων*, ἡ κοινὴ πατρὶς ἡμῶν, ἡ πατρὶς τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν, ἡ πατρὶς τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ἡρώων, ἔγινε σήμερον κατοικητήριον τῆς *ἀμαθείας* καὶ βαρβαρότητος. [...] Τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα, φίλοι καὶ ἀδελφοί, ἐπάθομεν ἀπὸ τὸ ἀπάνθρωπον γένος τῶν Μουσουλμάνων.

Οι Τούρκοι όχι μόνον δεν σέβονταν την ελευθερία των Ελλήνων στη θρησκεία και την παιδεία, αλλά επιπλέον τους στερούσαν κι από τα αναγκαία μέσα για να ιδρύσουν σχολεία, ενώ μετέτρεπαν τους ναούς σε τζαμιά. Γι' αυτό και ήταν οι μόνοι υπεύθυνοι που η Ελλάδα είχε βυθιστεί στο σκοτάδι της αμάθειας και της βαρβαρότητας.

Κρητικοί επαναστάτες του 1866

Μετά την έκρηξη της επανάστασης του 1821, οι σφαγές που επακολούθησαν σε όλες τις περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ασύλληπτες[260]. Μόνο στην Κωνσταντινούπολη εξοντώθηκαν δέκα χιλιάδες Έλληνες[261]. Μέσα σ' αυτό το αίμα πνίγηκε και η άνθηση της παιδείας των Ελλήνων, που είχε επιταχυνθεί, από το 1800 και μετά, σε όλη την Αυτοκρατορία. Παιδεία που άρχισε να συνέρχεται και πάλι μόνον χάρις στην πολιτική του τανζιμάτ, που προέβλεπε την παραχώρηση εκ μέρους του σουλτάνου των πλέον στοιχειωδών ελευθεριών στους χριστιανούς ραγιάδες του[262]. Η πολιτική αυτή ξεκίνησε με το διάταγμα του Γκιουλχανέ, το 1839, και ολοκληρώθηκε με το Χάττι Χουμαγιούν, το 1856, το οποίο παραχωρούσε, κάτω από την πίεση των επαναστάσεων των ραγιάδων και τις παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων, μια σειρά από σημαντικά προνόμια και ελευθερίες. Και ενώ μετά το Χάττι Χουμαγιούν όλα τα μέρη του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού είχαν μπει σε μια τροχιά ανάπτυξης και προκοπής, η κατάσταση στην Κρήτη παρέμενε στην ίδια αθλιότητα, όπως και πριν. Και αυτό διότι οι τοπικοί διοικητές και αξιωματούχοι του νησιού αρνούνταν ευθέως να εφαρμόσουν το Χάττι Χουμαγιούν[263] και να χαλαρώσουν έστω και

---

[260] Σ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1, Β΄ έκδοση εν Λονδίνω 1860, σσ. 88-97· Γ΄ έκδοση εν Αθήναις 1888, σσ. 71-78.

[261] Σ. Τρικούπης, *Ιστορία..., ό.π.*, Β΄ έκδοση 1860, σ. 93· Γ΄ έκδοση 1888, σ. 75.

[262] Ε. Πρεβελάκης, Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869, Εκθέσεις των εν Κρήτη Προξένων της Ελλάδος, Α΄, Απρίλιος 1866-Ιούλιος 1867, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* 6Α, εν Αθήναις 1967, σ. κε΄.

[263] Ε. Πρεβελάκης, Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, *Η Κρητική Επανάστασις..., ό.π.*, σσ. κε΄-κστ΄. Αυτό επισημαίνουν και οι Κρητικοί επαναστάτες στους προξένους των ξένων δυνάμεων, στο συνοδευτικό έγ-

για λίγο τον ζυγό της δουλείας[264]. Αυτό οδήγησε τελικά στο ξέσπασμα της μεγάλης επανάστασης του 1866, με αποκορύφωμα το άφθαστο μνημείο του ελληνικού ηρωισμού, το ανυπέρβλητο Αρκάδι.

Στις 14 Μαΐου1866, λίγο πριν την έκρηξη της επανάστασης, οι Κρήτες έστειλαν στον σουλτάνο μια Αναφορά δέκα σημείων, όπου του γνωστοποιούσαν τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς στις οποίες υπέβαλλαν οι Τούρκοι αξιωματούχοι του νησιού τα νόμιμα δικαιώματά τους. Μεταξύ αυτών και το δικαίωμα της παιδείας, αλλά και της προσωπικής τους ελευθερίας. Την Αναφορά αυτή την είχαν κοινοποιήσει και σε όλους τους προξένους των ξένων δυνάμεων στο νησί. Εκεί επισημαίνουν και τα εξής:

> Ἕκτον. Ἡ ὕπαρξις ἡμῶν εἶναι εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ *τυχόντος Διοικητοῦ ἢ ὑπαλλήλου* τῆς Σεβ. Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως.
> Ἕβδομον. Ἐφιστῶμεν εὐσεβάστως τὴν πρόνοιαν τῆς Ὑμ. Α.Μ. εἰς τὴν *ἔλλειψιν σχολείων* εἰς τὰ ἔξωθεν τῶν τριῶν πόλεων τμήματα, ὅθεν καὶ εὐχόμεθα *νὰ εἶναι ἐλεύθερος πάσης ἐθνικότητος ἄνθρωπος*, ὅταν ἔχῃ τὰ προσόντα τοῦ διδασκάλου, *νὰ ἐξασκῇ τὸ ἐπάγγελμά του* καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ὡς ἐν ταῖς πόλεσι[265].

Οι Τούρκοι διοικητές δεν επέτρεπαν στους Έλληνες να έχουν δασκάλους και σχολεία, παρά μόνον στις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού, ενώ απαγόρευαν πλήρως τη λειτουργία τους στις μικρότερες πόλεις και τα χωριά. Γι' αυτό και οι

γραφο που επέδωσαν όταν τους κοινοποίησαν την αναφορά προς τον σουλτάνο: «Αι διατάξεις του εκδοθέντος Χάρτου, υπό το όνομα Χαττ Χουμαγιούν, παρεγνωρίζοντο ενταύθα προφανώς»: Ν.Α. Τσιριντάνης, *Η Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία της εν Κρήτη Εθν. Επαναστάσεως, 1866-1868, Περίοδος Α΄, Έτος 1866-7*, Αθήναι 1950, σ. 165.

[264] *ΙΕΕ*, τ. 13, σ. 253.

[265] Ν.Α. Τσιριντάνης, *Η Πολιτική και..., ό.π.*, σσ. 162-163.

Κρήτες αντιπρόσωποι παρακαλούν τον σουλτάνο να φροντίσει, ώστε να διορίζονται ελεύθερα σ' όλο το νησί δάσκαλοι, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους. Δηλαδή, εκείνο που απαγόρευαν οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές ήταν το να διδάσκουν στο νησί δάσκαλοι με ελληνική υπηκοότητα. Με αυτόν τον τρόπο κατάφερναν να απαγορέψουν συνολικά τη διδασκαλία και μετάδοση της ελληνικής παιδείας. Και όχι μόνον σε επίπεδο σχολικών μονάδων, αλλά ακόμη και σ' εκείνο της οικοδιδασκαλίας[266].

Οι Έλληνες επαναστάτες, στις 15 Μαΐου, επέδωσαν στους αντιπροσώπους των ξένων δυνάμεων, στα Χανιά, ένα μυστικό Υπόμνημα προς τους μονάρχες των μεγάλων δυνάμεων[267]. Εκεί αναφέρουν και τα εξής:

> Ἔκτοτε 35 ἔτη παρῆλθον καὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ ζωὴ τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ ἡμῶν τῶν ἰδίων ὑπῆρξε σειρὰ καταπιέσεων, ἀδικιῶν καὶ δυστυχημάτων. [...] *Ἡ δικαιοσύνη εἶναι παρ' ἡμῖν ἄγνωστος*. Οὔτε δικαστήρια ἀντάξια τοῦ ὀνόματος, οὔτε νόμους ἔχομεν. Διοίκησις εἶναι *ἡ αὐθαίρετος θέλησις* τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Τὰ τέκνα ἡμῶν, *ἕνεκα ἐλλείψεως σχολείων*, ἀνατρέφονται ἐν τῷ *σκότει τῆς ἀμαθείας*. Τὰ δὲ ὀλίγιστα σχολεῖα τὰ ὁποῖα ἔχομεν, συντηροῦμεν σχεδὸν πάντα ἐκ τοῦ ὑστερήματος ἡμῶν[268].

Παρόμοιο Υπόμνημα έστειλαν οι Κρήτες αντιπρόσωποι και προς τον πρόεδρο των ΗΠΑ, μέσω του Αμερικανού πρόξενου, W.J. Stillman, με την ίδια επισήμανση για το θέμα της

---

[266] Για θέμα της οικοδιδασκαλίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. σχ. Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα...», *ό.π.*, σ. 355, όπου σχ. βιβλιογραφία.

[267] *ΙΕΕ*, τ. 13, σ. 254.

[268] Ν.Α. Τσιριντάνης, *Η Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία...*, *ό.π.*, σσ. 171-172.

παιδείας[269]. Στα κείμενα αυτά, τονίζεται για άλλη μια φορά η καταδίωξη της παιδείας και των σχολείων από τους τοπικούς Τούρκους διοικητές, με αποτέλεσμα τα παιδιά των Ελλήνων να μεγαλώνουν στο σκοτάδι της αμάθειας.

Η περίπτωση της Κρήτης δεν ήταν η μοναδική. Ανάλογα κρούσματα υπήρχαν και στον Πόντο, όπου και εκεί κάποιοι τοπικοί Τούρκοι διοικητές αρνούνταν να εφαρμόσουν το Χάττι Χουμαγιούν[270]. Σε αυτές τις περιοχές και σε αυτές τις περιπτώσεις, τα μόνα σχολεία στα οποία μπορούσαν να μάθουν τα παιδιά των Ελλήνων γράμματα ήταν τα κρυφά σχολειά. Ακόμη και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τους αναθεωρητές ιστορικούς, «*ποτέ* ο Τούρκος, ο αγράμματος, δε μπόδισε το χριστιανό γράμματα να μαθαίνη»[271], όπως μας διαβεβαιώνει και ο Γ. Βλαχογιάννης.

---

[269] «A long task, Mr. President, would be the relating of our sufferings, in which every right-thinking observer must sympathize. [...] Tribunals we have only by name, and justice is a thing unknown to us; the government is the arbitrary will of the governor. Our children, *from the lack of schools*, are reared in the *darkness of ignorance*. In no public position are we accepted. Our evidence before the tribunals has not the same weight as that of the Ottomans. The evil that the Mussulmen do to us is seldom punished. *Religious toleration*, which is so often proclaimed, *is perverted and made vain*. We ourselves, from the little means we have, support our clergy, and with little exception our school»: *Executive Documents printed by Order of the House of Representatives, During the Second Session of the Thirty-Ninth Congress, 1866-67*, τ. 7, Ουάσιγκτον 1867, Ex. Doc. No. 38, σ. 6.

[270] Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2004, σσ. 65-66, όπου συγκεκριμένα παραδείγματα.

[271] Γ. Βλαχογιάννης, «Το Κρυφό Σκολειό», *Νέα Εστία* 38 (1945), σ. 679.

Γι' αυτό και «*καμία* συγχρονική περιγραφή, *καμία* συγχρονική έκθεση, *κανένα* απομνημόνευμα δεν αναφέρεται σε απαγόρευση»[272]. «Στις *πηγές* της οθωμανικής περιόδου δεν υπάρχει [...] *ούτε καν ένδειξη* για [...] απαγόρευση της εκπαίδευσης σε *όλη* τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και σε *όλη* την έκταση της αυτοκρατορίας»[273] και, όπως είναι φυσικό, «δεν υπάρχει *ούτε μία* μαρτυρία που να λέει ότι *εμποδιζόταν* η διδασκαλία των ελληνικών»[274]. «Μόνο *μετά* την Επανάσταση του 1821 μερικοί λόγιοι της εποχής [...] υπαινίχθηκαν χωρίς να αναφερθούν σε κανένα συγκεκριμένο παράδειγμα- ότι η παιδεία, όπως και η Εκκλησία, ήταν υπό διωγμόν»[275].

Μετά όμως από τις συγκεκριμένες αναφορές του Πηγά, του Άγγελου, του Sandys, του Κριτόπουλου, του σουλτανικού φιρμανιού για τους χριστιανούς της Κασταμονής, του Φατζέα, του Μετρών και Αθύρων Γεράσιμου και όλων των άλλων, γίνεται ξεκάθαρο ότι οι ιστορικοί που απορρίπτουν το κρυφό σχολειό διαμόρφωσαν την επιστημονική τους θέση και άποψη αγνοώντας όλες ανεξαιρέτως τις σχετικές μαρτυρίες. Πράγμα που καθιστά τα συμπεράσματα και τις αποφάνσεις τους όχι μόνον επισφαλή αλλά, και άκρως αμφισβητήσιμα.

---

[272] Μ. Πύλια, «Κρυφό σχολειό: Μια ολοφάνερη πλάνη...», *ό.π.*

[273] Π. Στάθης, «Κρυφό σχολειό: Τα ιστορικά δεδομένα για τον αβάσιμο ισχυρισμό», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 26-3-2011.

[274] Α. Πολίτης, δήλωση στο άρθρο, «Το "φανερό" σχολείο…», *ό.π.*.

[275] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 38.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Όπως ισχυρίζεται η αναθεωρητική σχολή, οι υπόδουλοι Έλληνες μπορούσαν, την περίοδο της «οθωμανικής κυριαρχίας», να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, τα οποία μάλιστα προστατεύονταν και από τα ειδικά «προνόμια», με τα οποία είχε εφοδιάσει ο σουλτάνος την Εκκλησία. Και όμως, εδώ θα παραθέσουμε ορισμένες σημαντικές μαρτυρίες, από εκείνη την περίοδο του ελληνισμού, που καταδεικνύουν τον άγριο και ανελέητο διωγμό που υφίσταντο οι Έλληνες χριστιανοί ραγιάδες, εξαιτίας και μόνον της πίστης τους.

Ματθαίος μητροπολίτης Μυρέων, 1618

Όπως αναφέραμε αναλυτικά πιο πάνω, ο Ματθαίος Μυρέων, στον περίφημο *Θρήνο* του, περιγράφει την εξάλειψη και την εξαφάνιση από το «γένος των Ελλήνων» της παιδείας και των σχολείων εξαιτίας του βάρβαρου τουρκικού ζυγού. Γι' αυτό και προσευχόταν στον Θεό να δώσει πίσω στους υπόδουλους ραγιάδες την «πατρίδα» και την «ελευθερία» τους. Όμως, ο μητροπολίτης Ματθαίος δεν περιορίζει τις αναφορές του μόνον στα δεινά που προκάλεσαν οι Τούρκοι στη μόρφωση και την παιδεία των Ελλήνων, αλλά καταγγέλλει, με τον πιο άμεσο και επιτακτικό τρόπο, τον διωγμό και τα ατελείωτα δεινά που υφίσταντο καθημερινά οι σκλάβοι Έλληνες εξαιτίας της χριστιανικής τους πίστης:

2495 Ἴδε, Χριστέ, τὴν *κάκωσιν* ἐξ ὕψου Σου ἁγίου,

καὶ ἀπὸ θρόνου δόξης Σου, τοῦ ὑψηλοῦ καὶ θείου[276].

....

2503 Πῶς ὑπομένεις, Κύριε, νὰ βλέπεις ρημασμένα,
τὰ θεῖα μοναστήρια ξεθεμελιωμένα;[277]

....

Νεῦσον εἰς τὴν καρδίαν τους νὰ μᾶς ἐπιτηροῦσιν,
2580 καὶ νὰ μηδὲν μᾶς *δέρνουσι* καὶ νὰ μᾶς *μαρτυροῦσιν*.
Λοιπόν, καὶ τὰ παιδία μας νὰ μὴ μᾶς τὰ σκλαβεύουν,
καὶ Τούρκους νὰ τὰ κάμνουσι καὶ νὰ τὰ σημαδεύουν[278].

....

2611 Δὲν μᾶς χωρίζει *κίνδυνος*, δὲν μᾶς χωρίζει *ξίφος*,
δὲν μᾶς χωρίζει *θάνατος* καὶ *πονηρῶν* τὸ στῖφος.
Καὶ *φυλακὲς καὶ βάσανα* διὰ τὸ ὄνομά Σου,
ὅλα τὰ ὑπομένομεν, ὅτ' εἴμεστε παιδιά Σου[279].

....

Καὶ στέκομεν ἐλεεινοί, βλέπομεν καὶ θωροῦμεν,
νὰ τοὺς εἰποῦμεν τίποτες καὶ δὲν ἀποκοτοῦμεν.
2645 Διότι ἂν λαλήσωμεν, ραβδίζουν τὰ πλευρά μας,
καὶ ταῦτα ὑπομένομεν διὰ τὴν σωτηριά μας[280].

....

2655 Καὶ τὰ σεπτὰ μυστήρια, ὅλα *τὰ ἀνατρέπουν*,
λόγια μιλοῦσι βλάσφημα, ἐκεῖνα ποὺ δὲν πρέπουν.
Τὰς ἐκκλησίας κτίζομεν *μέσα στῆς γῆς τὸ βάθος*,
ἀπὸ τὸν φόβον τῶν Τουρκῶν εἰς μῆκος καὶ εἰς πλάτος.
Καμπάνες δὲν σημαίνομεν, μηδὲ τὰ σημαντήρια,
2660 τὰ ξύλα κάπου κρούουσιν ἔξω στὰ μοναστήρια[281].

....

---

[276] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, fol. F7ʳ ·· É. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 2, Παρίσι 1881, σ. 319.
[277] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 320.
[278] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, 322.
[279] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 323.
[280] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 324.
[281] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 325.

2665 Τὶ τὰ πολλὰ πολυλογῶ καὶ τὰ ἀναθιβάνω,
καλὰ τὰ βλέπεις, Κύριε, ἐξ ὕψους ἀπὸ πάνω[282].

Η «κάκωσις» του γένους από τον βάρβαρο κατακτητή είναι το θέμα των παραπάνω στίχων του Ματθαίου. Το «μιαρώτατον γένος», οι Τούρκοι, επιφέρουν στους δύστυχους Έλληνες όλων των ειδών τα δεινά και τις συμφορές: Τους τυραννάνε, και μάλιστα πάρα πολύ, τους δέρνουν, τους βασανίζουν, τους φυλακίζουν, τους κόβουν τα κεφάλια, τους αφανίζουν και, το πιο φοβερό απ' όλα, τους αρπάζουν τα παιδιά τους και τα εκτουρκίζουν. Και όλα αυτά τα υφίσταντο οι σκλάβοι Έλληνες για το όνομα του Χριστού, επειδή ήταν χριστιανοί. Και φυσικά δεν τολμούσαν να εκφέρουν την παραμικρή διαμαρτυρία, γιατί κάτι τέτοιο θα είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί ακόμη πιο άγρια και ανάλγητη η κακοποίησή τους από τους κατακτητές.

Εκεί όμως που φαίνεται ανάγλυφα η τουρκική θηριωδία είναι στον διωγμό που ασκούσε στη θρησκευτική λατρεία των χριστιανών ραγιάδων του σουλτάνου. Ξεθεμελιώνουν μοναστήρια, υβρίζουν τη χριστιανική πίστη, ενώ δεν διστάζουν ακόμη και να «ανατρέπουν» τα μυστήρια της εκκλησίας, δηλαδή να εισβάλλουν την ώρα της λατρείας, αναποδογυρίζοντας και βεβηλώνοντας όλα τα ιερά σκεύη πάνω στην αγία τράπεζα. Αυτή η βαρβαρότητα είχε ως αποτέλεσμα οι χριστιανοί να χτίζουν τις εκκλησίες τους στα βάθη της γης από τον φόβο των Τούρκων. Αυτή ειδικά η πληροφορία, για τις θαμμένες στη γη εκκλησίες, εξαιτίας του φόβου των Τούρκων, θα επιβεβαιωθεί κάποιες δεκαετίες αργότερα και από τον Άγγλο διπλωμάτη, Sir Paul Rycaut, τη μαρτυρία του οποίου θα παρουσιάσουμε εκτενώς παρακάτω.

---

[282] [Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις...*, *ό.π.*, σ. 325.

Γεράσιμος Α΄, πατριάρχης Αλεξανδρείας, 1631

Η παρούσα μαρτυρία έχει ιδιαίτερο χαρακτήρα και ξεχωριστή βαρύτητα. Προέρχεται από μια άμεση ιστορική πηγή, την εσωτερική αλληλογραφία μεταξύ δύο εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Ο ένας είναι ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Γεράσιμος Α΄ και ο άλλος κάποιος αρχιμανδρίτης Αρσένιος. Όπως είναι ευνόητο, στη μεταξύ τους αλληλογραφία, οι ηγέτες της Εκκλησίας εκφράζονταν ελεύθερα, διατυπώνοντας αυτό που πραγματικά σκέφτονταν και επιθυμούσαν, χωρίς να αναγκάζονται να προβαίνουν σε κανενός είδους αυτολογοκρισία ή αυτοπεριορισμό. Γράφει το 1631 ο πατριάρχης Γεράσιμος στον αρχιμανδρίτη Αρσένιο τα εξής για την κατάσταση που επικρατούσε στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας από τη συμπεριφορά των Τούρκων:

> Μὴ νομίζε, ἅγιε ἀρχιμανδρῖτα, ἐπιλαθέσθαι ἡμᾶς τῆς σῆς λογιότητος τὸ μὴ γεγραφέναι σου. [...] Τοῦτο συνέβη ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων φροντίδων, μικροῦ δεῖν εἰπεῖν καὶ συμφορῶν καὶ ἀφορήτων ζημιῶν, ὧν ἔχομεν καθ' ἑκάστην παρὰ τῶν Ἀγαρηνῶν περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιῶν, ἃς παντοίοις τρόποις καταβαλεῖν δῆθεν καὶ ἀφανίσαι μηχανῶνται, ἵνα μόνον ἀφ' ἡμῶν ἀφαρπάσωσι χρήματα· ὧν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, [...] καθ' ὃν τρόπον εἶδεν ἐκεῖνος, ἀπαλλάξοι ἡμᾶς τῆς αὐτῶν πολυετοῦς τυραννίδος, ἵνα μὴ ἡ τέως ἐναπολειφθεῖσα ῥανὶς τῆς ὀρθοδοξίας τελείως ἐξαφανισθῇ. Ὁ γὰρ ἀόρατος λύκος, ὀργάνῳ χρησάμενος αὐτοῖς, καθ' ἑκάστην ὥραν ἀφαρπάζει τὰ πρόβατα, [...] τὰ μὲν αὐτομολήτως, [...] τὰ δὲ τυραννικῶς, ἄκοντα καὶ μὴ βουλόμενα, ἀπειλὰς ἀπειλήσας, πυρὶ παρανάλωμα γενέσθαι πειθόμενα[283].

---

[283] «Μην νομίζεις, άγιε αρχιμανδρίτα, πως επειδή δεν σου γράφουμε, ξεχάσαμε τη λογιότητά σου. Αυτό συνέβη επειδή μας έτυχαν αλλεπάλληλα προβλήματα, για να μην πω *συμφορές και ανυπόφερτες ζημίες*, που μας προξενούν κάθε μέρα *οι Αγαρηνοί* στις εκκλησίες μας, τις

Ο πατριάρχης αναφέρεται ευθέως σε αλλεπάλληλες συμφορές και ζημίες που δέχεται κάθε μέρα η Εκκλησία από τους Αγαρηνούς. Γι' αυτό και προσεύχεται στον Ιησού Χριστό να τους απαλλάξει από την πολύχρονη τυραννία τους. Διότι οι Τούρκοι εδίωκαν ευθέως τους χριστιανούς, κάνοντας έτσι κάθε μέρα πολλούς να απαρνούνται την πίστη τους και να γίνονται μουσουλμάνοι, άλλοτε μεν με τη θέλησή τους, άλλοτε όμως με τη βία, με απειλές και βασανιστήρια.

Πράγματι, «οι διάφοροι ταπεινωτικοί όροι διαβίωσης για τους χριστιανούς, σε συνδυασμό με την *ιδιαίτερα σκληρή* μεταχείριση εκ μέρους των τοπικών οθωμανικών αρχών, μπορούσαν να οδηγήσουν σε ατομική ή μαζική προσχώρηση στο Ισλάμ»[284]. Γιατί «είναι στ' αλήθεια αδύνατον να περιγράψει κανείς τις συνθήκες υπό τις οποίες χιλιάδες Έλληνες εξισλαμίσθηκαν. Κάθε χωριό, κάθε πόλη, κάθε οικογένεια αποτελεί και μια ιδιαίτερα τραγική ιστορία. Η φριχτή τυραννία των πέρα από κάθε έλεγχο τοπικών Τούρκων διοικητών, ο θρησκευτικός φανατισμός των μουσουλμάνων, οι πιέσεις και οι διωγμοί των ντερεμπέηδων, τα συνεχή βασανιστήρια, λύγιζαν το ανθρώπινο ηθικό και τους ανάγκαζαν μπροστά στη

οποίες με κάθε τρόπο μηχανεύονται πώς να τις *γκρεμίσουν* και αν μπορούν *να τις εξαφανίσουν τελείως*, μόνον και μόνον για να μας αρπάξουν χρήματα. *Είθε* ο Κύριος μας Ιησούς Χριστός, με όποιον τρόπο εκείνος ξέρει, *να μας απαλλάξει από την πολυετή τυραννία τους*, για να μην *εξαφανισθεί τελείως* και η τελευταία ρανίδα της ορθοδοξίας. Γιατί ο αόρατος λύκος [ο σατανάς], χρησιμοποιώντας αυτούς σαν όργανό του, κάθε μέρα αρπάζει πρόβατα του Χριστού, άλλα με τη θέλησή τους και *άλλα με τυραννία*, χωρίς να το θέλουν και να το επιθυμούν, γιατί με απειλές τα απειλεί, και τα πείθει πως θα γίνουν παρανάλωμα του πυρός». (Γ.Γ. Μαζαράκης, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της εν Αιγύπτω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αλεξάνδρεια 1932, σσ. 246-247.)

[284] R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Κέιμπριτζ ²2002, σ. 14· ελλ. μετάφραση, R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Αθήνα ²2003, σσ. 35-37.

φοβερή κατάσταση να αλλαξοπιστήσουν»[285].

Το πιο ενδιαφέρον σημείο του κειμένου είναι ίσως εκείνο, όπου ο πατριάρχης παρακαλάει τον Χριστό να απαλλάξει τους χριστιανούς από την πολύχρονη τουρκική τυραννία, που τόσα υπέφεραν καθημερινά εξαιτίας της, ώστε να μην εξαφανισθεί και η τελευταία «ρανίδα» ορθοδοξίας που είχε απομείνει. Ικεσία που αντιστοιχείται πλήρως προς την ευχή που είχε εκφράσει παλαιότερα κι ο Ζυγομαλάς, να χαρίσει ο Θεός στο «ελληνικό γένος» την ελευθερία του.

Γράφοντας ο πατριάρχης Γεράσιμος στον επίσκοπο Σαλείας και Κυρηνίας, το 1634[286], του αναφέρει πως διάβασε την επιστολή του και έμαθε έτσι τα φοβερά δεινά που υφίστανται εκείνοι από τους Τούρκους στην Κύπρο, ενώ ταυτόχρονα τον πληροφορεί πως τα ίδια και χειρότερα υφίστανται και αυτοί στην Αλεξάνδρεια, από τους ίδιους τυράννους:

> Τοῖς σοῖς ἐνετύχαμεν γράμμασι, θεοφιλέστατε ἐπίσκοπε Σαλείας καὶ Κυρηνίας, δι' ὧν μεμαθήκαμεν τοὺς ἀνηκούστους πειρασμοὺς καὶ τὰς ἀπείρους ζημίας, ἅπερ ἔχετε παρὰ τῶν ἔξω κρατούντων, ὡς καὶ ἡμεῖς τὰ αὐτὰ καὶ πλείονα καθ' ἑκάστην πάσχομεν ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιῶν[287].

Το πολύ σημαντικό εδώ είναι ότι αυτές τις πληροφορίες για την τουρκική θηριωδία και βαρβαρότητα τις αντλούμε από μια άμεση ιστορική πηγή, την προσωπική αλληλογραφία δύο ανώτατων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, οι οποίοι ήθελαν να ενημερώνουν με ακρίβεια ο ένας τον άλλον για τα όσα συνέβαιναν στις περιοχές τους.

---

[285] Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων...*, *ό.π.*, σ. 27. Το κύρος της μελέτης αυτής είναι ιδιαίτερα αυξημένο, μιας και αξιολογήθηκε πριν εκδοθεί από εξαμελή επιστημονική επιτροπή, με πρόεδρο τον καθηγητή Β. Κρεμμυδά.

[286] Γ.Γ. Μαζαράκης, *Συμβολή εις την Ιστορίαν...*, *ό.π.*, σ. 268.

[287] Γ.Γ. Μαζαράκης, *Συμβολή εις την Ιστορίαν...*, *ό.π.*, σ. 266.

François Richard, Γάλλος ιησουίτης ιερωμένος, 1657

Όπως είδαμε, ο Κύριλλος Λούκαρης θεωρούσε την ύπαρξη χριστιανών στην οθωμανική Αυτοκρατορία ως ένα αληθινό θαύμα. Την άποψή του θα έλθει να επιβεβαιώσει, κατά ένα τραγικό παιχνίδι της μοίρας, ο ιησουΐτης κληρικός François Richard. Αυτός, εκδίδοντας το 1657 τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στην «Τουρκία» το 1650, εξέφρασε την αυθόρμητη απορία του για το πώς ήταν δυνατόν να υπάρχουν εκεί ακόμη χριστιανοί. Διότι έβλεπε πως οι διωγμοί που υφίσταντο οι χριστιανοί από την «ανεκτική οθωμανική διοίκηση» ήταν πιο σκληροί ακόμα και από τους διωγμούς του Νέρωνα και του Διοκλητιανού! Λέει χαρακτηριστικά ο Γάλλος ιερωμένος:

> Πολλές φορές *απορώ* πώς κατόρθωσε να επιβιώσει τόσο καιρό η χριστιανική πίστη στην *Τουρκία*, και πώς υπάρχουν 1.200.000 άνθρωποι στην *Ελλάδα* που ομολογούν ότι είναι χριστιανοί. Και να σκεφτεί κανείς ότι *ποτέ*, από την εποχή του Νέρωνα, του Δομητιανού και του Διοκλητιανού, οι διωγμοί δεν ήταν τόσο σκληροί, *όσο αυτοί που υποφέρει σήμερα η ανατολική Εκκλησία*. [...] Και καθώς *στερούνται της γνώσης*, δεν μπορώ να βρω καμιά άλλη εξήγηση για την ευτυχία που νιώθουν [οι φτωχοί Έλληνες] επειδή είναι χριστιανοί, παρά μόνο τη μεγάλη αφοσίωση τους στην Παναγία Παρθένο και Μητέρα του Θεού[288].

---

[288] «Plusieurs fois ie me suis estonné comme le Christianisme a pú subsister si long-temps en Turquie, et comme à present il y a encore plus de douze cent mille personnes en la Grece qui font profession d'estre Chrestiens: dautant que iamais du temps des Nerons, des Domitians, ny des Diocletians, la persecution n'a este si pernicieuse, qu'est celle que souffre l'Eglise en Orient. [...] Mais comme ils sont priuez de ces connoissances, ie ne trouue autre cause du bon-heur qu'ils ont d'estre Chrestiens [les pauures Grecs], que leur grande deuotion enuers la tres-saincte Vierge et Mere de Dieu»: F. Richard,

Ο ιησουίτης κληρικός αδυνατεί να κρύψει την ανυπόκριτη κατάπληξή του για την αντοχή και τη δύναμη που έκρυβαν μέσα στην ψυχή τους οι παντελώς αγράμματοι ορθόδοξοι Έλληνες. Και ως μόνη εξήγηση γι' αυτή την ευτυχία τους, ο Richard έβρισκε τη μεγάλη αφοσίωσή που είχαν οι Έλληνες, τότε, στο πρόσωπο της Παναγίας.

Η ελληνική ταυτότητα και ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων, 1660

Η επόμενη μαρτυρία προέρχεται επίσης από έναν ανώτατο κληρικό και ηγέτη της ορθόδοξης Εκκλησίας, τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, Νεκτάριο. Η σημασία της μαρτυρίας του συγκεκριμένου πατριάρχη γίνεται ακόμη πιο σημαντική, αν αναλογιστούμε πως ο Νεκτάριος είναι ένα τυπικό παράδειγμα της «ορθόδοξης κοσμοθεωρίας». Πιο συγκεκριμένα, ο Νεκτάριος, στο έργο του *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, εκφράζει, σύμφωνα με τον Π.Μ. Κιτρομηλίδη, μια «*πολιτική ταύτιση* με την οθωμανική μοναρχία. [...] *Ούτε για μια στιγμή* δεν φαίνεται να πέρασε από τον νου του ευσεβούς συγγραφέα η σκέψη ότι η βασιλίδα των πόλεων (Κωνσταντινούπολη) [...] βρισκόταν και η ίδια αιχμάλωτη ενός ξένου και χριστιανομάχου δυνάστη. Εντοπίζεται και στο σημείο αυτό η *πολιτική ταύτιση* της ηγεσίας της ελληνικής κοινωνίας με το οθωμανικό καθεστώς»[289].

Όμως, η μαρτυρία που θα παραθέσουμε αμέσως παρακάτω θα καταδείξει πως ο Νεκτάριος δεν ήταν και τόσο «ταυτισμένος» με την οθωμανική μοναρχία, όπως θέλει να τον παρουσιάζει ο Κιτρομηλίδης. Λέει συγκεκριμένα ο πατριάρχης:

Relation de ce qui s'est passé de plus Remarquable a Sant-Erini, Isle de l'Archipel, Παρίσι 1657, σσ. 97, 99. Τη γνώση αυτής της μαρτυρίας οφείλουμε στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, σ. 150.

[289] Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σσ. 87-89.

> Καὶ μήν, τοιαύτη τῆς Ἀνατολίδος νῦν ἡ κατάστασις. Οὐ γὰρ ἐστὶ πόλις καὶ τόπος, ὅπη τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν οὐ προχέονται ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας τὰ αἵματα. Καὶ μειράκια ἑωράκαμεν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τῇ τομῇ τῆς μαχαίρας ἀφόβως ὑποκλίναντα τὸν αὐχένα. [...] Πῶς οἴεσθε [εσείς οι Λατίνοι] τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ κακουχουμένους, καὶ διὰ τὴν ὁμολογίαν καθ' ἑκάστην ταλαιπωρουμένους, πεινῶντας τε καὶ διψῶντας καὶ γυμνητεύοντας, [...] διωκομένους τε καὶ βλασφημουμένους; [...] Καὶ εἴ τι προσκτῶνται [οι ορθόδοξοι] ἱδρῶτι τοῦ προσώπου, οὐκ εἰς τρυφὴν οὐμενοῦν, οὐκ εἰς δόξαν, οὐκ εἰς θελήματα σαρκός, ἀλλ' εἰς τὸ τελεῖν βασιλικοὺς φόρους, ὑπὲρ δύναμιν ὄντας. [...] Ἴδε, τοιγαροῦν, ὁποία νῦν ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ ὀρθόδοξος Ἀνατολίς. [...] Εἰ καὶ ἑάλω ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἐδουλώθη, τὸ ἔθνος οὐδαμῶς ἐξερριζώθη[290].

Ποτάμι χύνονται των ορθοδόξων τα αίματα από την «ανεκτική οθωμανική διοίκηση», αναφέρει ο πατριάρχης. Σε κάθε

---

[290] «Λοιπόν, αυτή είναι τώρα η κατάσταση στην Ανατολή. *Δεν υπάρχει πόλη και τόπος που να μην χύνουμε εμείς οι ορθόδοξοι το αίμα μας, για χάρη της πίστης μας*. Ακόμη και νεαρούς είδαμε πριν από λίγα χρόνια να σκύβουν το κεφάλι τους χωρίς κανέναν φόβο, για να τους το κόψει το μαχαίρι. Τι λέτε λοιπόν εσείς [οι Λατίνοι] γι' αυτούς που υποφέρουν για χάρη του Χριστού; Αυτοί, *επειδή ομολογούνε και παραδέχονται ότι είναι χριστιανοί*, κάθε μέρα ταλαιπωρούνται, πεινάνε και διψάνε, δεν έχουν ρούχα να φορέσουν, *καταδιώκονται και βλασφημούνται*. Και ό,τι τυχόν θα αποκτήσουν με τον ιδρώτα του προσώπου τους δεν θα το χαρούν οι ίδιοι, ούτε θα καμαρώσουν γι' αυτό, ούτε θα το απολαύσουν οι ίδιοι, αλλά θα τα δώσουν όλα για να πληρώσουν τους αβάσταχτους φόρους του σουλτάνου. Ορίστε, λοιπόν, σε ποια κατάσταση είναι τώρα η Ελλάς και η ορθόδοξη Ανατολή. Αλλά, κι αν *έπεσε* η Κωνσταντινούπολη και *υποδουλώθηκε*, το *έθνος* καθόλου δεν ξεριζώθηκε.» [Νεκταρίου Ιεροσολύμων, *Προς τας προσκομισθείσας Θέσεις παρά των εν Ιεροσαλύμοις Φρατόρων διά Πέτρου του αυτών Μαΐστορος, περί της Αρχής του Πάπα Αντίρρησις*, εν Γιασίω της Μολδαβίας 1682, σσ. 209-210· Κ.Β. Σκουτέρης, *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού, ό.π.*, σσ. 79-80.]

πόλη, σε κάθε χωριό και σε κάθε τόπο, κόβονταν συνεχώς και αδιαλείπτως χριστιανικά κεφάλια, που το μόνο έγκλημά τους ήταν ότι δεν δέχονταν να αρνηθούν την πίστη τους στον Χριστό. Οι Έλληνες, μέσα στην οθωμανική Αυτοκρατορία, κάθε μέρα, βυθίζονταν σε όλο και πιο άθλια και αξιοθρήνητη κατάσταση, επειδή ακριβώς, παρά τις διώξεις, τα μαρτύρια και τις ατέλειωτες σφαγές, αυτοί επέμεναν πεισματικά να παραμένουν χριστιανοί. Και ήταν τόσο φριχτή και ανυπόφερτη η ζωή τους, διότι όσα χρήματα κι αν έβγαζαν με τον ιδρώτα του προσώπου τους, δεν μπορούσαν να τα χαρούν ούτε στο ελάχιστο, αφού τους τα έπαιρνε όλα ο σουλτάνος μέσα από τη βαρύτατη φορολογία.
Όπως διαπιστώνουμε, ο Νεκτάριος όχι μόνον γνώριζε αλλά και δήλωνε ξεκάθαρα πως η Κωνσταντινούπολη είχε «αλωθεί» και «υποδουλωθεί» σ' έναν ασύλληπτα «χριστιανομάχο» κατακτητή. Αλλά, κατά πως φαίνεται, τούτα 'δω τα κείμενα των ηγετών της ορθοδοξίας κατά την Τουρκοκρατία, με τις ξεκάθαρες αναφορές και δηλώσεις τους για την τουρκική θηριωδία και βαρβαρότητα, θέλουν μάλλον πολύ δρόμο ακόμα για να φτάσουν μέχρι τα ανυποψίαστα πανεπιστημιακά γραφεία των αναθεωρητών ιστορικών.

Αυτό όμως που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στα λόγια του Νεκτάριου είναι ότι είχε, και αυτός, μια πλήρως διαμορφωμένη εθνική συνείδηση. Αυτό αποδεικνύεται μέσα από την θέση του ότι το «έθνος», παρά τα όσα υποφέρει και πάσχει, καθόλου δεν ξεριζώθηκε. Και το έθνος στο οποίο αναφέρεται είναι το ελληνικό έθνος, «τὸ τῶν Ἑλλήνων ἐνδοξότατον *ἔθνος*», όπως το αποκαλεί αλλού, στο ίδιο βιβλίο[291], με έκδηλη εθνική υπερηφάνεια. Και επειδή χρησιμοποιεί το όνομα «Έλλην» με καθαρά εθνική σημασία, δεν δι-

---

[291] Νεκταρίου Ιεροσολύμων, *Προς τας προσκομισθείσας Θέσεις...*, *ό.π.*, σ. 197.

στάζει να το εναλλάσσει συνεχώς με το όνομα «Ρωμαίος», ακόμη και στη διπλανή πρόταση:

> Ἡ Ἑλλὰς καὶ τανῦν Ἑλλήνων ἀνάπλεως. Αἱ Ἰταλίαι Ἰταλῶν καὶ ἀλλοεθνῶν ἄλλων. Ῥωμαίων ἡμῶν οὐδαμοῦ. [...] Εἰπέ, ὁ Ἱσπανὸς σύ, ἐν Ἱσπανίαις πόσους ἑώρακας Ἕλληνας μετοικισθέντας; Ἐν Γαλλίαις, ἐν Γερμανίαις, ἐν Παννονίαις, ἐν Σαρμάταις, ἐν Βρετανίᾳ, ἐν Ὑβερνίᾳ, ἐν Σουεκίᾳ οὐδεὶς πάντη Ῥωμαῖων δοῦλος ἢ ἀργυρώνητος[292].

Η Ελλάδα είναι γεμάτη από Έλληνες, αναφέρει ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος, με ολοφάνερη ικανοποίηση. Και για να μην μείνει καμία αμφιβολία πως η αναφορά του εδώ σε «Έλληνες» έχει καθαρά εθνικό νόημα, αμέσως μετά συμπληρώνει πως, ενώ η Ελλάδα είναι γεμάτη από Έλληνες, η Ιταλία κατοικείται και από Ιταλούς αλλά και από «αλλοεθνείς». Και αυτούς που ονόμαζε πριν Έλληνες, στην επόμενη πρόταση τους ονομάζει Ρωμαίους, αμέσως μετά Έλληνες και μετά πάλι Ρωμαίους. Δείχνοντας, με αυτές τις συνεχείς εναλλαγές στη χρήση των ονομάτων, πως, για την Εκκλησία της Τουρκοκρατίας, Ελληνισμός και Ρωμιοσύνη ήταν πλέον δύο έννοιες απολύτως ταυτόσημες, οι οποίες, και οι δύο, δηλώνουν την ίδια και την αυτή ομοεθνία, «τὸ τῶν Ἑλλήνων ἐνδοξότατον *ἔθνος*»[293].

---

[292] «Η *Ελλάδα* και τώρα εξακολουθεί να είναι γεμάτη από *Έλληνες*. Η Ιταλία όμως κατοικείται και από Ιταλούς αλλά και από *αλλοεθνείς*. Εμείς όμως οι *Ρωμαίοι* πουθενά δεν είμαστε εξορισμένοι. Πες μου, εσύ ο Ισπανός, πόσους *Έλληνες* είδες να έχουν μεταναστεύσει στην Ισπανία; Στη Γαλλία, στη Γερμανία, στην Παννονία, στους Σαρμάτες, στη Βρετανία, στην Υβερνία και στη Σουεκία, δεν υπάρχει ούτε ένας *Ρωμαίος* που να είναι εκεί δούλος ή σκλάβος αγορασμένος». (Νεκταρίου Ιεροσολύμων, *Προς τας προσκομισθείσας Θέσεις...*, *ό.π.*, σ. 210.)

[293] Νεκταρίου Ιεροσολύμων, *Προς τας προσκομισθείσας Θέσεις...*, *ό.π.*, σ. 197.

Με αυτό το έργο του Νεκταρίου Ιεροσολύμων εγκαινιάσθηκε η ίδρυση και λειτουργία του ελληνικού τυπογραφείου, που ίδρυσε στο «Γιάσιο της Μολδαβίας» ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος, διάδοχος του Νεκτάριου στον πατριαρχικό θρόνο. Και το τυπογραφείο αυτό το ίδρυσε γιατί, όπως αφηγείται ο ίδιος, *ὄντες εἰς Γιάσιον καὶ ἰδόντες τοὺς μὲν Μολδαβίους τύπον ἔχοντας, τοὺς δ' Ἕλληνας οὔ, ἐκαιόμεθα τὴν καρδίαν*[294]. «Καιγόταν» η καρδιά του πατριάρχη Δοσίθεου που οι *Έλληνες* δεν είχαν τυπογραφείο στη Μολδαβία, ενώ είχαν οι Μολδαβοί. Γι' αυτό και έδωσε αμέσως χρήματα για να συσταθεί στο Ιάσιο ελληνικό τυπογραφείο, το οποίο πραγματικά και πολύ σύντομα λειτούργησε. Δεν διστάζει μάλιστα να επαινέσει με ενθουσιασμό τον ηγεμόνα της Μολδαβίας για τον μεγάλο ζήλο που επέδειξε στην ίδρυση του ελληνικού τυπογραφείου[295].

Είναι σαφές πως η αναφορά του πατριάρχη Δοσίθεου σε Έλληνες παραπέμπει στους Έλληνες του καιρού του και όχι στους αρχαίους. Διότι δεν ήταν οι αρχαίοι Έλληνες που στερούνταν τυπογραφείου στην Μολδαβία, αλλά οι Έλληνες της εποχής εκείνης. Και ακόμη πιο σαφές είναι το ξεκάθαρα εθνικό περιεχόμενο που έχει το όνομα «Έλληνες» για τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, αφού βρίσκεται σε αντίστιξη με το επίσης εθνικό όνομα «Μολδάβιοι».

---

[294] Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, εν Βουκουρεστίω 1715, σ. 1237· και στη σύγχρονη επανέκδοση του έργου αυτού, με νέα στοιχειοθεσία, Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων, Βιβλία ΙΑ' και ΙΒ'*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 204.

[295] «Τὸν ζῆλον τοῦ Ἡλιοῦ ἐφιλοτιμήσω εἰς τὴν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου κατασκευήν»: Δοσιθέου Ιεροσολύμων, *Προσφώνηση* «Τῷ Ἐκλαμπροτάτῳ...», στο Νεκταρίου Ιεροσολύμων, *Προς τας προσκομισθείσας Θέσεις...*, *ό.π.*, fol. 4r.

Αυτή η διάκριση των «Ελλήνων» από τους «Μολδάβιους», στην οποία προβαίνει ο Δοσίθεος, αποδεικνύει πως το όνομα «Έλληνας» δεν δήλωνε, στη λόγια παράδοση της ελληνικής Ανατολής, τους ορθόδοξους χριστιανούς, όπως διακηρύττουν οι αναθεωρητές ιστορικοί[296], αλλά όσους ανήκουν

---

[296] Σε «Έλληνες» και σε «ελληνικό γένος» αναφέρεται ήδη ο Γεννάδιος Σχολάριος, και μάλιστα με καθαρά εθνική σημασία, όπως έχω καταδείξει στη μελέτη μου, *Ο Γεννάδιος Σχολάριος και το Ελληνικό Έθνος*, η οποία έχει δημοσιευτεί στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Αντίβαρο*, όπου υπάρχουν και όλες οι σχετικές αναφορές. Γι' αυτές τις αναφορές του Σχολάριου, ο Π.Μ. Κιτρομηλίδης διατύπωσε την άποψη ότι, κάθε φορά που ο Σχολάριος αναφέρεται σε Έλληνες, εννοεί πάντοτε τους ορθόδοξους χριστιανούς. Και αυτό διότι η φράση «γένος των Ελλήνων στην λόγια παράδοση της ελληνικής Ανατολής, από τον 15° αιώνα και μετά, δηλώνει τους ορθόδοξους χριστιανούς»: Π.Μ. Κιτρομηλίδης, «Ορθοδοξία και Συλλογική Ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», στο *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος (12ος-17ος αιώνες)*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε τον Ιανουάριο του 1994 στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Το Βυζάντιο Σήμερα* 2, Αθήνα 1998, σ. 135· P. M. Kitromilides, «Orthodox Identities in a World of Ottoman Power» [1998], στον συγκεντρωτικό τόμο P. M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth*, *Variorum Collected Studies Series* 891, Όλντερσοτ-Μπέρλιγκτον 2007, part I/III, σσ. 8-9. Την ίδια αυτή φράση, «γένος Ελλήνων», τη χρησιμοποιεί και ο Πλήθωνας. Σε αυτή όμως την περίπτωση, ο Κιτρομηλίδης αποδέχτηκε αυτόματα και χωρίς κανέναν ενδοιασμό πως η αναφορά του Πλήθωνα σε «γένος Ελλήνων» εκφράζει έναν «νεοελληνικό "πρωτο-εθνικισμό"»: Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 25.

Την άποψη ότι η φράση «γένος Ελλήνων» δηλώνει για τον Σχολάριο τους ορθόδοξους χριστιανούς αποδέχονται επίσης ο A.D. Angelou, «"Who am I?" Scholarios' Answers and the Hellenic Identity», στον τόμο C.N. Constantinides (εκδ.), *Philhellene: Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σ. 19, η Ε.Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα Τουρκικά Έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, *ΠΗΓΕΣ* 2, Αθήνα 1996, σ. 73 και η Τ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος, Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, σσ. 220-221.

στο ελληνικό έθνος. Διότι ορθόδοξοι χριστιανοί ήταν τόσο οι Μολδαβοί όσο και οι Έλληνες. Ο πατριάρχης Δοσίθεος, όμως, όχι μόνον ξεχώριζε εθνικά τους Έλληνες από τους Μολδαβούς, αλλά ως Έλληνας αισθανόταν πολύ άσχημα που οι Μολδαβοί είχαν στο Ιάσιο τυπογραφείο, ενώ οι Έλληνες όχι.

Ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων, και ο διάδοχός του Δοσίθεος, δεν ήταν ούτε οι πρώτοι, ούτε οι μόνοι ανώτατοι εκκλησιαστικοί ηγέτες που έκαναν λόγο για «Έλληνες» και για «ελληνικό έθνος (ή γένος)» με καθαρά εθνική έννοια. Προηγήθηκαν πριν απ' αυτούς πολλοί και ακολούθησαν ακόμη περισ-

---

Η Κιουσοπούλου αναφέρει πως ο Σχολάριος χαρακτηρίζει ως «δυστυχές» και «δύστηνον» το γένος των ορθοδόξων. Όμως, αν ανατρέξει κανείς στα κείμενα, θα διαπιστώσει ότι αυτούς τους χαρακτηρισμούς ο Σχολάριος τους αποδίδει στους «Έλληνες»: *Γενναδίου του Σχολαρίου Άπαντα τα Ευρισκόμενα / Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, L. Petit (κ. άλ., εκδ.), τ. 3, Παρίσι 1930, σ. 151· τ. 4, Παρίσι 1935, σσ. 453, 460.

Ο D. Livanios, νομίζοντας ότι η συγκεκριμένη άποψη είναι προσωπική θέση μόνον του A.D. Angelou, δηλώνει πως η εξίσωση και ταύτιση των ονομάτων «Έλληνας» και «χριστιανός» δεν εκφράζει το *consensus* των ειδικών: D. Livanios, «The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)», *The Historical Review* 3 (2006), σ. 39, σημ. 17.

Ο D. Livanios έχει δίκιο, γιατί σε άλλες περιπτώσεις οι αναθεωρητές ιστορικοί αποφαίνονται, με τον γνωστό κάθετο και απόλυτο τρόπο τους, ότι το όνομα «Έλληνας» καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας σήμαινε μόνον τον ειδωλολάτρη, και ότι η Εκκλησία ήταν απόλυτα εχθρική προς κάθε έννοια «ελληνικότητας». Όταν όμως κάνουν λόγο για «Έλληνες» λόγιοι οι οποίοι ανήκουν στο περιβάλλον της Εκκλησίας, τότε οι ίδιοι αυτοί ιστορικοί υποστηρίζουν πως ως «Έλληνες» οι λόγιοι της Εκκλησίας εννοούν πάντα τους ορθόδοξους χριστιανούς. Την προφανή αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στις δύο αυτές θέσεις τους όχι μόνον δεν προσπαθούν να την άρουν, ή να την εναρμονίσουν, αλλά δεν φαίνεται ούτε καν να την αντιλαμβάνονται.

σότεροι. Είδαμε ήδη εδώ να αποκαλούν «Έλληνες» και «ελληνικόν γένος» τον εαυτό τους και τους συμπατριώτες τους ο Ζυγομαλάς, ο Ματθαίος Μυρέων, ο Πηγάς, ο Λούκαρης, ο Κριτόπουλος (οι τρεις τελευταίοι, πατριάρχες), ο Φατζέας και θα δούμε και άλλους ακόμη, όπως ο Μηνιάτης. Ακόμη και ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός δίδασκε σαφέστατα στους παντελώς αγράμματους ακροατές του ότι «η Εκκλησία μας είναι *ελληνική* και το γένος μας είναι *ελληνικόν*»[297].

Και όμως, οι αναθεωρητές, δεν διστάζουν να αποφαίνονται πως «τόσο κατά τους βυζαντινούς χρόνους όσο και στην περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το όνομα "Ελλην" παρέπεμπε στους αρχαίους *και μόνον* Έλληνες»[298]. «Ο ορθόδοξος χριστιανικός λαός είναι ο λαός των "Ρωμαίων", διότι η λέξη "Ελληνας" εξακολουθεί να σημαίνει τον ειδωλολάτρη»[299]. «Το "Είμαστε Έλληνες" σε ένα αμιγώς χριστιανικό περιβάλλον ισοδυναμούσε τουλάχιστον με αίρεση»[300]. Γι' αυτό και μόλις επιβλήθηκε η «παραδοσιακή, αυστηρά ορθόδοξη κοσμοθεωρία», «η πρώτη υποδήλωση μιας νέας ελληνικής ταυτότητας, προσδιορισμένης σε σχέση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, [...] εξοβελίστηκε *πλήρως*»[301]. Και αυτό συνέβη, διότι «η σχέση της ρωμαίικης συνείδησης με την ορθόδοξη είναι ταυτόσημες, και *αντιθετικές*

---

[297] Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς...*, *ό.π.*, σ. 111.

[298] Ε. Ζαμπέτα, *Σχολείο και Θρησκεία*, Αθήνα 2003, σ. 99.

[299] I. Koubourlis, *La Formation de L'Histoire Nationale Grecque. L'Apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, *Collection Histoire des Idées* 5, Αθήνα 2005, σ. 54.

[300] Π. Πιζάνιας, «Από Ραγιάς Έλληνας Πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στον τόμο Π. Πιζάνιας, (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Αθήνα 2009, σ. 13.

[301] Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 25.

σε *κάθε* έννοια "ελληνικότητας"»[302]. «*Μόλις* στα τέλη του 18ου, αρχές 19ου αιώνα, εμφανίζεται ξανά το "Έλληνας", σε κείμενα όπως του Ανώνυμου της *Ελληνικής Νομαρχίας* και σε κάποια άλλα, ελάχιστα φιλικά προς την Εκκλησία»[303], «χάρις στην επίδραση του γαλλικού διαφωτισμού»[304]. Από τα όσα ισχυρίζονται παραπάνω αποδεικνύεται πως η παραθεώρηση των πηγών που επιδεικνύουν οι αναθεωρητές είναι πραγματικά εντυπωσιακή.

Τις απόψεις τους υιοθετεί πλήρως και ο π. Γ. Μεταλληνός, ο οποίος αποφαίνεται πως «το *εθνικό αίσθημα*, ιδιαίτερα σε μας τους Έλληνες, καλλιεργήθηκε μέσα από τον κύκλο των λογίων, και μάλιστα των αρχαιολατρών, χαλαρότατα (ή και *καθόλου*) συνδεδεμένων με την εκκλησιαστική παράδοση (Ορθοδοξία). [...] Η *εθνική ιδέα* καλλιεργήθηκε από τους λογίους (αρχαιολάτρες και *δυτικόφρονες*) *σ' όλη* τη διάρκεια της τουρκοκρατίας»[305]. Και ήταν απόλυτα φυσικό να συμβεί αυτό, αφού «η εθνική ιδέα *αντίκειται* στη ρωμαίικη-αυτοκρατορική, διότι στηρίζεται [...] στη φυλετική βάση»[306]. Και ο φυλετισμός είναι για τον Μεταλληνό ταυτόσημος με τον ρατσισμό[307].

Σύμφωνα λοιπόν με αυτές τις απόψεις του π. Γεωργίου Μεταλληνού, τόσο ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων, όσο και όλοι οι υπόλοιποι ηγέτες και αξιωματούχοι της Εκκλησίας, που

---

[302] Κ. Παλούκης, «Η επανάσταση του 1821 και το ελληνικό έθνος», εφ. *Πριν*, 24-3-2007.

[303] Θ. Βερέμης, «Η εθνική μας ταυτότητα», εφ. *Η Καθημερινή*, 31-3-2000.

[304] Α. Ηρακλείδης, *Άσπονδοι Γείτονες. Ελλάδα-Τουρκία: Η Διένεξη του Αιγαίου*, Αθήνα 2008, σσ. 45, 46.

[305] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός και Ορθοδοξία*, Αθήνα 2000, σσ. 76, 77.

[306] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός...*, *ό.π.*, σ. 87.

[307] π. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός...*, *ό.π.*, σ. 87.

καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας έκαναν λόγο για Έλληνες και για ελληνικό γένος με καθαρά εθνική σημασία, ήταν καταφανώς εθνικιστές, ρατσιστές και δυτικόφρονες.

Sir Paul Rycaut, Άγγλος διπλωμάτης, 1678

Ο Άγγλος διπλωμάτης Sir Paul Rycaut (ή Ricaut) ήταν γραμματέας της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη από το 1661 έως το 1668 και στη συνέχεια πρόξενος της Αγγλίας στη Σμύρνη. Επίσης υπήρξε ένας θαυμάσιος ταξιδιωτικός συγγραφέας[308]. Όταν επέστρεψε στην Αγγλία, κατέγραψε τα όσα είδε και έμαθε στην Ανατολή σε ένα βιβλίο με τίτλο *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678, Written at the Command of his Majesty*. Όπως δηλώνεται και στην προμετωπίδα του, το βιβλίο γράφτηκε με εντολή του βασιλιά της Αγγλίας Καρόλου Β΄[309], αποτελώντας ουσιαστικά την επίσημη αναφορά του προς αυτόν. Στο έργο του περιγράφει με τον πιο γλαφυρό τρόπο τους ασύλληπτους διωγμούς που υφίσταντο, στην οθωμανική Αυτοκρατορία, οι χριστιανοί από τους Τούρκους, εξαιτίας της χριστιανικής τους ιδιότητας και μόνον:

> Αλλά το θέμα μας τώρα είναι ακόμη περισσότερο τραγικό, δηλαδή το γκρέμισμα των ιερών της θρησκείας, η αποπομπή του βασιλικού ιερατείου από τις εκκλησίες τους, και η μετατροπή αυτών των εκκλησιών σε τζαμιά. Τα μυστήρια του θυσιαστηρίου *κρύβονται* σε *μυστικές* και *σκοτεινές* τοποθεσίες. Τέτοιες *είδα* στις πόλεις και τα χωριά που ταξίδεψα και μοιάζουν μάλλον με *κρύπτες* ή *τάφους*, παρά με εκκλησίες.

---

[308] J. Pinnington, *Anglicans and Orthodox, Unity and Subversion, 1559-1725*, Λίομινστερ 2003, σ. 57.

[309] S. Runciman, *The Great Church*..., ό.π., σ. 204· Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία*..., ό.π., Αθήνα 1979, σ. 391· S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία*..., ό.π., Αθήνα 2010, σ. 237.

Οι στέγες τους είναι σχεδόν στο ύψος της επιφάνειας του εδάφους, για να μην κατηγορηθεί και η ελάχιστη έξαρση του οικοδομήματος ως θρίαμβος της θρησκείας, και ότι θέλουν να ανταγωνιστούν τους ψηλούς μιναρέδες των *μωαμεθανικών*[310] τζαμιών. Έτσι, η σταθερή εγκαρτέρηση, τώρα στις μέρες μας, της *ελληνικής*[311] Εκκλησίας εκεί πέρα, παρά την *καταπίεση* και την περιφρόνηση που υφίσταται από τον *Τούρκο*[312], είναι μια επιβεβαίωση της αλήθειας της, όχι λιγότερο πειστική από τα θαύματα και τη δύναμη που την συνόδευαν στις πρώτες απαρχές της. Γιατί είναι πράγματι αξιοθαύμαστο να βλέπει και να αντιλαμβάνεται κανείς με πόση σταθερότητα, κουράγιο και απλότητα αγράμματοι και φτωχοί άνθρωποι κρατούν την πίστη τους[313].

---

[310] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[311] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[312] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[313] «But our Subject here is more Tragical, the subversion of the Sanctuaries of Religion, the Royal Priesthood expelled their Churches, and those converted into Moschs; the Mysteries of the Altar conceal'd in secret and dark places; for such I have seen in Cities and Villages where I have travelled, rather like Vaults or Sepulchres than Churches, having their Roofs almost levelled with the Superficies of the Earth, lest the most ordinary exsurgency of structure should be accused for triumph of Religion, and to stand in competition with the lofty Spires of the *Mahometan* Moschs. [...] So the stable perseverance in these our days of the *Greek* Church therein, notwithstanding the Oppression and Contempt put upon it by the *Turk* [...] is a Confirmation [of its verity] no less convincing than the Miracles and Power which attended its firs beginnings: For indeed it is admirable to see and consider with what Constancy, Resolution, and Simplicity, ignorant and poor men keep their Faith». (P. Rycaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678*, Λονδίνο 1679, σσ. 11-13· βλ. σχ. S. Runciman, *The Great Church...*, *ό.π.*, σ. 204· Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 1979, σ. 390· S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 2010, σσ. 237-238.)

Όπως διαπιστώνουμε, οι Τούρκοι δεν επέτρεπαν στους χριστιανούς να τελούν ούτε καν τις θρησκευτικές τελετές τους, παρά τα σχετικά προνόμια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναγκάζονται οι χριστιανοί να τελούν τη λατρεία τους κρυφά, σε μυστικά και σκοτεινά μέρη, παίρνοντας όλες τις δυνατές προφυλάξεις και με κάθε μυστικότητα. Επίσης, και τους ίδιους τους ναούς τους έχτιζαν τόσο χαμηλά, ώστε να μοιάζουν περισσότερο με τάφους ή κρύπτες, παρά με εκκλησίες. Και, όπως σημειώνει ο Ράνσιμαν, ο Rycaut «κατάλαβε *καλά* τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η ελληνική Εκκλησία [...] και ήταν *καλά πληροφορημένος*»[314].

Στο ίδιο έργο, ο Rycaut μας παρέχει μια πληροφορία με ιδιαίτερη σημασία. Πρόκειται για την πολύ μεγάλη σκληρότητα που έδειχναν οι Τούρκοι κατακτητές στους χριστιανούς που ζούσαν στα ασιατικά μέρη της αυτοκρατορίας, εξαιτίας του θρησκευτικού φανατισμού που κυριαρχούσε εκεί. Λέει σχετικά:

> Όμως, με όση ελευθερία η χριστιανοσύνη έχει αναπτυχθεί στον υπέρτατο βαθμό μεταξύ των *Τούρκων*[315] της *Ευρώπης*[316], άλλο τόσο οι ορθόδοξοι ιερείς είναι αναγκασμένοι, στα ασιατικά μέρη, να ζουν με προσοχή και να λειτουργούν *στο σκοτάδι και με μυστικότητα*, τρέμοντας τον θρησκόληπτο χαρακτήρα των *Ασιατών*[317] φανατικών[318].

---

[314] S. Runciman, *The Great Church...*, *ό.π.*, σσ. 204,205· Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 1979, σ. 391· S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 2010, σ. 238.

[315] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[316] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[317] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[318] «But with what freedom soever Christianity is licensed amongst the *Turks* in *Europe*, [...] in Eastern parts [...] Christian Priest are forced to live with caution, and officiate in obscurity and privacy, fearing the

Όπως επισημαίνει ο Άγγλος διπλωμάτης, το φαινόμενο των συνεχών και σκληρών διωγμών εναντίον της χριστιανικής πίστης παρουσιαζόταν πολύ ισχυρό και έντονο ειδικά στη Μικρά Ασία. Διωγμοί οι οποίοι ανάγκαζαν τους ορθόδοξους ιερείς, που ζούσαν σ' όλα εκείνα τα μέρη, να λειτουργούν «στο σκοτάδι και με μυστικότητα». Οι Τούρκοι στην *Ευρώπη* ήταν πολύ πιο ανεκτικοί απέναντι στους χριστιανούς.

Κάποια χρόνια πριν, το 1667, ο Rycaut είχε γράψει ένα γενικό έργο για την κατάσταση της οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην εποχή του, με τον τίτλο *The Present State of the Ottoman Empire*. Ένα έργο που το επανεξέδωσε ο ίδιος πολλές φορές, κάθε φορά διορθωμένο και συμπληρωμένο, –από ένα σημείο και μετά και με νέο τίτλο: *The History of the Present State of the Ottoman Empire*–το οποίο μεταφράστηκε σε πολλές ξένες γλώσσες. Εκεί, ο Άγγλος ευγενής αναφέρει πως ήταν τόσο μεγάλη και αφόρητη η τυραννία που ασκούσαν οι Τούρκοι στους χριστιανούς, ώστε και μόνο που υπήρχαν χριστιανοί μέσα στην οθωμανική Αυτοκρατορία να είναι ένα αληθινό θαύμα:

> Και πράγματι δεν είναι παράδοξο για την ανθρώπινη λογική, που αντιλαμβάνεται την *καταπίεση* και την *περιφρόνηση* στην οποίαν είναι εκτεθειμένοι οι φτωχοί χριστιανοί, το ότι βρέθηκαν πολλοί που αποστάτησαν από την πίστη. Μάλλον είναι *θαύμα*, και πλήρης επαλήθευση των λόγων του Χριστού, ότι *Πύλαι Άδου ου κατισχύσουσι της Εκκλησίας Του*[319], που εξακολουθεί να διασώζεται μέσα σε *τόσο μεγάλη καταπίεση*, και παρά την *τυραννία* και τα τεχνάσματα που στρέφονται εναντίον της, μια ανοιχτή και δημόσια ομολογία της

---

superstitious temper of the *Asian* Zealots»: P. Ricaut, *The Present State...*, *ό.π.*, σ. 23.

[319] Κατά Ματθαίον 16,18. Η έμφαση από τον συγγραφέα.

χριστιανικής πίστης[320].

Το 1620, ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης διαμήνυε στους Ευρωπαίους αναγνώστες του πως, σε περίπτωση που θα κατακτούσαν οι Τούρκοι τη Δύση, σε δέκα χρόνια δεν θα υπήρχε εκεί ούτε ένας χριστιανός. Το 1657, ο *ιησουίτης* ιερωμένος François Richard απορούσε για το πώς ήταν δυνατόν να επιβιώνει ακόμη στην «Τουρκία» η χριστιανική πίστη. Το 1667, ο Rycaut μόνον με θαύμα του ίδιου του Χριστού μπορούσε να εξηγήσει το ότι υπήρχαν ακόμη χριστιανοί στην οθωμανική Αυτοκρατορία. Έναν αιώνα αργότερα, το 1775, ο επίσκοπος Μετρών και Αθύρων Γεράσιμος θα χαρακτήριζε κι αυτός ως «θαύμα» τη διατήρηση τόσο της ελληνικής γλώσσας όσο και της χριστιανικής θρησκείας, «τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ βαρβάρων τελούσης».

Σήμερα, οι Έλληνες αναθεωρητές ιστορικοί μας διαβεβαιώνουν πως είναι «ανακρίβεια» και «στερεότυπο» η αντίληψη ότι «η Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν "απολίτιστη" και συνεχώς βίαιη έναντι των Ελλήνων και άλλων χριστιανών»[321]. Διότι, κάτω από την «οθωμανική διοίκηση», κατα-

---

[320] «And indeed it is no wonder to humane reason, that considers the oppression and contempt that poor Christians are exposed to, [...] that many should be found who retreat from the Faith; but it is rather a Miracle, and a true verification of those words of Christ, *That the Gates of Hell shall not be able to prevail against his Church*, that there is conserved still amidst so much opposition, and in despight of all Tyrrany and Arts contrived against it, an open and publick Profession of the Christian Faith». (P. Ricaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire, The Sixth Edition Corrected*, Λονδίνο [6]1686, σ. 149· βλ. σχ. S. Runciman, *The Great Church...*, *ό.π.*, σ. 204· Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 1979, σσ. 390-391· S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 2010, σ. 238.)

[321] Α. Ηρακλείδης, «Τα βιβλία ιστορίας...», *ό.π.*· Μ.Λ. Μουργκέσκου, Χ. Μπερκτάυ (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διεύθ.), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βιβλίο Εργασίας* 1, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 14.

κτητές και κατακτημένοι απολάμβαναν μια αξιοζήλευτα «ευνοϊκή συμβίωση»[322]. Ή, όπως το διατυπώνει με την καλλιεργημένη γλώσσα του ο Χρήστος Γιανναράς, στην «Οθωμανική αυτοκρατορία», Έλληνες και Τούρκοι «συζούσαν *αρμονικά* και κοινωνούσαν τη χρεία, όχι και την πίστη»[323].

Thomas Smith, Άγγλος κληρικός και διανοούμενος, 1680

Ο Thomas Smith ήταν ένας διακεκριμένος Άγγλος θεολόγος και ένα από τα πιο μορφωμένα μέλη ενός χαλαρού κύκλου συντηρητικών κληρικών, οι οποίοι υπήρξαν με πολλούς τρόπους το καύχημα της αγγλικανικής Εκκλησίας[324]. Διετέλεσε εταίρος, κοσμήτορας και αντιπρόεδρος του Magdalen College της Οξφόρδης[325]. Όταν επέστρεψε από την Κωνσταντινούπολη, μετά από τρία χρόνια που έμεινε εκεί, έγραψε μια «ειλικρινή» και «καλά πληροφορημένη» αφήγηση για την ελληνική και την αρμενική Εκκλησία[326], την οποία και δημοσίευσε το 1680.

Εκεί, ο Smith εκφράζει, όπως και ο Rycaut, τον θαυμασμό του για το ότι οι Έλληνες μπορούσαν και παρέμεναν χριστι-

---

[322] Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Αθήνα 2001, σ. 104.

[323] Χ. Γιανναράς, «Προσβλέψεις σε μέλλον μετα-εθνικιστικό», εφ. *Η Καθημερινή*, 17-6-2007. Βλ. την ολοκληρωμένη ανάλυση του Γ. Καραμπελιά στο άρθρο του, «Από τον "Οικουμενισμό" στον νεο-Οθωμανισμό», *Άρδην* 78 (2009-2010), σ. 69.

[324] C. Miller, «Educating the English: Dr Thomas Smith and the Study of Orthodoxy in the Seventeenth Century», στον τόμο P.M. Doll (εκδ.), *Anglicanism and Orthodoxy 300 years after the «Greek College» in Oxford*, Οξφόρδη-Βέρνη 2006, σ. 113.

[325] J. Pinnington, *Anglicans and Orthodox...*, *ό.π.*, σ. 74.

[326] S. Runciman, *The Great Church...*, *ό.π.*, σ. 292-293· Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 1979, σ. 524· S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία...*, *ό.π.*, Αθήνα 2010, σ. 341.

ανοί, παρά τη φρίκη του τουρκικού ζυγού που βίωναν καθημερινά:

> Εδώ θα δείτε καθαρά κάτω από *πόσο μεγάλες δυσκολίες*[327] οι φτωχοί *ανατολικοί Χριστιανοί* αγωνίζονται, και ενάντια σε πόσο ισχυρή αντίδραση κρατάνε ακόμη την ομολογία της *χριστιανοσύνης*, και πώς ο σταυρός του *Χριστού* θριαμβεύει, παρά τους *σκληρούς χλευασμούς και τις προσβολές* των δεδηλωμένων εχθρών του[328].

Οι φτωχοί Έλληνες υφίσταντο καθημερινά απίστευτους εξευτελισμούς, προσβολές και αφόρητες πιέσεις εκ μέρους των «ηλίθιων και αργόστροφων Τούρκων». Και όμως, όπως μας διαβεβαιώνει ο Άγγλος επιστήμονας, αυτοί κατάφερναν να διατηρούν την πίστη τους αλώβητη και ακέραιη:

> Εν μέσω των *οικτρών* πιέσεων, που *καθημερινά* πλήττουν τους φτωχούς *Έλληνες*[329], και των *συνεχών* ταπεινώσεων και ύβρεων εκ μέρους των *Τούρκων* (οι οποίοι είναι ηλίθιοι και αργόστροφοι), δεν είναι μικρό επιχείρημα για την αλήθεια των μεγάλων άρθρων της *χριστιανικής* θρησκείας το ότι οι *χριστιανοί* της *Ανατολής* εξακολουθούν να διατηρούν *το σύνολο* της ομολογίας των μυστηρίων της πίστεως, όπως αυτά πιστεύονταν και αναγνωρίζονταν *κατά τους πρώτους καιρούς*[330].

---

[327] Οι εμφάσεις στο παράθεμα από τον συγγραφέα.

[328] «You will here clearly see, with what great difficulties the poor *Eastern Christians* struggle, against what mighty opposition they still maintain the profession of *Christianity*, and how the Cross of *Christ* triumphs, notwithstanding the cruel mockings and insultings of the profest Enemies of it». [T. Smith, *An Account of the Greek Church, as to its Doctrine and Rites of Worship*, Λονδίνο 1680, fol. a3^{v} (στην *Προσφώνηση* «To the Reader»).]

[329] Οι εμφάσεις στο παράθεμα από τον συγγραφέα.

[330] «In the midst of the sad Pressures which daily afflict the poor *Greeks*, and the continual Scoffs and Blasphemies of the *Turks* (being

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτη η αυθόρμητη και γεμάτη θαυμασμό ομολογία στην οποία προβαίνουν οι δύο Άγγλοι επίσημοι, ο Rycaut και ο Smith, πως η Εκκλησία των χριστιανών της Ανατολής διατηρούσε και διέσωζε το σύνολο των δογμάτων της χριστιανικής πίστης ακέραιο, όπως αυτά διδάσκονταν και πιστεύονταν κατά τα πρώτα χριστιανικά χρόνια. Και επειδή ακριβώς η Εκκλησία των Ελλήνων ταυτιζόταν πλήρως με την αληθινή Εκκλησία του Χριστού, γι' αυτό και εξακολουθούσε να υπάρχει, παρά τα φοβερά δεινά που κάθε μέρα υφίστατο.

Ηλίας Μηνιάτης, 1688

Τη φρίκη του τουρκικού ζυγού περιέγραψε και ο μεγάλος διδάχος της Τουρκοκρατίας, ο επίσκοπος Κερνίκης και Καλαβρύτων, Ηλίας Μηνιάτης. Ο Μηνιάτης πέθανε το 1714, σε ηλικία 45 ετών, και το 1716 κυκλοφόρησαν για πρώτη φορά οι περίφημες *Διδαχές* του, σε μια υπέροχη δημοτική γλώσσα. Αυτές αποτελούν το λαμπρότερο παράδειγμα εκκλησιαστικού ρητορικού λόγου, όπως οι ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας με πραγματικό θαυμασμό αναγνωρίζουν[331]. Οι *Διδαχές* του Μηνιάτη είχαν από την αρχή τεράστια απήχηση και διάδοση, με αλλεπάλληλες εκδόσεις και επανεκδόσεις σε χιλιάδες αντίτυπα[332]. Εκεί όμως που είχαν γίνει ιδιαίτερα δημοφιλείς ήταν στα μοναστήρια, στις τράπεζες των οποίων

---

stupid and dull [...]), it is no slight argument of the truth of the great Articles of the *Christian* Religion, [...] that the *Christians* of the *East* do still retain [...] the entire profession of the Mysteries of Faith, as they were believed and acknowledged in the first Ages». (T. Smith, *An Account...*, *ό.π.*, σσ. 195-196. Βλ. σχ. J. Pinnington, *Anglicans and Orthodox...*, *ό.π.*, σ. 78.)

[331] Κ.Θ. Δημαράς, Λ. Πολίτης, M. Vitti ad hoc.

[332] Κ.Σ. Κασίνης, *Η Ρητορική των Διδαχών του Ηλία Μηνιάτη*, τ. 1, Αθήναι 2003 [1998], σ. 31.

διαβάζονταν και ξαναδιαβάζονταν συνεχώς, κατά τις επόμενες δεκαετίες του δούλου γένους.

Μία από αυτές τις διδαχές την εκφώνησε το 1688, ανήμερα του Ευαγγελισμού, όταν σπούδαζε στη Βενετία, όπως μας πληροφορεί μία υποσελίδια σημείωση στο τέλος του λόγου. Είναι ο δεύτερος από τους δύο λόγους που υπάρχουν στις *Διδαχές* για τη γιορτή του Ευαγγελισμού. Εκεί, ο δεκαεννιάχρονος Μηνιάτης αναφέρει τα εξής αποκαλυπτικά για τις συνθήκες ζωής των Ελλήνων κάτω από την «οθωμανική διοίκηση»:

> Ἕως πότε, πανακήρατε Κόρη, τὸ τρισάθλιον *γένος τῶν Ἑλλήνων* ἔχει νὰ εὑρίσκεται εἰς τὰ δεσμὰ μιᾶς *ἀνυποφορήτου δουλείας;* Ἕως πότε να τοῦ πατῇ τὸν εὐγενικὸν λαιμὸν ὁ βάρβαρος Θρᾷξ; [...] Λοιπόν, εὔσπλαγχνε Μαριάμ, παρακαλοῦμέν σε, [...] ἀσήκωσέ το ἀπὸ τὴν κοπρίαν τῆς *δουλείας* εἰς τὸν θρόνο τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος, ἀπὸ τὰ *δεσμὰ* εἰς τὸ σκῆπτρον, ἀπὸ τὴν *αἰχμαλωσίαν* εἰς τὸ βασίλειον. [...]
>
> Ἂς σὲ παρακινήσωσιν αἱ φωναὶ καὶ οἱ παρακάλεσες τῶν ἁγίων σου, ὁποὺ ἀκαταπαύστως φωνάζουσιν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς τρισαθλίου *Ἑλλάδος*: [...] ἀπὸ τὴν Κρήτην, [...] τὴν Κύπρον, [...] τὴν Ἀντιόχειαν, [...] τὰς Ἀθήνας, [...] τὴν Σμύρνην, [...] τὴν Ἀλεξάνδρειαν, [...] ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσαν Πόλιν. Καὶ δείχνοντάς σου τὴν *σκληροτάτην τυραννίδα* τῶν ἀθέων Ἀγαρηνῶν ἐλπίζουσιν, ἀπὸ τὴν ἄκραν Σου εὐσπλαγχνίαν, *τοῦ ἑλληνικοῦ γένους τὴν ἀπολύτρωσιν.* [...] Ἀποδέξου λοιπόν, Παναγία Παρθένε, τὰ δάκρυά μας, [...] δῶσε τόσην δύναμιν τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν Δουκὸς τῶν Ἐνετῶν ἐναντίον τῶν *ἀνθρωποκτόνων καὶ αἱμοβόρων βαρβάρων*, ὥστε ὁποὺ νὰ σβησθῇ τελείως τὸ φῶς τοῦ φεγγαρίου[333].

---

[333] *Λόγος Πανηγυρικός εις τον Ευαγγελισμόν της Θεοτόκου Μαρίας* (ο δεύτερος κατά σειρά λόγος του βιβλίου στον ευαγγελισμό, πέμπτος πριν το τέλος). Το κείμενο που παραθέτουμε εδώ ακολουθεί την πέ-

«Ανυποφόρητος δουλεία» και «σκληρότατη τυραννίδα» υφίστατο το «γένος των Ελλήνων», σύμφωνα με τον επίσκοπο Ηλία Μηνιάτη, από τους «ανθρωποκτόνους και αιμοβόρους βαρβάρους». Δηλαδή, οι πλέον αρνητικές και απαγορευτικές συνθήκες για την ανάπτυξη της παιδείας και την άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Μετά τον πρωτονοτάριο Ζυγομαλά, τον μητροπολίτη Ματθαίο Μυρέων και τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Γεράσιμο Α΄, βλέπουμε πως ένας ακόμη ανώτατος αξιωματούχος της Εκκλησίας προσεύχεται, «με δάκρυα στα μάτια», για την «απολύτρωση» του «ελληνικού γένους» και την απαλλαγή του από τα «δεσμά μιας ανυποφορήτου δουλείας».

Τα λόγια του Μηνιάτη αποκαλύπτουν και εδώ μια πλήρως διαμορφωμένη εθνική συνείδηση, η οποία ζητάει την απελευθέρωση του έθνους από τη δουλεία του βάρβαρου κατακτητή. Στόχος και δεδηλωμένος πόθος του Μηνιάτη ήταν η απελευθέρωση «όλης» της «Ελλάδας». Και Ελλάδα για τον Μηνιάτη ήταν η κοινή πατρίδα όλου του «ελληνικού γένους», από την Αθήνα, την Κρήτη και την Αλεξάνδρεια, μέχρι τη Σμύρνη, την Κύπρο και την Αντιόχεια.

Το πιο εντυπωσιακό είναι πως όλες αυτές οι σπαρακτικές ικεσίες του Μηνιάτη προς την Παναγία για την απελευθέρωση των *Ελλήνων*, και οι αναφορές του στην «ανυποφόρητο δουλεία» που υφίστατο το «γένος των Ελλήνων» από τους «ανθρωποκτόνους και αιμοβόρους βαρβάρους», ακούγονταν δημόσια στις τράπεζες όλων των ελληνικών μοναστηριών για τα επόμενα εκατό χρόνια, μέχρι την επανάσταση.

Παρόμοια ικεσία προς την Παναγία θα επαναλάβει, το 1754, και ο ιερομόναχος Εφραίμ ο Αθηναίος, ο μετέπειτα πε-

---

μπτη έκδοση των *Διδαχών*, του 1763: Ηλίας Μηνιάτης, *Διδαχαί εις την Αγίαν και Μεγάλην Τεσσαρακοστήν*, Ενετίησιν [5]1763, σσ. 393-394.

ρίφημος πατριάρχης Ιεροσολύμων, Εφραίμ Β΄. Αυτός, εκδίδοντας σε βιβλίο τις ομιλίες του Μακάριου Καλογερά, με τον τίτλο *Ευαγγελική Σάλπιγξ*, συμπεριέλαβε σε αυτό, ως τελευταία ομιλία όλου του έργου, και μια δική του, στην εορτή της Γέννησης της Παναγίας, όπου αναφέρει τα εξής:

> Ἐσένα λοιπόν, τὴν μητέρα τοῦ Θεοῦ, [...] ἐπικαλοῦμαι σήμερον [...] νὰ ἐλεήσῃς τὸ *κλεινὸν τῶν Ἑλλήνων γένος*, τῶν καὶ πιστῶν δούλων τοῦ Υἱοῦ σου, ὡς ὀρθοδόξων χριστιανῶν, [...] καταπραΰνουσα *τὴν σκληρότητα τοῦ τυραννικοῦ γένους τῶν ἀσεβῶν*[334].

Ο χαρακτηρισμός του γένους των «Ελλήνων» ως «κλεινού», ο οποίος παραπέμπει ευθέως στο ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν, αποδεικνύει πως και εδώ η λέξη «Έλλην» δεν δηλώνει τους ορθόδοξους χριστιανούς, αλλά όσους είναι εθνικά Έλληνες. Έχει δηλαδή η λέξη και για τον τότε ιερομόναχο και μετέπειτα πατριάρχη Εφραίμ καθαρά εθνικό περιεχόμενο. Γι' αυτό, άλλωστε, και «υπενθυμίζει» στη Θεομήτορα πως πρέπει να λυπηθεί τους Έλληνες ακριβώς διότι είναι και χριστιανοί ορθόδοξοι.

Δηλαδή, για έναν σχεδόν αιώνα, η Εκκλησία, με τα θρησκευτικά κηρύγματα του Μηνιάτη και του Εφραίμ –με τη μεγάλη απήχηση και διάδοση που είχαν ανάμεσα στον απλό λαό– κατηχούσε τους Έλληνες, μιλώντας τους στη γλώσσα τους, πως ανήκουν στο «κλεινό γένος των Ελλήνων», και πως τώρα ήταν σκλάβοι κάτω από τον πιο βαρύ και βάρβαρο ζυγό, τον οποίον έπρεπε, με τη βοήθεια του Θεού, να αποτινάξουν από πάνω τους.

---

[334] «Λόγος εις το Γενέσιον της Θεομήτορος», στον τόμο Μακάριος [Καλογεράς], *Ευαγγελική Σάλπιγξ*, Άμστερδαμ 1754, σ. 665, και στην έκδοση της Λειψίας, του 1765, σ. 378. Είναι ο τελευταίος λόγος όλου του έργου, και η σχετική ενότητα βρίσκεται λίγο πριν το τέλος του.

ΣΧΟΛΕΙΑ ΠΟΥ ΕΚΛΕΙΣΑΝ ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ

Οι Τούρκοι, όταν αποφάσιζαν να διώξουν την παιδεία των Ελλήνων, δεν περιορίζονταν μόνον στην απαγόρευση των μαθημάτων και της διδασκαλίας. Έκλειναν ακόμη και σχολεία τα οποία ήδη λειτουργούσαν, ή τους δημιουργούσαν συνεχή προβλήματα, εξαπολύοντας φοβερές απειλές για τη συνέχιση της λειτουργίας τους. Αμέσως παρακάτω θα παραθέσουμε και θα αναλύσουμε μια σειρά από μαρτυρίες, που αναφέρονται στις μεγάλες πιέσεις που ασκούσαν οι Τούρκοι στα σχολεία που λειτουργούσαν μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας, καθώς και σε σχολεία που τα έκλεισαν βίαια.

Κωνσταντίνος Κούμας, 1777

Η πρώτη μαρτυρία προέρχεται από την προσωπική, και γι' αυτό ιδιαιτέρως σημαντική, εμπειρία του Κωνσταντίνου Κούμα, ο οποίος υπήρξε κορυφαία μορφή του νεοελληνικού διαφωτισμού και ίσως ο πιο πιστός μαθητής του Κοραή[335]. Αναφέρει ο Κούμας για τον εαυτό του όταν ήταν παιδί:

> Δεκαετὴς ἔγινε χωρὶς νὰ ἴδη οὔτε ἐκκλησίαν (διότι τὴν μόνην τῆς Λαρίσσης εἶχαν κρημνίσειν οἱ Τοῦρκοι [...]), οὔτε κοινὸν σχολεῖον, διότι *ἐφυλάττετο ἔγκλειστος*, διὰ τὸν φόβον τῶν Γιανιτσάρων[336].

Ο Κούμας γεννήθηκε το 1777, στη Λάρισα, και βγήκε πρώτη

---

[335] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 24.

[336] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των Αρχαιοτάτων Χρόνων έως των Ημερών μας*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1832, σ. 583. Βλ. και Ν.Β. Χρονόπουλος, *Η Αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002, σ. 35.

φορά έξω από το σπίτι του μόνον όταν έγινε δέκα χρονών, διότι οι γονείς του φοβόντουσαν πως, αν έβγαινε έστω και για λίγο, θα τον άρπαζαν οι γενίτσαροι. Αυτό μας δείχνει πως, δεκαεφτά ολόκληρα χρόνια μετά τα ορλωφικά, η δράση των γενίτσαρων δεν επέτρεπε στα παιδιά όχι σχολείο να πάνε, αλλά ούτε να βγουν έξω από το σπίτι τους. Την άμετρη βία και τις φρικαλεότητες των γενιτσάρων τις περιγράφει ο ίδιος ο Κούμας πολύ παραστατικά, μιας και είχε άμεση και προσωπική γνώση των όσων λέει:

> Οἱ ἄγριοι Γιανίτσαροι κατέτρωγαν τοὺς πτωχοὺς χριστιανοὺς ἀσπλάγχνως. [...] Πολλοὶ ἔπιπταν θύματα τῶν Γιανιτσάρων ἀτιμωρητὶ εἰς τοὺς δρόμους. [...] *Ἡ τιμὴ τῶν ἀρρένων ἐθυσιάζετο εἰς τὰ ἄγρια πάθη των*. Καὶ ὅσοι φιλόστοργοι καὶ ὁπωσοῦν εὐκατάστατοι γονεῖς δὲν ὑπέφεραν τὴν αἰσχύνην ταύτην, ἠναγκάζοντο νὰ ἐξορίζωσι τὰ τέκνα των ἀπὸ τὰς πατρικάς των ἀγκάλας εἰς κώμας κατοικουμένας ὑπὸ μόνων χριστιανῶν[337].

Τα ίδια αναφέρει για τους «γιανίτσαρους», όπως είδαμε, και ο Κοραής. Εκτός όμως απ' όλ' αυτά, οι γενίτσαροι, με τον γνωστό, βάρβαρο και θηριώδη τρόπο τους, γκρέμιζαν τις εκκλησίες των Ελλήνων ραγιάδων και έκλειναν σχολειά τους. Αναφέρει πάλι ο Κούμας:

> Ἕνα μόνον ναὸν εἶχαν πέντε χιλιάδες κάτοικοι τῆς πόλεως ἐκείνης [της Λάρισσας], τιμώμενον εἰς ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, καὶ τοῦτον [οι γενίτσαροι] τὸν *ἐκρήμνισαν*, μὲ ὅρκον *νὰ μὴ συγχωρήσωσι πλέον τὴν ἀνάκτισίν του*. Μετὰ παρέλευσιν εἰκοσιτεσσάρων ἐτῶν, κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ χριστιανοὶ *ἐστεροῦντο* τὴν ἱερὰν ταύτην παραμυθίαν, [...] ἀνεκτίσθη ὁ ναὸς οὗτος ἐπὶ Σελὶμ Γ΄ διὰ φροντίδος τοῦ ἀξιεπαίνου μητροπολίτου Λαρίσσης Διονυσίου Καλλιάρχου κατὰ τὸ 1794 ἔτος, ὁπότε *ὁ καλὸς οὗτος ποιμὴν* ἀνήγειρε καὶ τὸ παλαιὸν Ἑλληνι-

---

[337] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι...*, *ό.π.*, τ. 12, σσ. 539-540.

> κὸν σχολεῖον[338].
>
> Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 1798 ἔτους, [ο Κούμας] ἀνεδείχθη διδάσκαλος τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου τῆς πατρίδος του Λαρίσσης, ἥτις [...] ἀπέκτησε τὸ καλὸν τοῦτο [δηλαδή το σχολείο], τὸ ὁποῖον *ἐστερεῖτο τριάκοντα περίπου ἔτη*[339].

Σε μια πόλη σαν την Λάρισα, για εικοσιτέσσερα ολόκληρα χρόνια, δεν υπήρχε ούτε μία εκκλησία[340], και για σχεδόν τριάντα χρόνια ούτε ένα σχολείο. Τη μία και μοναδική εκκλησία που είχε μέχρι τότε η Λάρισα, εκείνην του Αγίου Αχιλλείου, όχι μόνον την είχαν γκρεμίσει οι γενίτσαροι, αλλά είχαν ορκιστεί ότι δεν θα επέτρεπαν ποτέ πια το ξαναχτίσιμό της. Την εκκλησία τελικά ανήγειρε και πάλι ο σπουδαίος μητροπολίτης Λάρισας, Διονύσιος Καλλιάρχης, το 1794, επί Σελίμ του Γ΄, που υπήρξε ένας από τους πιο φιλελεύθερους σουλτάνους, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Λίγα χρόνια μετά, το 1798, ξαναχτίστηκε και το παλιό ελληνικό σχολείο της πόλης, το οποίο η Λάρισα στερούνταν για περίπου τριάντα χρόνια. Σχολείο που και αυτό επανιδρύθηκε χάρις στις φροντίδες του μητροπολίτη Διονυσίου. Το σχολείο αυτό είχε ιδρυθεί γύρω στα 1752 από τον μητροπολίτη Λαρίσης Μελέτιο Β΄[341], αλλά είχε σταματήσει να λειτουργεί από το 1770, προφανώς εξαιτίας των γενίτσαρων, όπως και στην περίπτωση της εκκλησίας.

Μετά τα Ορλωφικα και την κατάπνιξη των επαναστατικών κινημάτων η οθωμανική Αυτοκρατορία έγινε περισσότερο τυραννική από ποτέ και οι γενίτσαροι εντελώς ανεξέ-

---

[338] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των Αρχαιοτάτων Χρόνων έως των Ημερών μας*, τ. 10, εν Βιέννη της Αυστρίας 1831, σσ. 383-384 (κείμενο και σημείωση).

[339] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι..., ό.π.*, τ. 12, σ. 584.

[340] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι..., ό.π.*, τ. 10, σσ. 383-384.

[341] Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. 2, Αθήνα 2007, σ. 442.

λεγκτοι. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Έλληνες ραγιάδες, για τριάντα χρόνια, να στερηθούν όχι μόνον τα σχολεία αλλά πολλές φορές και τις εκκλησίες τους, όπως στη Λάρισα. Γι' αυτό και ο Κούμας πάλι μας αναφέρει πως

> μετὰ τὸν ῥωσικὸν πόλεμον τοῦ 1768-1770 ἔτους, εἰς *καμμίαν* πόλιν τῆς *Τουρκίας* δὲν ἐπρόκοπταν οἱ Γραικοὶ οὔτε εἰς πλούτη, *οὔτε εἰς γνώσεις*[342].

Noehden, Άγγλος καθηγητής πανεπιστημίου, 1820

Το 1820, ο καθηγητής κλασικής φιλολογίας, Noehden, δημοσίευσε, στο κορυφαίο φιλολογικό περιοδικό, *The Classical Journal*, ένα άρθρο όπου περιγράφει την κατάσταση της παιδείας στη σύγχρονη Ελλάδα, δηλαδή στην υπόδουλη Ελλάδα του καιρού του. Εκεί, μεταξύ των άλλων, κάνει λόγο για το σχολείο που λειτουργούσε στις Μηλιές Πηλίου, το περίφημο «Γυμνάσιον ή Λύκειον Μηλιωτικόν», το οποίο ήταν, όπως εξηγεί, υπό την προστασία του πατριάρχη και όλης της Συνόδου. Και αφού αναφέρει όλα τα σχετικά με το σχολείο, καταλήγει ως εξής:

> Το Γυμνάσιον ή Λύκειον Μηλιωτικόν [ ] βρίσκεται *αρκετά μακριά από το φθονερό μάτι του Τούρκου κυβερνήτη*, και επιπλέον έχει διασφαλισθεί *από τις επιβουλές του* με ιδιαίτερα προνόμια και ασυλίες, που έχουν δοθεί στην πόλη από την κυβέρνηση[343].

---

[342] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι...*, *ό.π.*, τ. 12, σ. 540.

[343] «Λύκειον Μηλιωτικόν or Γυμνάσιον Μηλιωτικόν [...] is remote from the jealous eye of the Turkish governor, and still more secured from his encroachments by certain privileges and immunities, which have been granted to the town by the government». (Noehden, «On the Instruction and Civilisation of Modern Greece», *The Classical Journal* 21 (1820), σ. 192., books.google.gr/books?id=3jzObMxVryIC . Βλ. Τ.Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας...*, *ό.π.*, σσ. 207-210.)

Το Πήλιο ήταν κτήμα της μητέρας του σουλτάνου και υπαγόταν κατευθείαν στην Κωνσταντινούπολη, γι' αυτό απολάμβανε μεγάλης αυτονομίας. Τα 24 χωριά του ήταν οργανωμένα σε μια από τις ισχυρότερες κοινότητες της υπόδουλης Ελλάδας. Οι κάτοικοί του ήταν απαλλαγμένοι από τη βαριά φορολογία και δεν επιτρεπόταν να εγκατασταθούν εκεί Τούρκοι, ενώ οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές της Θεσσαλίας είχαν περιορισμένες δυνατότητες ανάμειξης στα εσωτερικά τους[344].

Το ίδιο το Μηλιωτικό Γυμνάσιο ήταν εφοδιασμένο με δικά του προνόμια και ασυλίες από τη σύνοδο του Πατριαρχείου[345], αλλά και από την ίδια την τουρκική κυβέρνηση. Και όμως. Αυτό το σχολείο, που λειτουργούσε μέσα σε μια τόσο προνομιακή περιοχή, και έχοντας τόσες εγγυήσεις το ίδιο, κατάφερνε τελικά να λειτουργεί κυρίως επειδή είχε την τύχη να βρίσκεται σε ένα απομακρυσμένο χωρίο, μένοντας έτσι μακριά από το «φθονερό μάτι» και τις «επιβουλές» του τοπικού Τούρκου διοικητή.

Συνεχίζοντας το άρθρο του, ο Noehden περιγράφει τους πολύ φιλόδοξους στόχους και τα σχέδια της *Φιλομούσου Εταιρείας* της Αθήνας σχετικά με την καλή λειτουργία των δύο σχολείων που επόπτευε και ενίσχυε οικονομικά: Του Γυμνάσιου της Αθήνας και των Μηλιών. Όμως, αφού τελειώνει την αφήγησή του για τους σχεδιασμούς και τα εκπαιδευτικά οράματα της Εταιρείας, κλείνει τη σχετική αναφορά του ως εξής:

> Και ενώ αυτές οι θετικές και ευχάριστες ιδέες γίνονται πράξη, είναι *αδύνατο* να παραβλέψουμε τη δύναμη του δεσποτισμού που *επικρέμεται* πάνω από τη χώρα, ο οποίος, με την

---

[344] Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 250-251.

[345] Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία...*, *ό.π.*, σσ. 254-255.

> ψυχρή αρπακτικότητά του, *μπορεί μονομιάς να καταστρέψει* τους καρπούς των προσπαθειών πολλών επίμοχθων ετών. Αλλά, παρόλα αυτά, οι φίλοι της ανθρωπότητας οφείλουν *να μην αποθαρρύνονται* και να ενισχύουν μια τόσο αξιέπαινη εργασία[346].

Οποιαδήποτε προσπάθεια για την παιδεία και τη μόρφωση του υπόδουλου έθνους στην Ελλάδα, όσο μεγάλη και καλοσχεδιασμένη κι αν ήταν, μπορούσε ανά πάσα ώρα και στιγμή να καταστραφεί και εξαφανισθεί από τον απρόβλεπτο στις αντιδράσεις του τουρκικό δεσποτισμό. Γι' αυτό και ο Noehden προειδοποιεί όλους όσους θέλουν το καλό των Ελλήνων να είναι πάρα πολύ προσεχτικοί, ώστε να μην προκαλέσουν ούτε στο ελάχιστο την τουρκική εξουσία. Διότι, και η παραμικρή λάθος κίνηση από μέρους τους θα μπορούσε, σε μια και μόνο στιγμή, να τα καταστρέψει όλα:

> Όποιοι και αν είναι αυτοί που έχουν την ευημερία της σύγχρονης Ελλάδας στην καρδιά τους, μπορούν να αντιληφθούν πόσο σημαντικό και απαραίτητο είναι να παραμένουν προσεκτικοί στις ενέργειές τους, και πάνω απ' όλα να φροντίζουν, ώστε *να μην δίνουν λαβές στην τουρκική κυβέρνηση*. Διότι *είναι δυνατόν* οι καρποί ενός πολυετούς έργου να *χαθούν* από μια απλή επιπολαιότητα. Γιατί, τι μπορεί να αντισταθεί στη δύναμη, ή *τι μπορεί να συγκρατήσει τη βία* μιας τέτοιας κυβέρνησης, εάν της μπουν υποψίες, ή εάν θιγεί η υπερηφάνεια της; *Οι φτωχοί Έλληνες θα είναι τα θύματα*. Η προκοπή τους *θα διακοπεί*, οι θεσμοί τους *θα εκμηδενιστούν*

---

[346] «But while these flattering and pleasing ideas are indulged, it is impossible not to remember the power of despotism which hovers over the country, and which with its chilling gripe may at once destroy the fruits of the exertions of many laborious years. But nevertheless the friends of mankind ought not to be discouraged from laying their hand on so meritorious a work». (Noehden, «On the Instruction...», *ό.π.*, σ. 193.)

> και αυτοί θα ωθηθούν πίσω στην κατάσταση που βρίσκονταν και πριν, της απόλυτης αδυναμίας και *πνευματικής δουλείας*. Γι' αυτό και καμιά από τις ενέργειες που γίνονται δεν θα πρέπει να έχει πολιτικό χαρακτήρα. Και όσο κι αν μια ενθουσιώδης φαντασία μπορεί ίσως να συλλάβει ποιο θα είναι το τελικό αποτέλεσμα της πιο πολιτισμένης κατάστασης στην Ελλάδα, που θα προέλθει από την εκπαίδευση, θα ήταν συνετό να ελέγξουμε αυτές τις πτήσεις της φαντασίας μας, και να κρατήσουμε τέτοιου είδους σκέψεις κάτω από την σφραγίδα μιας σώφρονος *σιωπής*[347].

Και οι Έλληνες διαφωτιστές αλλά και οι φιλέλληνες συμπαραστάτες τους γνώριζαν πολύ καλά πως οι Τούρκοι ήταν σε θέση να κλείσουν κάθε στιγμή, για την πιο ασήμαντη αφορμή, οποιοδήποτε σχολείο κατάφερνε με χίλιους δυο κόπους και βάσανα να λειτουργεί. Αυτό ακριβώς φοβόταν ο Noehden ότι θα μπορούσε να συμβεί και με τα σχολεία της *Φιλομούσου Εταιρείας*. Γι' αυτό και δίνει προς τους φιλέλληνες αναγνώστες του εκείνες τις απαραίτητες οδηγίες, ώστε να μην κάνουν κάποιο λάθος που θα προκαλούσε την τουρ-

---

[347] «Whatever those who have the welfare of modern Greece at heart, may undertake [...] how essential and necessary it is to be cautious in their proceedings, and above all things to take care not to give umbrage to the Turkish government. The fruits of the labor of many years may be lost by a single indiscretion: for what will resist the power, or moderate the violence, of that government, if its suspicions are roused, or its pride offended? The poor Greeks would be the sufferers: their improvement would be arrested, their institutions annihilated, and they would be thrust back into their former state of helpless inability, and of mental servitude. Nothing of a political nature ought to be mixed with the efforts that are used: and whatever a lively imagination may conceive to be the ultimate result of a more civilised condition of Greece, produced by instruction, it will be prudent to check those flights of fancy, and to keep such thoughts under the seal of a judicious silence». (Noehden, «On the Instruction...», *ό.π.*, σ. 196.)

κική βαρβαρότητα. Διότι, αν της έδιναν έστω και την ελάχιστη αφορμή, θα κατέστρεφε οριστικά όλο το πολύχρονο εκπαιδευτικό έργο του νεοελληνικού διαφωτισμού. Ένα έργο που τότε ακριβώς βρισκόταν στην ύψιστη ακμή του. Κι όμως, κάθε στιγμή κρεμόταν κυριολεκτικά από μια κλωστή.

Γι' αυτό και η τελευταία συμβουλή του Noehden προς όλους τους αναγνώστες του ήταν να κρατάνε τα όνειρά τους για ένα καλύτερο αύριο της ελληνικής παιδείας κάτω από μια «σώφρονα σιωπή». Μόνον οι χαμηλοί τόνοι και η εχεμύθεια μπορούσαν να διασώσουν τα σχέδια και τα οράματα των Ελλήνων διαφωτιστών και των φιλελλήνων φίλων τους για την ανάπτυξη του έθνους και της παιδείας του.

Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο εξ Οικονόμων, 1821

Τις συνέπειες της τουρκικής βίας και τυραννίας στην ίδρυση και τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων περιγράφει με τον πιο γλαφυρό τρόπο και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο εξ Οικονόμων. Μια μαρτυρία που βαραίνει πάρα πολύ, καθώς ο Οικονόμος ήταν ένας από τους κινητήριους μοχλούς για την ανάπτυξη της παιδείας των Ελλήνων πριν την επανάσταση. Στον λόγο του, *Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας*, που έστειλε στην επαναστατημένη Ελλάδα, την 1η Οκτώβρη του 1821[348], αναφέρεται μεταξύ των άλλων και στη στάση που κρατούσαν οι Τούρκοι απέναντι στα σχολεία και την παιδεία των Ελλήνων:

> [Οἱ Τοῦρκοι] πιστεύουσιν ὅτι ὅλη τῶν ἀνθρώπων ἡ σοφία κατοικεῖ εἰς τὸ Κοράνιον, καὶ ἑπομένως ὅλα τὰ ἄλλα βιβλία τοῦ κόσμου [...] πρέπει *νὰ καῶσι*. Κατὰ τοῦτο τὸ δόγμα τῶν

---

[348] Κωνσταντίνος [Οικονόμος] Πρεσβύτερος, ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι Εκκλησιαστικοί, Εκφωνηθέντες εν τη Γραικική Εκκλησία της Οδησσού κατά το ΑΩΚΑ΄- ΑΩΚΒ΄ [1821-1822] Έτος*, εν Βερολίνω 1833, σ. 221 (σημ).

Τούρκων, *ποῖον σχολεῖον ἠδύνατο νὰ σταθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα;* Χάρις εἰς τὴν πλεονεξίαν τῶν κατὰ τόπους κρατούντων, καὶ εἰς τὰς συνετὰς οἰκονομίας τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει προὐχόντων τοῦ γένους, [...] διετηροῦντο τὰ *πολυπαθῆ* σχολεῖα μας. [...] Καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα, *ποσάκις ἐκινδύνευσαν*!

Τὸ σχολεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως [...] *ἠμελήθη διόλου* [=εντελώς] μᾶλλον *διὰ φόβον*, παρὰ δι' ἄλλας ἀσυμφωνίας τῶν Βυζαντινῶν.

Τὸ σχολεῖον τῶν Κυδωνιατῶν *ὀλίγον ἔλειψε νὰ κατασκαφῇ ἐκ θεμελίων*, ἂν δὲν ἐξαγόραζον τοῦτο διὰ πολλῶν χρημάτων καὶ μυρίων ἐφευρέσεων ὁ τότε μέγας διερμηνεὺς καὶ ἡ ἐπιμέλεια τοῦ ἀοιδίμου τῆς Ἐφέσου *μητροπολίτου Διονυσίου.*

Τὸ σχολεῖον τῆς Σμύρνης *ἐδιώκετο* διὰ *μόνον ἓν* μεγάλον ἔγκλημα, ὅτι διδάσκει μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφίαν, ἤγουν (κατὰ τὴν τουρκικὴν ἐξήγησιν) τακτικὴν καὶ ἀθεΐαν. Τοιουτοτρόπως, ἡ *τουρκικὴ δυναστεία* προστάζεται ὑπὸ τῆς θρησκείας νὰ μὴ θεωρῇ τοὺς ὑπηκόους Ἕλληνας ἄλλως πως, εἰ μὴ ὡς ἄπιστα ἀνδράποδα, *χρεωστοῦντα* νὰ διάγωσιν ἀείποτε *μωρὰ* καὶ *τυφλὰ* καὶ *ἀμαθῆ*[349].

Το γένος είχε στ' αλήθεια και πολλά και σπουδαία σχολεία κατά την ύστερη Τουρκοκρατία. Όμως, όλα αυτά λειτουργούσαν μόνον επειδή οι Έλληνες πρoύχοντες δωροδοκούσαν συνεχώς με μπαχτσίσια τους αχόρταγους για χρήμα τοπικούς Τούρκους διοικητές. Αλλά ακόμα και έτσι, τα σχολεία αυτά κινδύνευαν ανά πάσα ώρα και στιγμή να ξεριζωθούν! Και τότε, το μόνο που τα έσωζε ήταν και πάλι η συνεχής φροντίδα των Ελλήνων προυχόντων και των ηγετών της Εκκλησίας, όπως ο μητροπολίτης Εφέσου, Διονύσιος Καλλιάρχης.

Αυτά αναφέρει ο Οικονόμος, ο οποίος ήταν ένας από τους ελάχιστους ανθρώπους που μπορούσαν να μιλάνε για

---

[349] Κωνσταντίνος [Οικονόμος] Πρεσβύτερος, ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι Εκκλησιαστικοί...*, *ό.π.*, σσ. 250-252.

τα θέματα της ελληνικής παιδείας της εποχής εκείνης μετά λόγου γνώσεως. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων ήταν δάσκαλος στο *Φιλολογικόν Γυμνάσιον* της Σμύρνης από την αρχή μέχρι το τέλος της λειτουργίας του (1809-1819). Αυτό πάλι δεν ήταν ένα τυχαίο σχολείο, καθώς το είχε ιδρύσει ο εκ των κορυφαίων του νεοελληνικού διαφωτισμού και πιστός μαθητής του Κοραή, Κωνσταντίνος Κούμας, για τον οποίον τόσα αναφέραμε παραπάνω. Το *Φιλολογικόν Γυμνάσιον* υπήρξε ένα σημαντικό κέντρο του νεοελληνικού διαφωτισμού[350], όπου ο Κούμας και ο Οικονόμος δίδασκαν σύμφωνα με το σύστημα του Κοραή[351]. Ο Οικονόμος υπήρξε προσωπική επιλογή του ίδιου του Κούμα, και οι δυο τους, μαζί με τον Στέφανο, αδελφό του Κωνσταντίνου, λειτουργούσαν το σχολείο.

Όταν λοιπόν ο Οικονόμος αναφέρεται στο «σχολείον της Σμύρνης», αναφέρεται στο σχολείο του, το οποίο γνώριζε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον. Και αυτό που μας καταθέτει εδώ είναι ότι το σχολείο του «διώκονταν» από τους Τούρκους επειδή δίδασκε μαθηματικά και φιλοσοφία. Το πλέον αξιοσημείωτο είναι πως ο Οικονόμος συμπίπτει απολύτως, τόσο στους φόβους που εκφράζει όσο και στις κρίσεις που διατυπώνει για τη συμπεριφορά των Τούρκων απέναντι στα σχολεία των Ελλήνων, με όσα, ένα μόλις χρόνο πριν, είχε αναφέρει ο καθηγητής Noehden.

Αυτή είναι η σκοτεινή αλήθεια που κρύβεται πίσω από τη λειτουργία και τη λαμπρή ακμή των περίφημων, αλλά και τόσο «πολύπαθων», ελληνικών σχολών και σχολείων πριν το 1821. Ένας διαρκής φόβος και τρόμος των Ελλήνων και ξέ-

---

[350] R. Clogg, «The "Dhidhaskalia Patriki" (1798): An Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969), σ. 114.

[351] P. Mackridge, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Οξφόρδη 2009, σ. 124.

νων διαφωτιστών μήπως, κάποια στιγμή, η «ανεκτική οθωμανική διοίκηση» κλείσει και ισοπεδώσει τα σχολεία τους.

Και ποιος ήταν ο λόγος που οι Τούρκοι ήθελαν συνεχώς να κλείνουν τα σχολεία των Ελλήνων; Η «μισομάθειά»[352] τους, όπως μας πληροφορεί ο Οικονόμος, δηλαδή το μίσος τους για τη γνώση. Ένα μίσος που τους έκανε να θεωρούν ευθέως τη διδασκαλία των θετικών επιστημών ως (πολεμική) τακτική και αθεΐα, έχοντας τελικά έναν και μόνο στόχο: να κρατούν τους Έλληνες συνεχώς στο σκοτάδι της αμάθειας, έτσι ώστε να μείνουν για πάντα τυφλοί και ανόητοι, άξιοι μόνον για τη σκλαβιά.

Αλληλοδιδακτικά Σχολεία Χανίων και Ρεθύμνου, 1821

Πριν την επανάσταση του 1821, λειτουργούσαν στην Κρήτη δύο αλληλοδιδακτικά σχολεία, ένα στα Χανιά και ένα στο Ρέθυμνο. Τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν μετά από άδεια που είχαν δώσει οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές, για την οποία είχαν καταβληθεί πολλά χρήματα. Όμως, στα μέσα Μαρτίου του 1821, ο τουρκικός όχλος τα έκλεισε βίαια, επειδή τα θεωρούσε σχολεία «αποστασίας και πολέμου», και διότι τον εξόργιζε ιδιαίτερα η αλληλοδιδακτική μέθοδος που τα σχολεία αυτά χρησιμοποιούσαν. Τα σχετικά γεγονότα τα περιγράφει ο Σπ. Τρικούπης, ο οποίος είχε θέσει ως θεμέλιο της συγγραφής του την πίστη στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη[353], γράφοντας έτσι ένα έργο μετρημένο και χωρίς στόμφο[354]:

---

[352] Κωνσταντίνος [Οικονόμος] , *Λόγοι Εκκλησιαστικοί...*, *ό.π.*, σ. 250.

[353] Β. Κρεμμυδάς, *Από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Σήμερα, Το Εικοσιένα στις Νέες Ιστοριογραφικές Προσεγγίσεις*, ΙΒΕΚΔ, Αθήνα 2007, σ. 149.

[354] Χ. Κουλούρη, «Έργο μετρημένο, χωρίς στόμφο. Η *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Σπυρίδωνος Τρικούπη», εφ. *Το Βήμα*, 9-4-2006.

> Εἶχαν συστηθῆ ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν Χανίων καὶ τῆς Ῥεθύμνης δύο ἀλληλοδιδακτικὰ σχολεῖα. Ἂν καὶ ἡ περὶ τῆς συστάσεως αὐτῶν ἄδεια ἠγοράσθη *δι' ἁδρᾶς δαπάνης*, καὶ ἡ διδασκαλία ἦτον ἡ συνήθης, τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐθεωρήθησαν σχολεῖα ἀποστασίας καὶ πολέμου, *ἐκλείσθησαν* μεσοῦντος τοῦ Μαρτίου καὶ *οἱ διδάσκαλοι ἐφυλακίσθησαν*[355].

Τα σχολεία έκλεισαν. Όμως, οι δάσκαλοι που δίδασκαν σ' αυτά δεν φυλακίσθηκαν μόνον, αλλά ένας από αυτούς εκτελέστηκε, μαζί με τον επίσκοπο Κισάμου, Μελχισεδέκ. Και όλα αυτά διαπράχθηκαν από τον ασυγκράτητο και μανιασμένο τουρκικό όχλο, ο οποίος πλέον δεν υπάκουε ούτε στον Τούρκο πασά:

> Παρωργισμένοι οἱ Τοῦρκοι τῆς Κυδωνίας ἐναντίον τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κισάμου Μελχισεδέκ, Κρητός, [...] *μισοῦντες* δὲ καὶ τὸν ἐν τῷ φρουρίῳ ἀλληλοδιδάσκαλον Καλλίνικον, Βερροιαῖον, *διὰ τὸν νέον τῆς διδασκαλίας τρόπον*, [...] ὥρμησαν [...] καὶ ἀμφοτέρους *ὀχλαγωγικῶς* ἔρριψαν εἰς τὰς φυλακὰς τοῦ φρουρίου, *καίτοι ἐναντιουμένου τοῦ Λατίφη*, πασᾶ τότε ὄντος τῆς διοικήσεως Κυδωνίας. [...]
>
> Ἐκ συνθήματος δέ, αὐθημερὸν σχεδόν, ἀπήγαγον καὶ οἱ ἐν Ῥεθύμνῃ Τοῦρκοι ἐκ τῶν χωρίων τὸν ἀλληλοδιδάσκαλον Γεώργιον Βάου, Σίφνιον, ὅστις ὁμοίως [...] *ἐδίδασκε* [...] *τὴν αὐτὴν νέαν μέθοδον*. [...]
>
> Ὀχλαγωγικῶς λοιπόν, μετ' οὐ πολύ, οἱ Τοῦρκοι [τῆς Κυδωνίας], διαρρήξαντες τὴν εἱρκτήν, ἀπήγαγον εἰς τὴν ἀγχόνην [...] τὸν ἀρχιερέα καὶ [τὸν] ἑλληνοδιδάσκαλον. [...] Ἀπαγχονίσαντες δὲ τούτους, ἐτράπησαν παραχρῆμα εἰς βιαιοπραγίας κατὰ χριστιανῶν, μὴ ὑπείκοντες τοῦ λοιποῦ *οὐδὲ*

---

[355] Σ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1, Β΄ έκδοση, εν Λονδίνω 1860, σ. 194· Γ΄ έκδοση, εν Αθήναις 1888, σ. 153. Τη γνώση του περιστατικού οφείλω στο μπλογκ Cacofonix.

> *εἰς διαταγὰς ἀρχῶν*[356].

Τελικά, ο τουρκικός όχλος,

> 20 χωρία καὶ πολλὰ μοναστήρια *ἔκαυσε*, ὅσους χριστιανοὺς ηὗρεν, *ὅλους ἐξωλόθρευσεν πνίξας, σφάξας, καύσας καὶ κρεμάσας*, καὶ δι' ὅλης δεκαπενθημερίας ἐπώλει ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Χανίων γυναῖκας,

όπως αναφέρει και πάλι ο Τρικούπης[357].

Ο ασυγκράτητος τουρκικός όχλος, αφού κρέμασε τον αρχιερέα και τον ελληνοδιδάσκαλο, έκαψε 20 χωριά και πολλά μοναστήρια· εκόντωσε όλους τους χριστιανούς της επαρχίας Κυδωνίας που έπεσαν στα χέρια του, ενώ επί δεκαπέντε ολόκληρες μέρες πουλούσε τις γυναίκες στην αγορά των Χανίων. Και όλα αυτά, με αφορμή την καταδρομή κατά των αλληλοδιδακτικών σχολείων που θα οδηγούσαν τους Έλληνες στην επανάσταση και τον πόλεμο!

Σουλτανικό φιρμάνι Χάττι Χουμαγιούν, 1856

Η τελευταία μαρτυρία που παραθέτουμε για την απαγόρευση των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία προέρχεται από την κορυφαία βαθμίδα της οθωμανικής διοίκησης, τον ίδιο τον σουλτάνο. Μετά το 1821, η παιδεία των Ελλήνων στην οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να συνέρχεται μόνον όταν εγκαινιάστηκε η πολιτική του τανζιμάτ, η οποία ξεκίνησε με το διάταγμα του Γκιουλχανέ, το 1839, αλλά ολοκληρώθηκε ουσιαστικά μόνον μετά την έκδοση του Χάττι Χουμαγιούν, το 1856.

Με ρητή και συγκεκριμένη πρόβλεψη του Χάττι Χουμα-

---

[356] Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος Πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859, σσ. 1-2· Σ. Τρικούπης, *Ιστορία...*, *ό.π.*, Β' έκδοση 1860, σ. 195· Γ' έκδοση 1888, σ. 154.

[357] Σ. Τρικούπης, *Ιστορία...*, *ό.π.*, Β' έκδοση 1860, σ. 195· Γ' έκδοση 1888, σ. 154.

γιούν, οι χριστιανοί αποκτούσαν τη δυνατότητα να επισκευάζουν ή και να ξαναχτίζουν τα σχολεία τους ελεύθερα, χωρίς κανείς πια να μπορεί να τους εμποδίσει. Αυτό ακριβώς επιβεβαιώνει, με τον πιο επίσημο τρόπο, και το κλίμα απαγόρευσης και καταπίεσης που κυριαρχούσε μέχρι τότε στην οθωμανική Αυτοκρατορία για τα θέματα αυτά:

> Ἄρθρον Δ΄. Εἰς τὰς πόλεις, τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία, ἐν οἷς ὁ πληθυσμὸς ἀνήκει καθ' ὁλοκληρίαν εἰς ἓν θρήσκευμα, *οὐδὲν κώλυμα* θέλει παρεμβληθῇ εἰς τὴν ἐπισκευὴν ἢ ἀνοικοδόμησιν, κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, τῶν οἰκοδομῶν τῶν καθιερωμένων εἰς τὴν λατρείαν, *τῶν σχολείων*, τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν νεκροταφείων[358].

Ο σουλτάνος, σε αντίθεση με τους σύγχρονούς αναθεωρητές ιστορικούς, γνώριζε πολύ καλά πως πολλοί τοπικοί αξιωματούχοι του όχι μόνον δεν επέτρεπαν στους χριστιανούς να ιδρύουν καινούργια σχολεία, αλλά ότι τους απαγόρευαν να επισκευάζουν ακόμη και αυτά που ήδη είχαν. Γι' αυτό και τους διατάζει να μη βάζουν στο εξής κανένα εμπόδιο στους χριστιανούς που θα ήθελαν να επισκευάσουν ή να ξαναχτίσουν κάποιο σχολείο τους που είχε γκρεμιστεί.

Εκεί όμως που το Χάττι Χουμαγιούν λαμβάνει ειδική μέριμνα είναι στο ζήτημα της ανέγερσης εκ μέρους των χριστιανών καινούργιων σχολείων. Για να μπορούν λοιπόν οι χριστιανοί, από εκείνη τη στιγμή και μετά, να χτίζουν οπουδήποτε και οποτεδήτε θα ήθελαν αυτοί κάποιο σχολείο, αφαι-

---

[358] Δ. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδηκες, ήτοι Συλλογή των εν Ενεργεία Νόμων, Κανονισμών, Διαταγμάτων και Οδηγιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1869, σ. 33· Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα-Πηγές: 1830-1914*, ΙΑΝΕ 4, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 73· Μ.Λ. Μουργκέσκου (επιμ.), Χ. Κουλούρη (διεύθ.), *Έθνη και Κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Βιβλίο Εργασίας 2, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 39.

ρεί την αρμοδιότητα για την έκδοση της σχετικής άδειας από τους τοπικούς διοικητές, και τη μεταφέρει απευθείας στην κυβέρνηση, η οποία και θα την παραχωρούσε αμέσως με ειδικό σουλτανικό φιρμάνι:

> Ἄρθρον Δ΄. [...] Ὅταν ἐπέλθῃ ἀνάγκη νὰ ἀνεγερθῶσι νέα τοιαῦτα οἰκοδομήματα [ἐκκλησίες, σχολεῖα, νοσοκομεῖα], τὸ σχέδιον καὶ τὸ σχῆμα, ἐγκριθέντα ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἢ τῶν ἀρχηγῶν τῆς κοινότητος, θέλουσιν ὑποβάλλεσθαι ἅπαξ μόνον *εἰς τὴν Πύλην*, ἥτις θέλει δέχεσθαι τὰ παρουσιασθέντα σχέδια καὶ διατάσσει τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν σύμφωνα μὲ τὸ Αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, ὅπερ θέλει πρὸς τοῦτο ἐκδίδοσθαι[359].

Ένα διάταγμα σαν το Χάττι Χουμαγιούν δεν ήταν δυνατόν να είχε εκδοθεί αυθόρμητα από τη σουλτανική εξουσία, αλλά μόνον μετά από την πολύ ισχυρή πίεση των μεγάλων δυνάμεων. Γι' αυτό και ο υπουργός Εξωτερικών της οθωμανικής Αυτοκρατορίας υποχρεώθηκε, δέκα χρόνια μετά, το 1867, να υποβάλει ειδικό Υπόμνημα προς αυτές, σχετικά με την πιστή τήρηση και εφαρμογή του Χάττι Χουμαγιούν. Στο 10ο σημείο εκείνου του Υπομνήματος, ο υπουργός της αυτοκρατορίας διαβεβαίωνε τις μεγάλες δυνάμεις ότι τα σχολεία των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου λειτουργούσαν πλέον εντελώς ελεύθερα και απρόσκοπτα. Πράγμα που δείχνει πως, μέχρι τότε, αυτό όχι μόνον ήταν ζητούμενο, αλλά ότι τις περισσότερες φορές απλά δεν συνέβαινε καθόλου:

> 10ον. Ὡς πρὸς τὰ σχολεῖα, τὰ ἱδρυθέντα καὶ διευθυνόμενα ὑπὸ τῶν κοινοτήτων, *ἀφίεται αὐταῖς ἡ πληρεστέρα ἐλευθερία* ἐκ μέρους τῆς Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, ἥτις οὐδέποτε ἐπεμβαίνει[360].

---

[359] Δ. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδηκες...*, *ό.π.*, σ. 33.

[360] Δ. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδηκες...*, *ό.π.*, σ. 46· Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο...*, *ό.π.*, σσ. 83-84.

Όμως, το πιο σημαντικό και -κυρίως- το πιο αποκαλυπτικό σημείο αυτού του Υπομνήματος είναι το 1^{ο}, στο οποίο η οθωμανική κυβέρνηση παραδέχεται ευθέως τη βαρβαρότητα και τη φρίκη που είχαν βιώσει όλους τους προηγούμενους αιώνες οι χριστιανοί ραγιάδες του σουλτάνου. Όπως αναφέρει ο υπουργός Εξωτερικών του σουλτάνου στο Υπόμνημά του,

> 1^{ον}. Πρὸ τῆς προκηρύξεως τῶν ἀρχῶν τοῦ *Τανζιματίου*[361], διὰ τοῦ *Χάττι-Σεριφίου*[362] τοῦ Γκιουλχανέ, [...] *ἡ ἐλευθερία, ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἰδιοκτησία* τῶν Ὀθωμανῶν ὑπηκόων ἦσαν *ἐκτεθειμέναι* εἰς τοὺς *κινδύνους* καὶ τὰς *καταχρήσεις* κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, εἰς ὃν καὶ αὐτὴ ἡ ἐκτέλεσις τῶν νόμων ὑπῆρχεν ἐξηρτημένη ἐκ τῆς κυριάρχου θελήσεως *τῶν ἐχόντων τὴν ἐξουσίαν*[363].

Όπως παραδέχεται με τον πλέον επίσημο τρόπο η «οθωμανική διοίκηση», πριν από το τανζιμάτ, η ελευθερία, η τιμή και η ιδιοκτησία των χριστιανών ραγιάδων του σουλτάνου ήταν στο απόλυτο έλεος «των εχόντων την εξουσίαν», δηλαδή των τοπικών διοικητών. Και οι «Οθωμανοί υπήκοοι», που ήταν τα θύματα των τοπικών Τούρκων διοικητών, δεν ήταν βέβαια οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας, αλλά οι χριστιανοί. Γι' αυτό άλλωστε το τανζιμάτ έγινε για να κατοχυρώσει και να υπερασπιστεί τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα των μη μουσουλμάνων[364].

---

[361] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[362] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[363] Δ. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδηκες...*, *ό.π.*, σ. 42.

[364] Ε. Πρεβελάκης, Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, *Η Κρητική Επανάστασις...*, *ό.π.*, σ. κε΄.

Συμπεράσματα

Οι αναθεωρητές ιστορικοί μας διαβεβαιώνουν πως δεν υπάρχει «*καμιά* ιστορική πηγή που να μαρτυρεί ότι οι τουρκικές αρχές [...] έκλεισαν κάποιο σχολείο»[365], γι' αυτό και «*καμιά* απαγόρευση σχολείου δεν έχει επισημανθεί, *κανένας, ούτε ο ελάχιστος υπαινιγμός* δεν έχει εντοπισθεί στα χρόνια της τουρκοκρατίας»[366]. «Η *πρώτη* διατύπωση της αντίληψης ότι οι Οθωμανοί κατέτρεχαν τα σχολεία των χριστιανών διατυπώνεται από τον Στέφανο Κανέλλο σε μια επιστολή του προς τον Γερμανό Iken το *1822*. [...] Παρόμοια άποψη δεν έχει διατυπωθεί *πουθενά* έως τότε»[367].

Όμως, οι μαρτυρίες που παραθέσαμε παραπάνω διαψεύδουν αυτές τις απόψεις. Όπως είδαμε, ο Κούμας και ο Τρικούπης αναφέρουν ότι οι Τούρκοι έκλεισαν βίαια τα σχολεία της Λάρισας, των Χανίων και του Ρέθυμνου, ενώ ο Noehden και ο Οικονόμος μας πληροφορούν πως ακόμη και τα σχολεία που υποτίθεται ότι λειτουργούσαν ελεύθερα, βρίσκονταν αντιμέτωπα με συνεχείς καθημερινούς διωγμούς και προβλήματα. Όλα αυτά τα έχει επισημάνει ο Σ. Ράνσιμαν, καιρό πριν, με απόλυτη επιστημονική ακρίβεια:

> Τα σχολεία χρειάζονταν χρήματα. Και το Πατριαρχείο ήταν πάντοτε στενεμένο από χρήματα. [...] Αλλά, ακόμη κι αν βρισκόταν χρήματα, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν *οι τουρκικές αρχές στις επαρχίες* θα επέτρεπαν να λειτουργήσουν ελληνικά σχολεία σε ευρεία κλίμακα. Καμιά επίσημη απαγόρευση δεν υπήρξε ποτέ. Αλλά *τα σχολικά κτίρια μπορούσαν*

---

[365] Χ. Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», στον τόμο *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. 2, *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Αμαρούσιον Αττικής 1998, σ. 38.

[366] Α. Πολίτης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό...* , *ό.π.*, σ. 26.

[367] Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*

να δημευθούν και οι μαθητές να κυνηγηθούν, έτσι ώστε στο τέλος να μην αξίζει να συντηρούνται τα σχολεία[368].

---

[368] S. Runciman, *The Great Church*..., *ό.π.*, σσ. 224-225· Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία*..., *ό.π.*, Αθήνα 1979, σ. 420· S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία*..., *ό.π.*, Αθήνα 2010, σ. 260.

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Σύμφωνα με τον Αγγέλου, «σε ολόκληρη την τουρκοκρατία δεν σώζεται καμία πληροφορία, *έστω και έμμεση*, που να μνημονεύει την ύπαρξη κρυφού σχολειού»[369]. «Η παλαιότερη [μαρτυρία] που *μνημονεύει την ύπαρξη κρυφού σχολειού* κατά την τουρκοκρατία»[370] προέρχεται από το 1822, και ανευρίσκεται σε επιστολή του Κανέλλου προς τον Γερμανό Iken[371].

Αυτό είχα αποδεχτεί και εγώ στην πρώτη έκδοση αυτής της μελέτης. Όμως, πάντοτε πίστευα πως ένα τόσο σημαντικό ιστορικό γεγονός της Τουρκοκρατίας, όπως το κρυφό σχολειό, θα είχε αφήσει σίγουρα κάποια ιστορικά ίχνη και μαρτυρίες που να προέρχονται ή να ανάγονται στην πριν το 1821 εποχή. Αυτή η σκέψη με έκανε να στραφώ διεξοδικότερα στις πηγές της προεπαναστατικής εποχής, προσπάθεια που οδήγησε στην εύρεση νέων, άγνωστων μέχρι τώρα, μαρτυριών.

Α) Μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό πριν από το 1821

Μακάριος Χριστιανόπουλος (Μαριδάκης), 1743

Το 1743, ο ιεροκήρυκας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Μακάριος Χριστιανόπουλος, ο επονομαζόμενος και Μαριδάκης, εκδίδει ένα βιβλίο με εκκλησιαστικές ομιλίες του, με

---

[369] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 13.
[370] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 19.
[371] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 20.

τίτλο *Βίβλος Ὁδηγὸς τῆς Ἀληθείας*. Εκεί, στην *Προσφώνησή* του «Εἰς τὸν Ἀναγινώσκοντα», εξηγεί δια μακρών στους αναγνώστες του γιατί έγραψε στη λαϊκή γλώσσα της εποχής του. Και ο λόγος δεν ήταν άλλος, από την επιθυμία του να γίνει κατανοητός από όλους, ακόμη και από αυτούς που είχαν μάθει μόνον τα στοιχειώδη γράμματα της εποχής. Ανάμεσα λοιπόν στα άλλα, γράφει ο Μακάριος και τα εξής ιδιαιτέρως σημαντικά:

> Εἰς ὅλους εὑρισκόμεθα χρεῶσται νὰ ὁμιλοῦμεν ἐκεῖνα, ὁποὺ δι᾿ αὐτοὺς εἰς ὠφέλειαν συντρέχουσι. Περισσότερον μὲ ὅλον τοῦτο βέβαια εὑρίσκομαι χρεώστης εἰς ἐσένα, τέκνον, ὅπου μήτε ἑλληνικήν, μήτε λατινικὴν ἔλαβες μάθησιν. Ἔμαθες, ναί, νὰ διαβάζῃς ἐλευθέρως, *ἴσως μήτε ἐλευθέρως*, εἰς τὰ ἁπλὰ τῆς ἐκκλησίας μας βιβλία[372].

Η παραπάνω μαρτυρία του ιεροκήρυκα Μακάριου είναι πραγματικά ανεκτίμητη, διότι αποτελεί την πρώτη ρητή μαρτυρία για το κρυφό σχολειό. Μια μαρτυρία απλή και αυθόρμητη, ήδη από το 1743.

Μέσα από αυτή την αναφορά του Μαριδάκη, πληροφορούμαστε ότι, στην εποχή του, υπήρχαν σχολειά όπου τα παιδιά των Ελλήνων μάθαιναν τα στοιχειώδη γράμματα ελεύθερα, αλλά και σχολεία όπου τα παιδιά μάθαιναν τα ίδια γράμματα όχι «ελεύθερα», προφανώς κρυφά. Γι᾿ αυτό και απευθύνεται ξεχωριστά στους πρώτους και ξεχωριστά στους δεύτερους. Σημαντικό επίσης είναι ότι και εκείνοι που μάθαιναν γράμματα ελεύθερα, αλλά και εκείνοι που μάθαιναν γράμματα «όχι ελεύθερα», μάθαιναν «να διαβάζουν» από τα βιβλία της εκκλησίας.

Σημασία έχει η εποχή από την οποίαν προέρχεται η παρούσα μαρτυρία. Το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα ήταν μια πε-

---

[372] Μακάριος Χριστιανόπουλος (Μαριδάκης), *Βίβλος Οδηγός της Αληθείας*, Αμστραδάμ [=Άμστερνταμ] 1743, σ. 7.

ρίοδος όπου επικρατούσε στην αυτοκρατορία σχετική ηρεμία, χωρίς πολεμικούς θριάμβους, αλλά και χωρίς πολεμικές καταστροφές[373]. Επιπλέον, το 1743, βρίσκεται στην καρδιά της πρώτης από τις τρεις περιόδους ακμής και ανάπτυξης της ελληνικής παιδείας κατά την Τουρκοκρατία, της αποκαλούμενης και «χρυσής πεντηκονταετίας» (1720-1770), όπως θα δούμε παρακάτω, στο Παράρτημα Α΄.

Αυτό σημαίνει πως κρυφό σχολειό δεν υπήρχε μόνον κατά τις ταραγμένες και προβληματικές περιόδους της Αυτοκρατορίας, αλλά ακόμη και κατά τις εποχές όπου η ελληνική παιδεία βρισκόταν όντως σε άνθηση και ακμή. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο μπορούσε να συμβαίνει, διότι, σε όλες τις περιόδους της Τουρκοκρατίας, ακόμη και στις πιο ευνοϊκές για τους Έλληνες, υπήρχαν πάντοτε κάποιοι Τούρκοι διοικητές οι οποίοι απαγόρευαν στους Έλληνες της περιοχής τους να μαθαίνουν γράμματα και να πηγαίνουν σχολείο, ακόμη και αν σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας χτίζονταν σχολεία και αναπτυσσόταν η παιδεία. Ο κάθε τοπικός διοικητής ήταν εντελώς ανεξέλεγκτος στον χώρο της κυριαρχίας του, αποφασίζοντας για τα ζητήματα και τα δικαιώματα των χριστιανών ραγιάδων του κατά το δοκούν, χωρίς να δεσμεύεται από τίποτε και από κανέναν. Και δεν ήταν μόνον οι τοπικοί διοικητές που δημιουργούσαν το πρόβλημα, αλλά επιπλέον οι γενίτσαροι και ο τουρκικός όχλος.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες, τα σχολεία είτε σταματούσαν εντελώς τη λειτουργία τους, είτε συνέχιζαν, αλλά κρυφά, «προφυλακτά από τους Τούρκους», όπως λέει κι ο Φωτάκος. Σε αυτά τα σχολεία ήταν που μάθαιναν τα Ελληνόπουλα γράμματα όχι «ελευθέρως», όπως τόσο αυθόρμητα και αβίαστα λέει ο Μακάριος Χριστιανόπουλος στους αναγνώστες

---

[373] S.N. Faroqhi (εκδ.), *The Cambridge History of Turkey*, τ. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, Κέιμπριτζ (κ. άλ.) 2006, σ. 55.

του, το 1743.

Ευγένιος Βούλγαρης, 1771

Το 1771, ο Ευγένιος Βούλγαρης δημοσίευσε ένα ανώνυμο φυλλάδιο που απευθυνόταν προς τη Δύση, με τίτλο *Ικετηρία του Γένους των Γραικών προς Πάσαν την Χριστιανικήν Ευρώπην*[374]. Ο Βούλγαρης δημοσίευσε το φυλλάδιό του «σε μια κρίσιμη στιγμή, όταν [...] ο φόβος είταν πραγματικός πως πλησίαζε η ώρα της ολοσχερούς καταστροφής»[375]. Το ίδιο το φυλλάδιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς συνιστά «μια επιδέξια υπεράσπιση του δικαιώματος των Ελλήνων να διεκδικούν την Ελευθερία τους, συνδυασμένη με έναν οξύ προβληματισμό για την κατάσταση της Ελλάδας κάτω από την Τουρκική κατοχή»[376]. Εκεί, ο Βούλγαρης σκιαγραφεί την «ανεκτικότητα» που έδειχναν οι Τούρκοι προς τους Έλληνες για τα θέματα της θρησκείας και της παιδείας, αναφέροντας κατ' αρχάς τα εξής:

> Περιττὸν [...] νὰ θελήσῃ τινὰς [=κάποιος] νὰ περιγράψῃ τὸ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην γνωριμώτατον. Δηλαδὴ τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῶν χριστιανῶν Γραικῶν, [οι οποίοι], *πεσόντες ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν, στενάζουσιν ἐλεεινῶς ὑπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν.* [...]
>
> Οἱ *νῦν Ἕλληνες οὐδὲν* διαφέρουσι *κατὰ τὴν φύσιν* ἀπὸ ἐκείνους τοὺς Ἕλληνας, ὁποὺ ἐν ἄλλοις καιροῖς ἔπραξαν τὰ τόσον ἐπαινετὰ καὶ ἀξιάγαστα κατορθώματα. [...] *Ἡ ἀρχὴ τοῦ διὰ τὴν θρησκείαν διωγμοῦ* [...] συνήργησε παραδόξως εἰς τὸ νὰ προφυλάξῃ τὴν παλαιὰν τῶν Γραικῶν γενεὰν

---

[374] Όλο το κείμενο της *Ικετηρίας* δημοσιεύτηκε από τον Φ.Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία, Α, Τα Βιβλιογραφικά Κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973, σσ. 292-300.

[375] Φ.Η. Ηλιού, *Προσθήκες...*, *ό.π.*, σ. 292.

[376] Φ.Η. Ηλιού, *Προσθήκες...*, *ό.π.*, σ. 292.

> *καθαρὰν καὶ ἀπρόσμικτον.* [...] Ὁ *τυραννικὸς ζυγὸς* τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἐτῶν ἀκόμη *δὲν ἴσχυσε νὰ συνηθίσῃ τοὺς Γραικοὺς εἰς τὴν ὑποδούλωσιν*[377].
>
> Ὁ σκοπὸς νὰ *ἐλευθερώσωμεν* τὴν εἰς Χριστὸν λατρείαν ἀπὸ τὸν *διωγμὸν* καὶ *ὁ πόθος* νὰ ζήσωμεν ἐννόμως, *ἀποσείσαντες* τῶν ἀχαλίνων ἡμῶν *τυράννων* τὸν *βαρὺν ζυγόν*, δι' ὃν *καὶ ἄλλοτε*, ποτὲ μὲν μετὰ τῶν Βενετῶν, ποτὲ δὲ μετὰ τοῦ οἴκου τῆς Ἀουστρίας *ἐπιάσαμεν τὰ ἅρματα*[378].

Είναι περιττό να θελήσει κανείς να περιγράψει, λέει ο Βούλγαρης, αυτά που οι Ευρωπαίοι γνωρίζουν ήδη πολύ καλά: την άθλια κατάσταση των Ελλήνων κάτω από την αιχμαλωσία του τουρκικού ζυγού και τον θρησκευτικό διωγμό που υφίστανται. Και όμως, χάρις στον διωγμό της θρησκείας τους από τους Τούρκους, κατάφεραν οι Έλληνες να μείνει η γενιά τους καθαρή και αμιγής, διότι η θρησκεία τους δεν τους άφηνε να αναμιχθούν με τους αλλόθρησκους Τούρκους. Γι' αυτό και, όπως με μεγάλη έμφαση τονίζει ο Βούλγαρης, οι Έλληνες του καιρού του ήταν όμοιοι το *γένος* με τους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι είχαν επιτελέσει όλα εκείνα τα λαμπρά κατορθώματα που τόσο θαύμαζαν οι Ευρωπαίοι.

Οι Έλληνες μπήκαν κάτω από τον «τυραννικό» τουρκικό «ζυγό», αλλά δεν μπόρεσε ποτέ αυτός ο ζυγός να τους κάνει να συνηθίσουν τη σκλαβιά, γι' αυτό και είχαν πάρει, πολλές φορές μέχρι τότε, τα «άρματα» ενάντια στους Τούρκους, πότε μαζί με τους Βενετούς και πότε με τους Αυστριακούς.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της ανυπόφορης και απάνθρωπης σκλαβιάς των Ελλήνων εντάσσει ο Βούλγαρης και την έμμεση, αλλά σαφέστατη μαρτυρία του για το κρυφό σχολειό.:

> Υπάρχει λοιπόν κανένας λόγος για ν' απορεί κανείς που, κά-

[377] *Ικετηρία*, σσ. 1-2· Φ.Η. Ηλιού, *Προσθήκες...*, *ό.π.*, σσ. 292-293.

[378] *Ικετηρία*, σ. 4· Φ.Η. Ηλιού, *Προσθήκες...*, *ό.π.*, σ. 295.

τω από μια τέτοια *βάρβαρη* κυριαρχία, *μέσα στην οποία το να μαθαίνεις γράμματα είναι* ανώφελο, ή και *επικίνδυνο*, είναι στους Έλληνες τόσο σπάνιες οι τέχνες και οι επιστήμες; [Θαυμάζει τάχα τις, ὅτι ὑπὸ μίαν βαρβαρικὴν δεσποτείαν, ἐν ᾗ αἱ μαθήσεις εἶναι ἀνωφελεῖς, ἢ καὶ ἐπικίνδυνοι, σπάνιαι φαίνονται μεταξὺ τῶν Γραικῶν αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι;[379]]

Η αναφορά του Βούλγαρη σε επικίνδυνη μαθητεία παραπέμπει εμμέσως σε κρυφά ή υπό διωγμόν σχολειά, διότι μόνον σε μια περίπτωση θα μπορούσε να είναι επικίνδυνες οι «μαθήσεις»: στην περίπτωση οπού, σε κάποια περιοχή, η διδασκαλία και τα σχολεία ήταν απαγορευμένα.

Το πιο σημαντικό στην παραπάνω μαρτυρία είναι πως την καταθέτει, το 1771, ο «πρωτόκλητος και κορυφαίος των αποστόλων του ελληνικού διαφωτισμού»[380], ο Ευγένιος Βούλγαρης. Ένας άνθρωπος ο οποίος ήξερε την κατάσταση της παιδείας των Ελλήνων στην οθωμανική Αυτοκρατορία όσο ελάχιστοι, διδάσκοντας Νεύτωνα, Καρτέσιο και Βολταίρο στα Γιάννενα, την Κοζάνη, το Άγιο Όρος και την Κωνσταντινούπολη, για περισσότερα από είκοσι χρόνια. Μέσα από αυτή τη μοναδική προσωπική του γνώση και εμπειρία, πληροφορεί όλη την πολιτισμένη Δύση πως ο μόνος λόγος που οι Έλληνες βρίσκονταν βυθισμένοι σ' ένα τόσο βαθύ πνευματικό σκοτάδι ήταν η τουρκική βαρβαρότητα.

Ο Βούλγαρης δεν ήταν ούτε ο πρώτος, ούτε ο μόνος, από όσους έζησαν και έγραψαν μέσα στην Τουρκοκρατία, που αναφέρθηκε στον ζυγό της αιχμαλωσίας, κάτω από τον οποίο στέναζαν οι Έλληνες. Τα ίδια επαναλαμβάνουν, όπως είδαμε και πιο πάνω, ο Σχολάριος, ο Ζυγομαλάς, ο Λούκαρης και τόσοι άλλοι συγγραφείς της εποχής εκείνης, Έλληνες και Ευρωπαίοι. Για το θέμα αυτό είναι πολύ διαφωτιστικά τα όσα

---

[379] *Ικετηρία*, σ. 2· Φ.Η. Ηλιού, *Προσθήκες...*, *ό.π.*, σ. 293.

[380] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Εκκλησία», *ΙΕΕ*, τ. 11, σ. 129.

αναφέρει ο Αντώνιος Μηλιαράκης, «με την ιδιοφυΐα και την οξυδέρκεια που τον διέκρινε»[381]:

> Θὰ ἦτο μακρὸς ὁ λόγος ἂν κατεγράφομεν ἐνταῦθα ὅλας αὐτὰς τὰς ῥήσεις τῆς ὀδύνης καὶ τοῦ πόνου, δι' ὧν οἱ συγγραφεῖς ἢ οἱ μεταφρασταὶ ἀνεκούφιζον, γράφοντες, τὸ βαρύνον αὐτοὺς ψυχικὸν ἄλγος. Πάντα τὰ βιβλία τῆς 15 μέχρι τῆς 18 ἑκατονταετηρίδος, καὶ μάλιστα οἱ πρόλογοι αὐτῶν, βρίθουσι τοιούτων σχετλιασμῶν, δι' ὧν χρωματίζεται ἡ οἰκτρὰ καὶ ἐλεεινὴ εἰκὼν τῆς καταστάσεως, ἐν ᾗ διετέλουν πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι, καθ' ὅλον τὸ μακρὸν διάστημα τῆς δουλείας[382].

Μάρκος Δραγούμης, (1785;)

Η επόμενη μαρτυρία έχει κατατεθεί το 1855, αλλά ιστορικά αναφέρεται στο 1785 περίπου, και ανήκει στον αγωνιστή του 1821 και πολιτικό, Μάρκο Δραγούμη, που είχε γεννηθεί το 1770 και πέθανε το 1854. Ο Μάρκος Δραγούμης ήταν πατέρας του λόγιου Νικόλαου Δραγούμη, ο οποίος ανδρώθηκε μέσα στον αγώνα[383]. Το 1855, ο Νικόλαος Δραγούμης κατέγραψε στην *Πανδώρα*, περιοδικό που εξέδιδε ο ίδιος, τις αναμνήσεις του πατέρα του. Εκεί αναφέρει και το εξής περιστατικό, όπως του το είχε αφηγηθεί ο πατέρας του, για το πώς ο Μάρκος Δραγούμης είχε μάθει γράμματα:

> Οὐχὶ μόνον κοπιῶντες, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύοντες ἐσπούδαζον οἱ πατέρες ἡμῶν γράμματα. Ἕκαστος τῶν Τούρκων, καὶ ὁ ἔσχατος, ὡς γνωστόν, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τυραννῇ, νὰ φορολογῇ καὶ νὰ φονεύῃ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Χριστοῦ. Ἐπειδὴ δὲ τὰ σχολεῖα διήγειρον τὰς ὑποψίας αὐτῶν καὶ τὰ κατέτρεχον

---

[381] Α. Κουμαριανού, «Εισαγωγικά», στο Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία...*, *ό.π*, σ. 28*.

[382] Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η *Γεωγραφία* αυτού (1791)», *Εστία* 19 (1885), σ. 134.

[383] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 42.

> παντοιοτρόπως, καὶ διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ ἐσοφίζοντο παντοίους ἐπίσης τρόπους διὰ νὰ ἀποφεύγωσι τὴν ὀργήν των.
>
> Καὶ ὁσάκις συνήρχοντο εἰς τὸ σχολεῖον, εἷς ἐξ αὐτῶν, ἱστάμενος πλησίον παραθύρου ὡς κατάσκοπος, ἔστρεφεν ἀνήσυχος πανταχοῦ τὸ βλέμμα καὶ ἔδιδε πρὸς τοὺς ἄλλους τὴν εἴδησιν, ἐὰν ἔβλεπεν Ὀθωμανὸν ἐρχόμενον μακρόθεν. Καὶ ἀμέσως ἐγίνετο βαθεῖα σιωπή! Διότι οὐαὶ καὶ εἰς διδάσκοντας καὶ εἰς διδασκομένους, ἐὰν ὁ ἀγέρωχος διαβάτης ἤκουε θόρυβον ἢ φωνὰς μαρτυρούσας διδασκαλίαν! Ἀνέβαινεν ὅλως πνέων θυμὸν εἰς τὸ ἐπίτηδες ζοφούμενον σχολεῖον καὶ ἐξυλοκόπει καὶ ἐτραυμάτιζε καὶ μίαν-μίαν ἀπέσπα τὰς τρίχας τοῦ διδασκάλου, ἐὰν ἐτύγχανε φέρων (ὡς σύνηθες τότε) πώγωνα!
>
> Ὡς ἂν ἔφερε μεγαλόσταυρον εἰς τὸν λαιμόν, καὶ ταινίαν ἐγκάρσιον εἰς τὸ στῆθος, ἐκαυχάτο πάντοτε ὁ πατήρ μου ὅτι *ἐδάρη* ὑπὸ Ὀθωμανοῦ *χάριν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων*.
>
> «*Διὰ τοιούτων κόπων καὶ κινδύνων*», προσέθετεν ἐπὶ τέλους, ὁσάκις διηγεῖτο ταῦτα, «*ἐδιδασκόμεθα καὶ ἐδιδάσκομεν. Καὶ ὑπεμένομεν ὅλα καρτερικῶς καὶ ἀγαλλώμενοι*»[384].

Έντρομοι και φοβισμένοι, λοιπόν δάσκαλοι και μαθητές, πήγαιναν σε επίτηδες σκοτεινιασμένα σχολεία, ώστε να μην τους αντιληφθεί κάποιος Τούρκος ότι κάνουν μάθημα, και τους δείρει ανηλεώς. Γι' αυτό και καθ' όλη τη διάρκεια του μαθήματος έβαζαν κάποιον να προσέχει, ώστε σε περίπτωση που θα ερχόταν κάποιος Τούρκος, να τους ειδοποιήσει να σταματήσουν αμέσως.

Τούτη 'δω η μαρτυρία αποτελεί την άμεση κατάθεση μιας προσωπικής εμπειρίας, την οποία βίωσε ο Μάρκος Δραγούμης και μετέφερε στον γιο του, Νικόλαο. Γι' αυτό και κάθε φορά που ο Μάρκος Δραγούμης αφηγούνταν αυτά τα περιστατικά, τελείωνε με την ίδια επωδό, ότι με τέτοιους κόπους

---

[384] Ν. Δραγούμης, «Απόσπασμα Υπομνημάτων Ανεκδότων», *Πανδώρα* 5, τεύχ. 115 της 1 Ιανουαρίου 1855, σσ. 450-451.

και κινδύνους μάθαιναν στην εποχή του οι νέοι γράμματα.

Η μαρτυρία του Μάρκου Δραγούμη μας επιτρέπει να εξάγουμε και ένα επιπλέον σημαντικό συμπέρασμα: Το φαινόμενο του κρυφού σχολειού δεν περιοριζόταν μόνον στα σχολεία της στοιχειώδους παιδείας, όπου οι μαθητές μάθαιναν με φόβο και τρόμο ίσα-ίσα να διαβάζουν και να γράφουν. Αντίθετα, διαπιστώνουμε ότι, προς το τέλος της ύστερης Τουρκοκρατίας, ως κρυφά, και οπωσδήποτε «κρυπτόμενα», λειτουργούσαν ακόμη και κάποια ανώτερα σχολεία, τα λεγόμενα Ελληνικά, στα οποία δάσκαλος δεν ήταν κάποιος παπάς ή καλόγερος, αλλά κάποιος που δεν ήταν κληρικός και είχε σπουδάσει σε ένα από τα φημισμένα σχολεία της εποχής.

B) Μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό από το 1821 μέχρι την απελευθέρωση

Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο εξ Οικονόμων, 1821

Είδαμε παραπάνω πώς περιέγραφε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, το 1821, τις συνέπειες της τουρκικής βίας και τυραννίας στην ίδρυση και τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων.

Όμως, στην ίδια ενότητα που παραθέσαμε πιο πάνω, ο Οικονόμος μας παρέχει και μια *άμεση* μαρτυρία για το κρυφό σχολειό. Ας παραθέσουμε και πάλι τη συγκεκριμένη ενότητα, συμπληρωμένη αυτή τη φορά με τη μαρτυρία για το κρυφό σχολειό:

> [Οἱ Τοῦρκοι] πιστεύουσιν ὅτι ὅλη τῶν ἀνθρώπων ἡ σοφία κατοικεῖ εἰς τὸ Κοράνιον, καὶ ἐπομένως ὅλα τὰ ἄλλα βιβλία τοῦ κόσμου [...] πρέπει *νὰ καῶσι*. Κατὰ τοῦτο τὸ δόγμα τῶν Τούρκων, *ποῖον σχολεῖον ἠδύνατο νὰ σταθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα*; Χάρις εἰς τὴν πλεονεξίαν τῶν κατὰ τόπους κρατούντων καὶ εἰς τὰς συνετὰς οἰκονομίας τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει προὐχόντων τοῦ γένους [...] διετηροῦντο τὰ *πολυπαθῆ* σχολεῖα μας, *παριστανόμενα πάντοτε* εἰς τοὺς Τούρκους (ὅτε δὲν ἠδύναντο *νὰ λανθάνωσιν*) ὡς ἁπλᾶ διδασκαλεῖα τῆς καθ' ἡμᾶς πίστεως καὶ τῆς ἐμπορίας. Καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα, *ποσάκις* ἐκινδύνευσαν![385]

Το γένος είχε στ' αλήθεια σπουδαία και αξιοθαύμαστα σχολεία κατά την Τουρκοκρατία, αλλά όλα αυτά λειτουργούσαν χάρις στα πολλά και συνεχή μπαχτσίσια που έδιναν οι Έλληνες πρoύχοντες στους τοπικούς πασάδες και μπέηδες. Αλλά ακόμη κι αυτά, δεν παρουσιάζονταν σαν Ελληνικά σχολεία,

---

[385] Κωνσταντίνος [Οικονόμος] Πρεσβύτερος, ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι Εκκλησιαστικοί, Εκφωνηθέντες εν τη Γραικική Εκκλησία της Οδησσού κατά το ΑΩΚΑ'- ΑΩΚΒ'[1821-1822] Έτος*, εν Βερολίνω 1833, σσ. 250-251.

αλλά ως απλά διδασκαλεία της πίστεως, δηλαδή σαν χριστιανικοί μεντρεσέδες, ή σαν απλά εμπορικά σχολεία. Τα ελληνικά σχολεία παρουσιάζονταν στους Τούρκους «καμουφλαρισμένα» μ' αυτόν τον τρόπο, μόνον όταν δεν ήταν δυνατόν να «*λανθάνουν*», δηλαδή να υπάρχουν και να λειτουργούν κρυφά, χωρίς να το γνωρίζουν καθόλου οι Τούρκοι.

Ο Οικονόμος, το 1821, ήταν ένα γνήσιο τέκνο του διαφωτισμού[386], δάσκαλος, σε ένα από τα πιο προοδευτικά σχολεία του καιρού του. Αυτός λοιπόν ο άνθρωπος μας πληροφορεί, πως υπήρχαν στην οθωμανική Αυτοκρατορία σχολεία τα οποία «ελάνθαναν», δηλαδή λειτουργούσαν εν αγνοία των Τούρκων ως κρυφά σχολειά. Και αυτά τα κρυφά σχολειά ήταν και σχολεία ανώτερα, τα λεγόμενα Ελληνικά, όπου οι μαθητές μάθαιναν αρχαία ελληνικά και ρητορική, και όχι μόνο βασικά σχολεία για τα κολλυβογράμματα, στα οποία δίδασκε συνήθως κάποιος παπάς ή καλόγερος. Όπως ακριβώς και το σχολείο, στο οποίο πήγαινε, όταν ήταν νέος, ο Μάρκος Δραγούμης.

Η πληροφορία που μας δίνει εδώ ο Οικονόμος, ότι οι Έλληνες λειτουργούσαν τα ανώτερα σχολεία τους δήθεν σαν σχολεία της χριστιανικής πίστης, εξηγεί νομίζω και την αναφορά στη «διδασκαλία του Ευαγγελίου», που υπάρχει στο φιρμάνι για τους κατοίκους της Κασταμονής, που είδαμε πιο πάνω. Στον προβληματισμό του Α. Αναστασόπουλου, αν «αυτή η διατύπωση εξυπηρετεί κάποια σκοπιμότητα εκ μέρους των χριστιανών», ώστε να συνδεθεί η εκπαιδευτική διαδικασία με την κατοχυρωμένη νομικά θρησκευτική τους ελευθερία[387], μπορούμε, μετά και τη μαρτυρία του Οικονόμου, να απαντήσουμε θετικά. Οι Έλληνες παρουσίαζαν, στους το-

[386] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 29.

[387] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα της "Ανάγνωσης" των Πηγών: Μια Μαρτυρία περί Οικοδιδασκαλίας τον 17ο Αιώνα και το Κρυφό Σχολειό», *Τα Ιστορικά* 27 (2010), σ. 354.

πικούς Τούρκους διοικητές, τα σχολεία τους ως χριστιανικούς μεντρεσέδες, ώστε και τον φθόνο τους να μην κινούν, αλλά και να τα λειτουργούν κάτω από το καθεστώς των προνομίων προς την Εκκλησία. Όσο και όπως ίσχυαν και εφαρμόζονταν αυτά τα «προνόμια» κάθε φορά. Γι' αυτό ακριβώς και η αναφορά στη διδασκαλία του Ευαγγελίου είχε καταστεί η στερεότυπη φράση των εγγράφων της τουρκικής διοίκησης για την εκπαίδευση[388] των Ελλήνων.

Στέφανος Κανέλλος, 1822

Η επόμενη μαρτυρία είναι η γνωστή μαρτυρία του Στέφανου Κανέλλου. Σύμφωνα με τον Αγγέλου, αυτή είναι «η παλαιότερη [μαρτυρία] που *μνημονεύει την ύπαρξη κρυφού σχολειού*»[389]. Χρονικά προέρχεται από το 1822, αλλά ανευρίσκεται στο έργο ενός Γερμανού λόγιου, του C. Iken, που εκδόθηκε το 1825. Πιο συγκεκριμένα, το 1822 ο Κανέλλος έγραψε στον C. Iken μια σειρά από δώδεκα επιστολές[390], με κύριο θέμα την ελληνική φιλολογία και ποίηση του καιρού του. Αυτές ο Iken τις εξέδωσε το 1825, μεταφρασμένες στα γερμανικά και σχολιασμένες από τον ίδιο, σε ένα δίτομο έργο, με τον τίτλο *Leukothea*[391]. Εκεί έλεγε ο Κανέλλος:

> Οἱ Τοῦρκοι ἐμπόδιζαν τὰ σχολεῖα αὐστηρότερα καὶ ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας. [...] Διὰ τοῦτο [...] ἐπροσπαθοῦσαν [...] νὰ συστένουν [οἱ Γραικοὶ] κοινὰ σχολεῖα κρυφίως, ὅπου καὶ τῶν πτω-

---

[388] Α. Αναστασόπουλος, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα...», *ό.π.*, σσ. 353-354.

[389] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 19.

[390] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 20.

[391] Βλ. σχ. Α. Δημητρακόπουλος, *Επανορθώσεις Σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα, μετά καί τινων Προσθηκών*, Τεργέστη 1872, σσ. 45-46.

χῶν τὰ τέκνα ἀνεξόδως ἐδιδάσκοντο[392].

Ο Κανέλλος δεν ήταν κάποιο τυχαίο πρόσωπο, αλλά ένας από τους «εκλεκτούς του νεοελληνικού διαφωτισμού»[393]. Παρ' όλ' αυτά, ο Αγγέλου θεωρεί πως τα όσα λέει εδώ ο Κανέλλος δεν πρέπει να τα λαμβάνουμε υπόψιν μας, διότι δεν αποτελούν ιστορική μαρτυρία, αλλά μόνον έναν τρόπον για να δώσει στην ελληνική παιδεία «αντιστασιακό περιεχόμενο» και να προκαλέσει στον Iken αισθήματα συμπάθειας για την ελληνική επανάσταση[394]. Και για έναν ακόμη λόγο: Διότι ο Κανέλλος ήθελε να δικαιολογήσει «το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του λαού στα μάτια των Ευρωπαίων». Γι' αυτό και «σκέφτηκε να παρουσιάσει τους Τούρκους να εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία»[395].

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ο Κανέλλος ψεύδεται. Απλά, ως «λόγιος της εποχής [του ρομαντισμού], δεν διαστέλλει τον κόσμο της φαντασίας από τον κόσμο του ιστορικού παρελθόντος»[396]. Δηλαδή, ο Κανέλλος έπλασε την ιστορία των κρυφών σχολειών, διότι βρισκόταν κάτω από την επίδραση του νεοελληνικού ρομαντισμού και δεν μπορούσε να ξεχωρίσει το ιστορικό από το φαντασιακό! Επιπλέον, ήθελε να προκαλέσει τη συμπάθεια των Ευρωπαίων προς την Επανάσταση, και ταυτόχρονα να δικαιολογήσει προς αυτούς το

---

[392] C. Iken, *Leukothea*, τ. 1, Λειψία 1825, σσ. 7, 14. Το ελληνικό πρωτότυπο της επιστολής στο Α. Δημητρακόπουλος, *Επανορθώσεις Σφαλμάτων...*, *ό.π.*, σ. 49. Βλ. και Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 19.

[393] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 19.

[394] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 21.

[395] Α. Πολίτης, *«Φεγγαράκι μου Λαμπρό...»*, *ό.π.*, σ. 27· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σσ. 20-21· Α. Λιάκος, «Ά. Αγγέλου...», *ό.π.*, σ. 295· Π. Στάθης, «Το Κρυφό Σχολειό: Διαδρομές του Μύθου...», *ό.π.*, σ. 10 (του pdf)· Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*· Σ.Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος...*, *ό.π.*, σσ. 112-113.

[396] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 23.

χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων.

Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός, 1826

Σύμφωνα με τον Αγγέλου, η αμέσως επόμενη μαρτυρία για το κρυφό σχολειό, μετά από εκείνην του Κανέλλου, εμφανίζεται στα 1837, και είναι η μαρτυρία του κληρικού και καθηγητή της Θεολογικής σχολής, *Μισαήλ Αποστολίδη*. Όμως, η αλήθεια είναι πως, πριν από τον Αποστολίδη, υπάρχει μια ακόμη άκρως σημαντική μαρτυρία, εκείνη του Ιάκωβου Ρίζου-Νερουλού, στα 1826. Το παράδοξο είναι πως, ενώ ο Α. Πολίτης[397] είχε παρουσιάσει τη μαρτυρία του Νερουλού ήδη από το 1994, ο Αγγέλου, τρία χρόνια μετά, την αγνοεί.

Ο Ιάκωβος (Ιακωβάκης, όπως αυτοαποκαλείται) Ρίζος-Νερουλός υπήρξε μια από τις σημαντικές προσωπικότητες του ελληνικού δημόσιου βίου το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Φαναριώτης, με αριστοκρατική καταγωγή, έτυχε μεγάλης μόρφωσης, ενώ από νωρίς κατέλαβε υψηλότατα κρατικά αξιώματα. Από το 1818 βρισκόταν στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες ως *πρωθυπουργός* (*premier ministre*) των Ελλήνων ηγεμόνων, και έλαβε μέρος στο επαναστατικό κίνημα του Υψηλάντη. Με την απελευθέρωση, ακολούθησε τον Καποδίστρια στην Ελλάδα και εξελέγη πρώτος γραμματέας στη Εθνοσυνέλευση του Άργους. Στη συνέχεια, διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών, Εμπορικού Ναυτικού, Παιδείας, σύμβουλος επικρατείας και πρώτος πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ο Νερουλός είχε δώσει, το 1826, στη Γενεύη μια σειρά διαλέξεων στα γαλλικά για τη νέα ελληνική φιλολογία. Οι διαλέξεις αυτές εκδόθηκαν την επόμενη χρονιά σε βιβλίο, το οποίο επανεκδόθηκε, αναθεωρημένο, το 1828, ενώ σχεδόν αμέσως μεταφράστηκε και σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες.

Εκεί, περιγράφοντας τη δράση και τα έργα του πρώτου

---

[397] Α. Πολίτης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό...*», *ό.π.*, 27-28.

Έλληνα μεγάλου δραγουμάνου, Παναγιωτάκη Νικούσιου (1613-1673) και του διαδόχου του, και σχολάρχη της Πατριαρχικής Ακαδημίας, Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1641-1709), αναφέρει τα εξής:

> Οι Τούρκοι [...] απαγόρευαν αυστηρά την ίδρυση δημοσίων σχολείων, διότι φοβούνταν πως αν οι χριστιανοί μορφώνονταν, θα γίνονταν δούλοι επικίνδυνοι και δυσκυβέρνητοι[398].
>
> Ο Μαυροκορδάτος, λόγω της εύνοιας και τιμής που απολάμβανε από την οθωμανική κυβέρνηση, [...] εξασφάλιζε άδεια να ιδρύει δημόσια σχολεία σε διάφορες πόλεις της ευρωπαϊκής Τουρκίας και της Μικράς Ασίας[399].
>
> [Αλλά ακόμη κι έτσι,] οι ανώτερες σχολές των επιστημών και της φιλολογίας δεν θα μπορούσαν να ιδρυθούν, παρά μόνον ως *αναμορφωτήρια ανηλίκων* [*Maisons de correction*[400]]. Με αυτόν τον τρόπο, ο δραγουμάνος Παναγιωτάκης [Νικούσιος] και ο διάδοχός του, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, κατόρθωσαν να συστήσουν σχολεία σε πολλές πόλεις της ευρωπαϊκής Τουρκίας και της Μικράς Ασίας. [...] Και έκλειναν τα στόματα των διοικητών στις επαρχίες άλλοτε με δωροδοκία και άλλοτε με την ισχυρή επιρροή που ασκούσαν οι προστάτες τους[401].

Μόνο λοιπόν χάρις στις ενέργειες των δύο δραγουμάνων, του Νικούσιου και του Μαυροκορδάτου, ιδρύθηκαν σε διάφορες ελληνικές πόλεις σχολεία, αφού πρώτα είχαν καμφθεί

---

[398] J. Rizo Néroulos, *Cours de Littérature Grecque Moderne*, Β΄ έκδοση, αναθεωρημένη και επαυξημένη, Γενεύη-Παρίσι 1828, σ. 51· Α΄ έκδοση Γενεύη-Παρίσι 1827, σ. 45· ελλ. μετάφραση, Ι. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870, σ. 64.

[399] J. Rizo Néroulos, *Cours...*, *ό.π.*, Β΄ έκδ. 1828, σ. 30· Α΄ έκδ, 1827, σ. 28· Ι. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 43.

[400] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[401] J. Rizo Néroulos, *Cours...*, *ό.π.*, Β΄ έκδοση 1828, σ. 52· Α΄ έκδοση 1827, σ. 46· Ι. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σσ. 65-66.

οι αντιδράσεις των τοπικών διοικητών, άλλοτε με μπαχτσίσια και άλλοτε με την επιρροή που ασκούσαν στους δύστροπους διοικητές οι υψηλοί προστάτες τους.

Με τη μαρτυρία του Νερουλού έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο Χ.Γ. Πατρινέλης, προκειμένου να την απορρίψει ως αναξιόπιστη. Όμως, στην προσπάθειά του αυτή βρίσκεται ήδη από την αρχή σε ολισθηρό έδαφος, διότι βασίζεται εξ ολοκλήρου στην πολλές φορές άστοχη και λανθασμένη ελληνική μετάφραση του 1870. Έτσι, ακολουθώντας τη μετάφραση αυτή, που αποδίδει λανθασμένα το *Maisons de correction* ως «φυλακές», αντί για «αναμορφωτήρια ανηλίκων», θεωρεί ότι είναι απίθανο να λειτουργούσε ένα σχολείο ως φυλακή, διότι οι Τούρκοι θα το αντιλαμβάνονταν αμέσως, μιας και θα μπαινόβγαιναν σ' αυτό «εκατοντάδες μαθητές»[402].

Κατ' αρχάς, ο Πατρινέλης δεν μπορεί να μη γνωρίζει ότι μετρημένα στα δάχτυλα ανώτερα ελληνικά σχολεία είχαν «εκατοντάδες μαθητές» και μάλιστα κατά τον 19° αι. (Χίος, Σμύρνη, Γιάννενα...). Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, θα αναφέρω πως το περίφημο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας είχε, το 1855, πενήντα όλους κι όλους μαθητές[403].

Ένα σχολείο είναι ασφαλώς αδύνατον να λειτουργούσε ως φυλακή. Όμως, το πρόβλημα είναι ότι ο Πατρινέλης οικοδομεί τα επιχειρήματά του πάνω σε μια... λανθασμένη μετάφραση. Διότι, ενώ δεν είναι δυνατόν τα ανώτερα σχολεία που ίδρυαν οι δύο μεγάλοι δραγουμάνοι να λειτουργούσαν ως φυλακές, μπορούσαν πολύ καλά να λειτουργούν ως αναμορφωτήρια, όπως πράγματι λέει ο Νερουλός[404].

---

[402] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι», *Ερανιστής* 25 (2005), σ. 329· αναδημοσίευση στο *Άρδην* 64 (2007), σ. 38.

[403] Κ. Φωτιάδης, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, *Η Παιδεία στον Πόντο (1682-1922)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 138.

[404] Πράγματι, διαβάζουμε στο εγκυρότερο σήμερα γαλλικό λεξικό, το *Grand Robert de la langue française*: «(1718). Anciennt (mais l'expres-

Σύμφωνα με τον Πατρινέλη, «κύριος σκοπός του Νερουλού ήταν να εξάρει τον ρόλο της παραδοσιακής ηγεσίας (Εκκλησίας και ιδίως των Φαναριωτών) στον ιστορικό βίο του Γένους, γενικεύοντας, υπερβάλλοντας ή και ακόμη επινοώντας ανύπαρκτα "γεγονότα"»[405]. Ο Α. Πολίτης αποδίδει τα όσα αναφέρει ο Νερουλός στο «φανατισμένο κλίμα του ρομαντικού φιλελληνισμού», όταν «οι Έλληνες προσπαθούσαν τότε *να δικαιολογηθούν με κάθε τρόπο* στα μάτια των Ευρωπαίων». Γι' αυτό και ο Νερουλός ισχυρίστηκε πως «για κάθε στραβό της ελληνικής πραγματικότητας έφταιγαν μονάχα οι Τούρκοι»[406]. Όπως ακριβώς είχε κάνει και ο Κανέλλος λίγα χρόνια πριν.

---

sion s'emploie encore). MAISON DE CORRECTION : établissement chargé du redressement des mineurs délinquants, remplacé par les colonies pénitentiaires (loi du 5 août 1850), puis par les centres d'éducation surveillée». http://gr.bvdep.com/version-1/gr.asp. Μεταφράζουμε: «(1718). Παλαιότερα (αλλά η έκφραση χρησιμοποιείται ακόμα), ίδρυμα που ανελάμβανε την αναμόρφωση των παραβατικών ανηλίκων (αντικαταστάθηκε αρχικώς από τα σωφρονιστικά κέντρα (νόμος της 5ης Αυγούστου 1850) και εν συνεχεία από τα κέντρα σωφρονισμού και εκπαίδευσης)». Άρα, την εποχή που έγραφε ο Νερουλός, η πλέον διαδεδομένη χρήση του όρου ήταν όντως «αναμορφωτήριο ανηλίκων», όπως ορθά το μεταφράζει ο Κεκαυμένος, παρότι χρησιμοποιούνταν μεταγενέστερα και ως «σωφρονιστικό κατάστημα». [Σημείωση και μετάφραση του λήμματος από τα γαλλικά, Γ. Καραμπελιάς.]

[405] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι», *Ερανιστής* 25 (2005), σ. 330· *Άρδην* 64 (2007), σ. 38.

[406] Α. Πολίτης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό...*», *ό.π.*, σ. 28.

Γ) Μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό μετά την απελευθέρωση

Το 1994, ο Αλέξης Πολίτης μας πληροφορούσε ότι, μετά τη μαρτυρία του Κανέλλου και του Νερουλού, δεν είχε συναντήσει για το κρυφό σχολειό «*πουθενά* ούτε αναφορά *ούτε καμιά του απήχηση*. Έτσι, η επόμενη μαρτυρία που διαθέτω», ανέφερε, «μας πηγαίνει στα 1872»[407]. Πρόκειται για τη μαρτυρία του Charles Tuckerman, πρώτου Αμερικανού προξένου στην Αθήνα.

Και όμως, τρία μόλις χρόνια μετά, το 1997, ο Αγγέλου θα παρουσίαζε τέσσερις ακόμη μαρτυρίες για το κρυφό σχολειό ανάμεσα στο 1827 και το 1872, παραβλέποντας κι αυτός με τη σειρά του κάποιες άλλες. Πρόκειται για τις μαρτυρίες των

α) αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη, καθηγητή της Θεολογικής σχολής, 1837,
β) Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, 1842,
γ) Γεώργιου Μαυροκορδάτου, καθηγητή Νομικής, 1849, και
δ) Κωνσταντίνου Φρεαρίτη, καθηγητή Νομικής, 1863.

Φυσικά, όλες αυτές οι μαρτυρίες απορρίπτονται από τον Αγγέλου ως πλήρως αναξιόπιστες, καθώς χαρακτηρίζονται – εξ αρχής– προϊόντα του ρητορικού λόγου, ο οποίος από τη φύση του αποστρέφεται την πραγματικότητα[408]. Δηλαδή, σύμφωνα με την ανάλυση του Αγγέλου, όλοι αυτοί, κορυφαίοι εκπρόσωποι της επιστήμης και της διανόησης του καιρού τους, όταν αναφέρονται στο κρυφό σχολειό αφήνουν κατά μέρος την αξιοπιστία και τη σοβαρότητά τους και γίνονται οι πλέον ένθερμοι υποστηρικτές ενός εξόφθαλμου ιστορικού ψεύδους.

---

[407] Α. Πολίτης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό...*», *ό.π.*, σ. 29.
[408] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 51.

Μισαήλ Αποστολίδης, καθηγητής πανεπιστημίου, 1837

Ο πρώτος που αναφέρει το κρυφό σχολειό μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας είναι ο αρχιμανδρίτης, τότε, Μισαήλ Αποστολίδης. Ο Μισαήλ γεννήθηκε το 1789 και υπήρξε, το 1837, ένας από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου και ένας από τους ιδρυτές της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*. Στις 3 Μαΐου του 1837, μέρα της τέλεσης των εγκαινίων του Πανεπιστημίου, ο καθηγητής Πανεπιστημίου και αρχιμανδρίτης, Μισαήλ Αποστολίδης, εκφώνησε πανηγυρικό λόγο, όπου ανέφερε ότι οι Τούρκοι δεν άφηναν τους Έλληνες να έχουν σχολεία, για να μην «φωτιστούν». Και πως τα λίγα σχολεία που υπήρχαν, οφείλονταν «εἰς τὴν φυσικὴν τῶν Ἑλλήνων [...] πρὸς μάθησιν κλίσιν»[409]. Μια άποψη που για τον Αγγέλου είναι, φυσικά, αποτέλεσμα της κυριαρχίας του ρητορικού λόγου[410].

Γεώργιος Μαυροκορδάτος, καθηγητής πανεπιστημίου, 1849

Όταν, το 1849, ο καθηγητής της Φιλοσοφικής, Φίλιππος Ιωάννου, παρέδιδε την πρυτανεία στον καθηγητή της Νομικής, Γεώργιο Μαυροκορδάτο, αυτός εκφώνησε τον κατάλ-

---

[409] Μ. Αποστολίδης, *Λογίδριον*, στον τόμο *Λόγοι Εκφωνηθέντες υπό του Πρυτάνεως και των Τεσσάρων Σχολαρχών κατά την Ημέραν της Εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος*, εν Αθήναις 1837 (τρίτος κατά σειράν λόγος), σ. 3· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 28.

[410] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 27. [Σχετικά με την ιερατική ιδιότητα του Αποστολίδη, πρέπει να παρατηρήσουμε πως ο Μισαήλ Αποστολίδης, το 1837, δεν ήταν μητροπολίτης Αθηνών, όπως αναφέρει ανακριβώς ο Αγγέλου, αλλά απλός αρχιμανδρίτης. Πράγματι ο Μισαήλ Αποστολίδης έγινε ανώτατος κληρικός πολύ αργότερα, το 1851 (αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας), ενώ μητροπολίτης Αθηνών έγινε μόλις το 1862, όποτε και πέθανε.]

ληλο για την περίσταση λόγο. Στον λόγο του εκείνο, ανέφερε και τα εξής:

> Ἡ μὲν πρὸ ὑμῶν νεολαία, *εἰς ἣν ἀνήκομεν ἡμεῖς*, οἱ ἤδη πολιοί, εἰς δούλην τὴν Ἑλλάδα ἐξεπαιδεύετο. [...] Ἡ μὲν πρὸ ὑμῶν νεολαία ἐδιδάσκετο λαθραίως ἐν ὑπογείοις καὶ ἐν ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς, τὸν τύραννον διαφεύγουσα[411].

Η πριν από σάς νεολαία, στην οποία ανήκουμε και εμείς, που είμαστε ήδη με άσπρα μαλλιά, λέει ο Μαυροκορδάτος απευθυνόμενος στους φοιτητές του, μορφώνονταν μέσα σε μια σκλάβα Ελλάδα. Η νεολαία πριν από σας, τους λέει και πάλι, μάθαινε γράμματα κρυφά, σε υπόγεια και στις τρύπες της γης, για να γλυτώσει από τον τύραννο και να μπορέσει να μορφωθεί.

Ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος υπήρξε ένας από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου, ήδη από το 1837. Γεννημένος το 1802, ανδρώθηκε και μορφώθηκε μέσα στην Τουρκοκρατία. Ως νέος, υπέστη φοβερούς διωγμούς και ταλαιπωρίες από τους Τούρκους. Με την έναρξη της επανάστασης, συνελήφθη και φυλακίστηκε για εννιά χρόνια, στην αρχή στην Άγκυρα και μετά στην Προύσα. Μόνη παρηγοριά του στη φυλακή ήταν τότε ο πατέρας του, ο οποίος, αφού αρχικώς εκτοπίστηκε, τελικά ακολούθησε την ίδια τύχη με τον γιο του[412]. Αυτή ήταν μια εμπειρία που δεν επρόκειτο να ξεχάσει ποτέ στη ζωή του. Όταν οι φίλοι του θαύμαζαν την αντοχή και την υπομονή με την οποία αντιμετώπιζε τους μεγάλους και ισχυρούς πόνους της οκτάμηνης ασθένειάς του, η οποία και τον οδήγησε τελικά στον θάνατο, ο Μαυροκορδά-

---

[411] Γ.Α. Μαυροκορδάτος, *Λόγος*, στο *Λόγοι εκφωνηθέντες την 2 Οκτωβρίου 1849*, εν Αθήναις 1849, σ. 25· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 30.

[412] *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, λήμ. «Μαυροκορδάτος, Γεώργιος», τ. 41.

τος τους απαντούσε ως εξής: «Μὴ θαυμάζητε τὴν ὑπομονὴν ἐμοῦ. Ἐδιδάχθην ταύτην εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ σουλτάνου Μαχμούτη, ἐπὶ ἐννέα ἔτη ἀσκηθεὶς εἰς τὴν καρτερίαν ἐν ταῖς εἱρκταῖς τῆς Ἀγκύρης καὶ Προύσης»[413].

Και αυτό τονίζει εδώ προς τους φοιτητές του: Πως όλα όσα τους περιέγραφε δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η άμεση και προσωπική εμπειρία της γενιάς του, για το πώς μάθαιναν αυτοί, ως παιδιά και ως νέοι, γράμματα, κρυφά και μέσα στις τρύπες της γης. Ουσιαστικά, δηλαδή, αυτό που μας αποκαλύπτει εδώ ο Μαυροκορδάτος είναι ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της ύπαρξης και της λειτουργίας του κρυφού σχολειού.

Και όμως, ο Αγγέλου δεν δίστασε να αποφανθεί πως ένας άνθρωπος σαν τον Μαυροκορδάτο, που είδε με τα μάτια του, αλλά και βίωσε προσωπικά ο ίδιος όλη την τουρκική θηριωδία, «αδιαφορεί εντελώς όχι απλώς για το βάρος των λέξεων που χρησιμοποιεί, αλλά και για αυτή καθεαυτήν την σημασία τους»[414].

Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, καθηγητής πανεπιστημίου, 1862

Το 1862, ο καθηγητής της Νομικής σχολής, Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, εκφώνησε τον πανηγυρικό λόγο για τα εικοσιπεντάχρονα της ίδρυσης και λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Το θέμα του λόγου ήταν σοβαρό και σπουδαίο, ανάλογο με την περίσταση: *Λόγος Γενεθλιακὸς περὶ τῶν Τυχῶν καὶ τῆς Φύσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιστήμης*. Σε αυτήν την σημαντική και επίσημη για την ελληνική επιστήμη στιγμή, ο καθηγητής

---

[413] Γ. Δόκος, *Λόγος Επιτάφιος*, στο *Λόγοι εκφωνηθέντες τη 17 Αυγούστου ΑΩΝΗ [1858] εν Αθήναις κατά την Τελετήν της Κηδείας Γεωργίου Α. Μαυροκορδάτου, Καθηγητού του Γαλλικού Κώδηκος εν τω Οθωνείω Πανεπιστημίω*, εν Αθήναις 1858, σ. 18.

[414] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 30.

Φρεαρίτης ανέφερε τα εξής για το κρυφό σχολειό:

> Ὑπὸ τοῦ αἱμοβόρου τυράννου τὴν ἀνελεήμονα μάστιγα, ὁ ταπεινὸς ἱερεὺς καὶ ὁ πενιχρὸς ἑλληνοδιδάσκαλος ἔντρομοι, ἀλλ' ἄκαμπτοι καὶ ἀπτόητοι, συνῆγον εἰς ἀφανῆ καταγώγια τοὺς τρυφεροὺς αὐτῶν νεοσσούς, ἵνα μυήσωσιν αὐτοὺς ἐν κρυπτῷ εἰς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας τὰ δόγματα καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης τὰς ἐντολάς. Ἐκ τῶν σκοτεινῶν δὲ τούτων κρυπτῶν ἐξῆλθον οἱ πολυπληθεῖς ἐκεῖνοι φωτεινοὶ τῆς πίστεως καὶ πατρίδος μεγαλομάρτυρες[415].

Και αυτή τη μαρτυρία ο Αγγέλου την απορρίπτει ως αποτέλεσμα του ρομαντισμού, του ρητορισμού και της ακυριολεξίας. Όπως σημειώνει, οι γνώσεις των ανθρώπων της εποχής του Φρεαρίτη για τον προεπαναστατικό Ελληνισμό είχαν προχωρήσει με «βήμα σημειωτόν»[416]. Ή, όπως θα συμπληρώσει η Γ. Κατσιαμπούρα, «η ιστορική γνώση σχετικά με την προεπαναστατική περίοδο ήταν ασήμαντη ακόμη σε εκείνη την περίοδο»[417].

Όμως, ο Φρεαρίτης δεν ήταν ο πρώτος τυχών δημοδιδάσκαλος, που εκφωνούσε το λογύδριό του στα πλαίσια μιας σχολικής εορτής, για να μπορεί να αυθαιρετεί ελεύθερα. Ήταν καθηγητής του ανώτατου επιστημονικού ιδρύματος της χώρας, του Εθνικού Πανεπιστημίου, και εκφωνούσε, κατόπιν επίσημης εντολής της Συγκλήτου, τον πανηγυρικό λόγο για τον γιορτασμό των εικοσιπέντε χρόνων από την ίδρυσή του. Θέμα αυτού του λόγου του ήταν το μέλλον της επιστήμης στην Ελλάδα και είχε ως ακροατές του όχι μόνον όλους τους καθηγητές τους Πανεπιστημίου, αλλά και όλους τους διανοούμενους της εποχής εκείνης. Άλλωστε, όσοι από τους

---

[415] Κ. Φρεαρίτης, *Λόγος Γενεθλιακός περί των Τυχών και της Φύσεως της Ελληνικής Επιστήμης*, εν Αθήναις 1863, σ. 54· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 30.

[416] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 31.

[417] Γ. Κατσιαμπούρα, «Το κρυφό σχολειό...», *ό.π.*

ακροατές του ήταν από εξήντα ετών και άνω, μπορούσαν να γνωρίζουν άμεσα, μέσα από τη δική τους προσωπική εμπειρία, αν ο Φρεαρίτης κυριολεκτούσε, ή αν απλά και μόνον εκτόξευε μια ρητορική πομφόλυγα.

Φωτάκος, πρώτος υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, 1873[418]

Ο Φώτιος Χρυσανθόπουλος, ή Φωτάκος, ήταν ο πρώτος υπασπιστής του Κολοκοτρώνη και ο προσωπικός του «γραμματικός». Γεννήθηκε το 1798 και πέθανε το 1873. Το 1858 εξέδωσε τα πολύτιμα *Απομνημονεύματά* του[419], τα οποία μετά τον θάνατό του επανεκδόθηκαν σε δεύτερη και συμπληρωμένη έκδοση, το 1899, σε δύο τόμους. Εκεί ο Φωτάκος, περιγράφοντας το πώς μάθαιναν οι Έλληνες γράμματα κατά την Τουρκοκρατία, αναφέρει τα εξής:

> Μόνοι των οἱ Ἕλληνες ἐφρόντιζαν διὰ τὴν παιδείαν, ἡ ὁποία ἐσυνίστατο εἰς τὸ νὰ μανθάνουν τὰ κοινὰ γράμματα καὶ ὀλίγην ἀριθμητικὴν ἀκανόνιστον. Ἐν ἐλλείψει δὲ διδασκάλου, ὁ ἱερεὺς ἐφρόντιζε περὶ τούτου. Ὅλα αὐτὰ ἐγίνοντο *ἐν τῷ σκότει καὶ προφυλακτὰ* ἀπὸ τοὺς Τούρκους[420].

Οι Έλληνες φρόντιζαν μόνοι τους για την παιδεία τους, αναφέρει ο Φωτάκος. Μια παιδεία η οποία προσφερόταν από

---

[418] Η μαρτυρία του Φωτάκου για το κρυφό σχολειό δεν περιέχεται στην α΄ έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του, το 1858, αλλά στη β΄ συμπληρωμένη από τον ιδιο έκδοση, που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, το 1899· γι' αυτό έβαλα, συμβατικά, ως χρονολογία για τη μαρτυρία του το έτος του θανάτου του.

[419] Φωτάκος, Πρώτος Υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνησι 1858.

[420] Φώτιος Χρυσανθοπούλος ή Φωτάκος, Πρώτος Υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Εκδοθέντα υπό Σταύρου Ανδροπούλου, Αρεοπαγίτου, τ. 1, εν Αθήναις 1899, σ. 36 (στην εισαγωγική ενότητα *Πώς εδιοικούντο αι Κοινότητες*).

δασκάλους ή ιερείς, και περιοριζόταν στα απολύτως απαραίτητα. Και αυτά τα ελάχιστα κολλυβογράμματα τα μάθαιναν στο σκοτάδι και με χίλιες προφυλάξεις, για να μην τους αντιληφθούν οι Τούρκοι. Αυτή τη σπουδαία μαρτυρία του Φωτάκου για το κρυφό σχολειό ο Αγγέλου την αγνοεί.

Ο *καλαμαράς* Φωτάκος γεννήθηκε, μεγάλωσε και μορφώθηκε μέσα στη σκλαβιά. Αυτό σημαίνει πως ό,τι μας καταθέτει εδώ, το έζησε ο ίδιος ως άμεσο και προσωπικό του βίωμα. Και είναι τόσο αυθόρμητος και ανυποψίαστος ο τρόπος με τον οποίον καταθέτει την πολυτιμότατη μαρτυρία του, ώστε να μην μπορεί κανείς να του επιρρίψει την παραμικρή μομφή για εθνικιστική ρητορεία ή νεοελληνικό ρομαντισμό. Το αντίθετο συμβαίνει. Ο Φωτάκος μαρτυρεί ένα από τα σπουδαιότερα γεγονότα της πνευματικής αντίστασης των Ελλήνων, το κρυφό σχολειό, μέσα από μια εντελώς φευγαλέα αναφορά, χωρίς να κάνει ούτε το ελάχιστο επιπλέον σχόλιο.

Γεώργιος Χασιώτης, ιστορικός της εκπαίδευσης, 1881

Ο Γεώργιος Χασιώτης υπήρξε κορυφαίος λόγιος του 19ου αιώνα, φιλόλογος και ιδρυτής του Ελληνικού Λυκείου στην Κωνσταντινούπολη, ένας επιστήμονας, ο οποίος «προσανατόλισε την ιστορική έρευνα εντελώς προς την πραγματικότητα»[421], αλλά μόνον όταν απευθυνόταν στο ελληνικό κοινό. Γιατί όταν απευθυνόταν στους Ευρωπαίους, τότε περνούσε, σύμφωνα πάντα με τον Αγγέλου, από την ιστορία στον ρητορικό λόγο[422], ερχόμενος έτσι σε αντίφαση με τον ίδιο του τον εαυτό.

Πιο συγκεκριμένα, το 1881, ο Χασιώτης δημοσίευσε στο Παρίσι το μεγάλο έργο του για την παιδεία των Ελλήνων

---

[421] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 48.
[422] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 50.

στην Τουρκοκρατία, το οποίο, φυσικά, δεν μεταφράστηκε ποτέ στα ελληνικά. Εκεί, ο ιστορικός της παιδείας περιγράφει τους κινδύνους που βίωναν κάθε μέρα τα Ελληνόπουλα κατά την Τουρκοκρατία, στην προσπάθειά τους να γλιτώσουν από την κακοποίηση των Τούρκων, και συγκεκριμένα των γενιτσάρων. Καταστάσεις που οδήγησαν στη γένεση του κρυφού σχολειού, στο οποίο αναγκάζονταν τα Ελληνόπουλα να πηγαίνουν νύχτα, μιας και τη μέρα δεν κυκλοφορούσαν καθόλου, διότι κινδύνευαν να τα αρπάξουν οι Τούρκοι:

> Για μια μακρά περίοδο, η εκπαίδευση ήταν ασήμαντη. Πραγματικά, πώς να πάει κανείς σχολείο; Πώς να διασχίσει τους δρόμους; Γιατί, μόλις έβγαιναν τα παιδιά από το πατρικό τους σπίτι –αλίμονο!–, τα άρπαζαν οι γενίτσαροι, μια ορδή τόσο μισητή και τόσο φοβερή! Τη νύχτα, με το φως της σελήνης, λέει ένα δημοτικό τραγούδι, τα Ελληνόπουλα, αψηφώντας την τουρκική σκληρότητα, έτρεχαν στα σχολεία για να πάρουν από εκεί μερικά ράκη του αρχαίου πολιτισμού της πατρίδας τους. Και συχνά, μέσα στο σκοτάδι της νύχτας, ακουγόταν ο πνιχτός ήχος ενός σφυριού, που δούλευε για να χτιστεί ένα σχολείο[423].

Μετά από την άμεση και προσωπική μαρτυρία του Κούμα, είμαστε πλέον σε θέση να γνωρίζουμε το πόσο ακριβής και αξιόπιστος είναι ο Χασιώτης σε ό,τι αναφέρει. Διότι τη φρίκη που βίωναν τα Ελληνόπουλα κατά την Τουρκοκρατία από τους γενίτσαρους, ο Κούμας την είχε ζήσει ο ίδιος προσωπικά, όπως ακριβώς την περιγράφει εδώ ο Χασιώτης.

Αλλά αυτή την ακριβέστατη αναφορά του Χασιώτη, ο Αγγέλου την απορρίπτει εκ των προτέρων ως αναξιόπιστη, διότι τη θεωρεί τυπικό παράδειγμα του ρητορικού λόγου, ο

---

[423] G. Chassiotis, *L'Instruction Publique chez les Grecs depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos Jours*, Παρίσι 1881, σ. 3· Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σσ. 49-50.

οποίος είχε ως στόχο να συγκινήσει το αλλοδαπό του ακροατήριο[424]. Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με τον Αγγέλου, αυτή η αναφορά έρχεται σε φανερή αντίθεση και με τη γραμμή που υποτίθεται πως ακολουθούσε ο Χασιώτης σε όλα τα ελληνόφωνα συγγράμματά του. Μια γραμμή που τον οδηγούσε στο να παραμένει απόλυτα πιστός στην ιστορική έρευνα και ακρίβεια.

Αλλά έπασχε ο Χασιώτης από έναν τέτοιο διχασμό της επιστημονικής του προσωπικότητας, ώστε άλλα να λέει μέσα κι άλλα έξω; Νομίζω πως όχι. Ο Χασιώτης είχε χαράξει μια ενιαία επιστημονική γραμμή, την οποία ακολουθούσε παντού και πάντα με απόλυτη συνέπεια. Αυτό φαίνεται και στο κείμενό του, το οποίο παραθέτει ο Αγγέλου, όπου λέγονται τα εξής:

> Τὸ σχολεῖον τῆς κοινότητος ἢ τῆς χώρας ἦν ταπεινός τις πρόναος ἢ *ἀφανὲς* οἴκημα καὶ εὐτελές, *περιδεῶς* κλειόμενον καὶ ἀνοιγόμενον, ἔνθα οἱ μαθηταί, ἐπὶ ψιάθων καθήμενοι ὀκλά, ἐδιδάσκοντο τὰ κολλυβογράμματα[425].

Είναι απορίας άξιον πώς ο Αγγέλου δεν πρόσεξε ότι αυτό που περιγράφει εδώ ο Χασιώτης είναι ακριβώς η λειτουργία του κρυφού σχολειού. Όταν ένα σχολείο λειτουργεί σε «αφανές» κτήριο, το οποίο οι μαθητές του το ανοίγουν και το κλείνουν «περιδεώς», δηλαδή με φόβο και τρόμο, τότε αυτό είναι προφανώς ένα σχολείο παράνομο, δηλαδή ένα σχολειό κρυφό. Γιατί μόνον σε μια τέτοια περίπτωση θα είχαν κάθε λόγο τα Ελληνόπουλα να τρέμουν όποτε άνοιγαν ή έκλειναν την πόρτα του «σχολείου» τους. Διότι, αν τους αντιλαμβάνονταν οι Τούρκοι, θα υφίσταντο όλα εκείνα τα δεινά, που με τόση ενάργεια είχε περιγράψει ο Μάρκος Δραγούμης στον γιο του Νικόλαο, και ο Νικόλαος Δραγούμης σε μας.

---

[424] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 50.

[425] Το παράθεμα στον Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 47.

René Puaux (Πυώ), Γάλλος δημοσιογράφος, 1913

Η επόμενη μαρτυρία μας αποκαλύπτει πως κρυφά σχολειά υπήρχαν ακόμη και μέχρι και τον 20ό αιώνα, στις περιοχές που ο ελληνισμός παρέμενε ακόμη υπόδουλος στους Τούρκους. Πιο συγκεκριμένα, ο Γάλλος δημοσιογράφος René Puaux (Πυώ) περιηγήθηκε το 1913 την Ήπειρο, αμέσως μόλις απελευθερώθηκαν τα εδάφη της από τον ελληνικό στρατό. Συνομιλώντας με Έλληνες Ηπειρώτες, οι οποίοι μόλις είχαν απαλλαγεί από τον τουρκικό ζυγό, έμαθε έκπληκτος και τα εξής, σχετικά με τους περιορισμούς και την καταπίεση που ασκούσαν οι Τούρκοι στους Έλληνες, ως προς την παιδεία και τα σχολεία τους:

> Κανένα βιβλίο τυπωμένο στην Αθήνα δεν γινόταν δεκτό στα σχολεία της Ηπείρου. Ήταν επιβεβλημένο να τα προμηθεύονται όλα από την Κωνσταντινούπολη. Η Ελληνική Ιστορία ήταν *απαγορευμένη*. Στην περίπτωση αυτή λειτουργούσαν πρόσθετα *κρυφά μαθήματα*. Χωρίς βιβλία, χωρίς τετράδια, ο νεαρός Ηπειρώτης μάθαινε για τη μητέρα Πατρίδα, διδασκόταν τον Εθνικό της Ύμνο, τα ποιήματά της και τους ήρωες της. Οι μαθητές κρατούσαν στα χέρια τους τη ζωή των δασκάλων τους. Μία ακριτομυθία, μια καταγγελία ήταν αρκετή. Δεν είναι συγκινητικό, αυτά τα διακόσια μικρά αγόρια και τα διακόσια πενήντα κοριτσάκια να δέχονται τις επιπλέον ώρες των μαθημάτων (στην ηλικία που τόσο αγαπούν τα παιχνίδια), να συζητούν για την Ελλάδα και επιστρέφοντας στις οικογένειές τους με τα χείλη ραμμένα να κρατούν τον ενθουσιασμό μυστικό στην καρδιά;[426]

Την παραπάνω μαρτυρία γνωστοποίησε για πρώτη φορά ο Φ. Κακριδής, το 1998, από τις στήλες του *Βήματος*[427]. Εκεί

---

[426] R. Puaux, *Δυστυχισμένη Βόρειος Ήπειρος*, Αθήνα χ.χ., σ. 126.

[427] Φ. Κακριδής, «Μύθος ή θρύλος το κρυφό σχολειό;», εφ. *Το Βήμα*, 22-2-1998.

αποπειράθηκε να υποστηρίξει, με κάθε επιφύλαξη, πως ίσως και να υπάρχει τελικά έστω και μια ελάχιστη πιθανότητα να μην είναι το κρυφό σχολείο τόσο μύθος, όσο το θέλει η ιστορική αποδόμηση. Στη δημοσίευση του Κακριδή απάντησε ο Α. Λιάκος, ο οποίος θεωρεί ότι τα όσα αναφέρει ο Γάλλος δημοσιογράφος «δεν παραπέμπουν στην ύπαρξη "κρυφού σχολειού" στην Ήπειρο κατά τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, αλλά στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης»[428]. Ως εάν το *αποκρυπτόμενο* περιεχόμενο της εκπαίδευσης να μην εντάσσεται στην ευρύτερη έννοια του κρυφού σχολειού.

[428] Α. Λιάκος, «Είναι μύθος το "κρυφό σχολειό";», εφ. *Το Βήμα*, 8-3-1998.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΚΑΘΙΣΤΟΥΣΑΝ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΤΑ ΚΡΥΦΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Όσοι αμφισβητούν την ύπαρξη του κρυφού σχολειού επαναλαμβάνουν σταθερά πως δεν υπήρξε ποτέ καμιά επίσημη απαγόρευση της παιδείας των Ελλήνων από μέρους των Τούρκων, ώστε να υπάρξει η ανάγκη για κρυφά σχολειά. Όμως, οι μαρτυρίες του Ζυγομαλά, του Άγγελου, του Sandys, του Πηγά, του Λούκαρη, του Κριτόπουλου, του σουλτανικού φιρμανίου για τους χριστιανούς της Κασταμονής, του Φατζέα, του επισκόπου Μετρών και Αθύρων Γεράσιμου, και όλων των άλλων που αναφέραμε παραπάνω, κατέδειξαν πως οι Τούρκοι απαγόρευαν και τα σχολεία και τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Σε κάποιες μάλιστα ακραίες περιπτώσεις, δεν δίσταζαν ακόμη και να κόβουν τις γλώσσες εκείνων που, απλά και μόνον, τολμούσαν να μιλάνε ελληνικά, όπως αναφέρει το 1598 ο πατριάρχης Αλεξανδρείας, Μελέτιος Πηγάς.

Οι τουρκικοί παράγοντες που δίωκαν ευθέως την παιδεία και τα σχολεία των υπόδουλων Ελλήνων –παρ' όλο που δεν υπήρξε ποτέ επίσημη σουλτανική εντολή– και κατέστησαν έτσι απαραίτητη τη δημιουργία και τη λειτουργία του κρυφού σχολειού ήταν οι εξής:

α') Η γενική δυσπιστία της τουρκικής διοίκησης απέναντι στην ενίσχυση του μορφωτικού επιπέδου και της αυτονομίας των Ελλήνων, γι' αυτό και τα τεράστια προσκόμματα στην ίδρυση σχολείων και οι συχνές ανακλήσεις των αδειών. Εν τέλει η άδεια δινόταν πάντα με παρέμβαση της εκκλησίας, των αξιωματούχων του Φαναρίου και δωροδοκίες.

β΄) Οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές, οι οποίοι απαγόρευαν στους υπόδουλους Έλληνες τα σχολεία και τη μόρφωση, είτε ευθέως και χωρίς προσχήματα είτε έμμεσα, με τα υπέρογκα ποσά που ζητούσαν, προκειμένου να δώσουν την απαιτούμενη άδεια για την ίδρυση και τη λειτουργία ενός σχολείου.

γ΄) Οι γενίτσαροι και η κτηνώδης συμπεριφορά τους.

δ΄) Η εχθρική και βάρβαρη πολλές φορές συμπεριφορά των τοπικών μουσουλμανικών πληθυσμών προς τους χριστιανούς συντοπίτες τους.

Α) Η κεντρική διοίκηση

Η εσχάτως υποστηριζόμενη άποψη ότι οι Οθωμανοί και οι σουλτάνοι δεν επιθυμούσαν την επιβολή θρησκευτικών και εκπαιδευτικών περιορισμών στους Ορθόδόξους και κατ' εξοχήν στους Έλληνες αποτελεί μύθευμα. Η οθωμανική κεντρική διοίκηση δεν «απαγόρευε» μεν την άσκηση των θρησκευτικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, αλλά έκανε ότι μπορούσε για να τις περιορίσει. Δεν επέτρεπε τη δημιουργία νέων εκκλησιών, –και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη–, ενώ επί δύο αιώνες αποσπούσε ναούς από την Εκκλησία και τις μετέτρεπε σε τζαμιά.

Όσο για την παιδεία, χαρακτηριστική ήταν η προσπάθεια της Υψηλής Πύλης να δυσχεράνει τη μετάδοση γραπτών κειμένων και βιβλίων με την *απαγόρευση* δημιουργίας τυπογραφείων. Πράγματι οι Τούρκοι δεν επέτρεπαν για αιώνες στους Έλληνες να δημιουργήσουν τυπογραφεία, ενώ τα είχαν επιτρέψει στους Εβραίους, τους Σέρβους ή τους Αρμενίους˙ ελληνικά τυπογραφεία για πολλά χρόνια υπήρχαν μόνο στη Μολδοβλαχία. Το 1627 κατέστρεψαν το τυπογραφείο που δημιούργησε ο Κύριλλος Λούκαρης μαζί με τον Νικόδημο Μεταξά στην Κωνσταντινούπολη και επέτρεψαν τη δημι-

ουργία νέου, στην Πόλη, μόλις το 1800. Κατά την ίδια περίοδο, μετά το 1800, δημιουργήθηκαν τυπογραφεία στη Χίο και τις Κυδωνίες, ενώ για ένα μικρό χρονικό διάστημα είχε λειτουργήσει τυπογραφείο και στη Μοσχόπολη.

Την πολιτική της κατά το δυνατό περιστολής των εκπαιδευτικών και μορφωτικών δραστηριοτήτων, ασκούσαν και οι περισσότεροι σουλτάνοι – εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, που παρουσιάζουμε στο Παράρτημα που ακολουθεί.

Β) Οι Τοπικοί Διοικητές

Προφανώς δε, αυτό το γενικό πνεύμα δυσφορίας ή κάποτε και μίσους για την παιδεία των υποδούλων, επιδεινωνόταν στις κατώτερες ιεραρχικές βαθμίδες. Το πρώτο και σημαντικότερο πρόβλημα για την ίδρυση και τη λειτουργία ενός σχολείου κατά την Τουρκοκρατία ήταν το αν θα χορηγούσε τη σχετική άδεια ο τοπικός Τούρκος διοικητής. Ασφαλώς, ορισμένοι διοικητές έδιναν άδεια αμέσως, χωρίς πολλές αντιδράσεις ή απαιτήσεις. Όμως, πάρα πολλοί άλλοι δεν έδιναν ποτέ άδεια για να λειτουργήσει σχολείο στην περιοχή τους. Άλλοι πάλι δέχονταν να δώσουν τη σχετική άδεια, αλλά απαιτούσαν γι' αυτήν υπέρογκα χρηματικά ποσά, όπως πληροφορούμαστε και από το σουλτανικό φιρμάνι για τους κατοίκους της Κασταμονής.

Όπως εδώ και δεκαετίες έχει επισημάνει και πάλι ο Σ. Ράνσιμαν, ενώ «η Υψηλή Πύλη δεν επενέβη ποτέ στην Πατριαρχική Ακαδημία στην Κωνσταντινούπολη, οι επαρχιακοί διοικητές *μπορούσαν να είναι όσο καταπιεστικοί ήθελαν*. Και πολλοί από αυτούς θεωρούσαν την εκπαίδευση των μειονοτήτων ως το *περισσότερο ανεπιθύμητο πράγμα*»[429].

[429] S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Κέιμπριτζ 2003 [1968], σ. 218· ελλ. μετάφραση, Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν*

Σε κάποιες περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η καταπίεση των τοπικών αξιωματούχων ήταν ιδιαζόντως τυραννική και βάρβαρη. Εκεί, η παιδεία βρισκόταν σχεδόν υπό πλήρη εξαφάνιση. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά και η Μικρά Ασία. Και αυτό γιατί, όπως αναφέρει ο P. Rycaut,

> η χριστιανοσύνη βρίσκεται κάτω από ένα σύννεφο και [υφίσταται] μια μεγαλύτερη περιφρόνηση στην *Ασία*[430] (εκτός από τις παράλιες πόλεις και τοποθεσίες)[431].

Τη μαρτυρία του Rycaut επιβεβαιώνει και ενισχύει ο επίσκοπος Μετρών και Αθύρων Γεράσιμος, ο οποίος, όπως είδαμε παραπάνω, αναφέρει τα εξής:

> Ὁρῶμεν τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ καταλειφθέντας ὀλιγαρίθμους χριστιανοὺς μηδ' ὁπωσοῦν εἰδότας μὴ ὅτι γε γράμματα, ἀλλ' οὐδὲ τῆς καθωμιλημένης γλώσσης τῆς κοινῆς τὴν γνῶσιν[432].

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το σκοτάδι της αμάθειας να καλύψει τη Μικρασία περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή. Όπως σημειώνει ο ιστορικός της παιδείας, Μ. Παρανίκας,

> ἐν ταῖς *ἀσιατικαῖς* ἐπαρχίαις τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους [...] μετὰ παντοῖα δεινά, ἃ ὑπέστησαν, ἡ ἀχλὺς βεβαίως ἐπεκάθησε βαρυτέρα καὶ *τὸ σκότος ἦν παχύτερον*[433].

Αιχμαλωσία, τ. 2, Αθήνα 1979, σ. 412· νεώτερη ελλ. μετάφραση, S. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, Αθήνα 2010, σ. 254.

[430] Η έμφαση από τον συγγραφέα.

[431] «Christianity [...] lies under a Cloud, and a greater abhorrency in *Asia* (unless in the Maritime Towns and Places)»: P. Ricaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678*, Λονδίνο 1679, σ. 23.

[432] Κ. Μαμώνη, «Τρεις ...» ό.π σ. 142· της ιδίας, *Θρακικά...*, *ό.π.*, σ. 57.

[433] Μ.Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει Καταστάσεως των Γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των Αρχών της Ενεστώσης (ΙΘ΄) Εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 108· βλ. σχ. Ν.Β. Χρονόπουλος, *Η Αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002, σ. 68. Όπως σημειώνει ο Αγ-

Γ) Οι Γενίτσαροι

Οι γενίτσαροι, μέχρι να εξοντωθούν από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄, το 1826, σκορπούσαν ανείπωτη φρίκη και δυστυχία στους υπόδουλους. Και επειδή πολλές φορές δρούσαν εντελώς ανεξέλεγκτοι, ήταν απαραίτητη η άμεση επέμβαση ακόμη και του ίδιου του σουλτάνου, ώστε να κοπάσει κάπως η ασυγκράτητη αγριότητά τους, όπως για παράδειγμα στην Κρήτη[434]. Από τον φόβο τους, πάμπολλες χριστιανές μητέρες κρατούσαν τα μικρά αγόρια τους χρόνια ολόκληρα κλεισμένα στα σπίτια, για να μην πέσουν στα χέρια τους και υποστούν όλες εκείνες τις ατιμώσεις, που καμία ανθρώπινη γλώσσα δεν μπορεί να περιγράψει.

Εκτός από τους φόνους, τις καταστροφές και τους αμέτρητους εξευτελισμούς που επέφεραν στους ανυπεράσπιστους χριστιανούς, ένα ακόμη από τα «ανδραγαθήματά» τους ήταν και η κατεδάφιση εκκλησιών και σχολείων, όπως πληροφορούμαστε από τη μαρτυρία του Κούμα.

Δ) Ο τουρκικός όχλος

Ένας επιπλέον παράγων διώξεων κατά της ελληνικής παιδείας και των σχολείων ήταν ο τουρκικός όχλος. Την αφόρητη

γέλου, με τη δημοσίευση της μελέτης του Παρανίκα, και κάποιων άλλων εξίσου αξιόλογων συγγραφέων, «κάνει ομαδικά την εμφάνισή της, μέσα σε συντομότατο χρονικό διάστημα, η νεογέννητη επιστήμη της νεώτερης παιδείας μας και αποδεικνύει ότι η έρευνα, όταν μένει ανεπηρέαστη από τις εμπνεύσεις οποιασδήποτε σκοπιμότητας, μπορεί να σταθεί μακριά από κάθε λογής μυθοπλασίες»: Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό...*, *ό.π.*, σ. 40.

[434] Για τον επίπονο και μακροχρόνιο αγώνα ο οποίος απαιτήθηκε ώστε η σουλτανική εξουσία να μπορέσει να καταστείλει τη θηριωδία των γενίτσαρων στην Κρήτη, βλ. σχ. Θ. Δετοράκης, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη», στο Ν.Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σσ. 353-355.

πίεση και τυραννία που ασκούσαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι μιας περιοχής στους Έλληνες συμπολίτες τους την έχει επισημάνει ήδη ο Κωνσταντίνος Κούμας:

> Εἰς τὰς πόλεις τὰς κατοικουμένας τὸ πλεῖστον μέρος ὑπὸ Τούρκων, ἔπασχαν οἱ ἄθλιοι [Έλληνες] κακὰ μεγάλα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον *ἀπὸ τὴν κατωτέραν μερίδα* τοῦ ἔθνους τούτου[435].

Το πόσο δίκιο έχει σε αυτήν την τοποθέτησή του ο Κούμας, καταδεικνύεται από τα όσα συνέβησαν στο Ρέθυμνο και στα Χανιά, τον Μάρτη του 1821, όταν η μανία του ανεξέλεγκτου τουρκικού όχλου οδήγησε στο κλείσιμο των αλληλοδιδακτικών σχολείων και στο όργιο σφαγών και λεηλασιών που ακολούθησε.

Εντελώς διαφορετική ήταν η κατάσταση στις περιοχές που κατοικούνταν μόνον από χριστιανούς. Εκεί οι Έλληνες είχαν τέτοια ελευθερία, που μπορούσαν να διατηρούν ακόμη και Ελληνικά σχολεία, όπως εμφαντικά σημειώνει και πάλι ο Κούμας:

> Αἱ κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία ὅπου ἐκατοίκουν μόνον χριστιανοί, τὰ κακὰ ταῦτα ἦσαν ἄγνωστα. Οἱ κωμοπολῖται [...] ἠδύναντο νὰ φθάσωσιν εἰς ἀκμὴν ἀξιόλογον. Πολλοὶ τούτων διετήρουν καὶ Ἑλληνικὰ σχολεῖα[436].

---

[435] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι...*, *ό.π.*, τ. 12, σ. 539.

[436] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι...*, *ό.π.*, τ. 12, σ. 540.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι αναθεωρητές ιστορικοί, εδώ και τριάντα-σαράντα χρόνια, προέβησαν σε μια βίαιη «αλλαγή παραδείγματος» στην ελληνική ιστοριογραφική επιστήμη, καταγγέλλοντας την προηγούμενη ιστορική ανάλυση ως «αναχρονιστική και εθνοκεντρική», επιβεβλημένη από την «ως τότε κυρίαρχη ελληνοχριστιανική ιδεολογία»[437], «δεδομένου ότι η ελληνική ιστοριογραφία, επηρεασμένη από τα ρεύματα του ρομαντισμού και του θετικισμού αλλά και από τον θριαμβεύοντα εθνικισμό, αναπτύχθηκε ως εθνική ιστοριογραφία»[438]. Ένας από τους διακηρυγμένους στόχους της νέας ιστοριογραφίας είναι και η απαλλαγή της ιστορικής αφήγησης από τα «στερεότυπα» και τους «μύθους», με τους οποίους υποτίθεται πως ήταν αυτή μέχρι τότε συνδεδεμένη.

Από τους πρώτους «εθνικούς ιστορικούς μύθους» που μπήκαν αμέσως στο στόχαστρο των αναθεωρητών ιστορικών και των οπαδών τους, ήταν το κρυφό σχολειό. Όμως, όπως καταδεικνύεται από τη σειρά των ιστορικών μαρτυριών που παραθέσαμε, το κρυφό σχολειό υπήρξε μια ιστορική πραγματικότητα, που γεννήθηκε μέσα απ' τον άγριο και συνεχή διωγμό που υφίστατο η παιδεία των Ελλήνων καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, από την αρχή μέχρι το τέλος της. Με τις διακρίσεις, βέβαια, που ήδη επισημάναμε κατά περιοχές και κατά εποχές.

---

437 Χ. Λούκος, «Μύθοι και στερεότυπα: Προϋποθέσεις για μια ουσιαστική ανατροπή τους», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 26-3-2011.

438 Χ. Κουλούρη, «Οι "σκοτεινοί αιώνες" του οθωμανικού παρελθόντος μας», εφ. *Το Βήμα*, 6-2-2000.

Έτσι, ενώ δεν υπήρξε μια *de jure* απαγόρευση της παιδείας από την κεντρική διοίκηση, ο διωγμός της παιδείας από τους Τούρκους προσέλαβε τον χαρακτήρα μιας *de facto* απαγόρευσης, η οποία ως τελικό στόχο της είχε την ίδια την ελληνική γλώσσα και συνείδηση. Αν ήθελε η κεντρική οθωμανική εξουσία, θα μπορούσε να ελέγξει, έστω και εν μέρει, τις σχετικές αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων της. Όπως και το έκανε κάποιες φορές. Όμως, τις περισσότερες αδιαφορούσε, αν δεν υποδαύλιζε την καταπίεση που ασκούσαν στη μόρφωση και την παιδεία των Ελλήνων τα κατά τόπους διοικητικά όργανά της, οι γενίτσαροι, ακόμη και ο τουρκικός όχλος.

Σε όλες τις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι, προκειμένου να συντηρήσουν, να διατηρήσουν και να μεταδώσουν τη γλώσσα και τη θρησκεία τους στις νέες γενιές, να προσφεύγουν και στα κρυφά σχολειά. Τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν όπου και τα φανερά: Στις εκκλησίες και τα μοναστήρια, αλλά και σε οποιοδήποτε άλλο απόμερο και σκοτεινό κτήριο ή μέρος, το οποίο μπορούσε να διαφύγει την προσοχή των Τούρκων.

Δάσκαλοι ήταν οι ίδιοι που δίδασκαν και στα φανερά σχολεία, συνήθως παπάδες και καλόγεροι. Κατά την ύστερη Τουρκοκρατία, κρυφά δεν ήταν μόνον τα στοιχειώδη σχολεία, όπου τα παιδιά μάθαιναν λίγα μόνον κολλυβογράμματα, αλλά ακόμη και ανώτερα, Ελληνικά σχολεία, όπου δίδασκαν μορφωμένοι δάσκαλοι.

Το κρυφό σχολειό είναι μια ιστορική πραγματικότητα που επεκτείνεται χρονικά σε όλη την Τουρκοκρατία, και όχι μόνον στους «σκοτεινούς αιώνες» της «πρώτης» Τουρκοκρατίας, όπως νομίζουν πολλοί μελετητές που αποδέχονται

την ύπαρξή του[439]. Το κρυφό σχολειό τέμνει κάθετα όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, φτάνοντας μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου, όπως αποδεικνύουν οι μαρτυρίες του Δραγούμη, του Οικονόμου και του Φωτάκου, και μέχρι τις παρυφές του 20ού, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ρενέ Πυώ.

Τους δύο πρώτους αιώνες, 15ο και 16ο, οι οποίοι αποτέλεσαν την εποχή του «παχυτάτου σκότους»[440], ελάχιστα σχολεία αναφέρονται να υπάρχουν και να λειτουργούν. Το μόνο που υπήρχε τότε ήταν «θίνες άνυδροι και θηριώδεις», κατά τον χαρακτηρισμό του Ευγένιου Βούλγαρη[441]. Όμως, στις χιλιάδες εκκλησίες των ελληνικών πόλεων και χωριών, και παπάδες υπήρχαν που λειτουργούσαν και ψάλτες που έψελναν, αλλά και γραμματικοί, που συνέτασσαν όλα τα απαραίτητα έγγραφα της κάθε κοινότητας, με πρώτες και καλύτερες τις φορολογικές καταστάσεις. Όλοι αυτοί ήξεραν, έστω και στοιχειωδώς, να γράφουν και να διαβάζουν. Πράγμα που σημαίνει ότι πήγαν σε κάποια υποτυπώδη έστω σχολεία, όπου έμαθαν τα βασικά κολλυβογράμματα. Σχολεία τα οποία λειτουργούσαν από τη μια άκρη της αυτοκρατορίας μέχρι την άλλη.

Η έλλειψη οποιασδήποτε μαρτυρίας ή αναφοράς για τα πολυάριθμα αυτά σχολεία δεν νομίζω ότι μπορεί να αποδοθεί στο ότι, σε κάθε εκκλησία ή μοναστήρι, μπορούσε να λειτουργεί ανεμπόδιστα και ένα σχολείο, όπως θέλουν να πιστεύουν οι αρνητές του κρυφού σχολειού[442]. Διότι, μια τέτοια σκέψη, υπό το φως του σουλτανικού διατάγματος για την

---

[439] Τις σχετικές παραπομπές βλ. στο Α.Α. Μανδρίκας, *«Κρυφό Σχολειό», Μύθος ή Πραγματικότητα;* Αθήνα 1992, σσ. 111-113.

[440] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι..., ό.π.*, τ. 12, σ. 554.

[441] Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό..., ό.π.*, σ. 15.

[442] Χ.Γ. Πατρινέλης, «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι», *Ερανιστής* 25 (2005), σ. 325.

Κασταμονή, αποδεικνύεται πλέον ανεπίτρεπτα απλουστευτική. Όπως είδαμε, εκεί, κάποιοι τοπικοί διοικητές δεν επέτρεπαν στα χριστιανόπουλα να διδάσκονται τα βασικά θρησκευτικά γράμματα ούτε καν στο σπίτι τους, αν δε εισέπρατταν πρώτα το ανάλογο –βαρύ– αντίτιμο. Τέτοιου είδους τοπικοί αξιωματούχοι, όπως είναι φυσικό, για να επιτρέψουν τη λειτουργία ενός κάπως πιο οργανωμένου σχολείου, σε κάποιο ναό ή μοναστήρι, θα απαιτούσαν ακόμη περισσότερα χρήματα. Αυτό σημαίνει πως η ύπαρξη ακόμη και ενός «κοινού» σχολείου σε μια περιοχή δεν ήταν ποτέ αυτονόητη και δεδομένη.

Εύλογα λοιπόν συμπεραίνουμε πως οι όποιες μαρτυρίες για την ύπαρξη και τη λειτουργία αυτών των σχολείων χάθηκαν μέσα στον χρόνο, διότι πολλά από αυτά λειτουργούσαν κρυφά, ώστε να γλιτώσουν από την αχόρταγη απληστία του τοπικού Τούρκου διοικητή.

Τα κρυφά σχολειά μέσα στις εκκλησίες και τα μοναστήρια, όπου συνήθως βρίσκονταν, σαφώς διέσωζαν και συντηρούσαν το θρησκευτικό φρόνημα των Ελλήνων. Ταυτόχρονα όμως διέσωζαν και την ελληνική γλώσσα, αφού σ' αυτήν την γλώσσα γίνονταν τα μαθήματα και τα παιδιά σ' αυτήν μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν.

Μαθαίνοντας όμως οι μικροί μαθητές να γράφουν και να διαβάζουν ελληνικά, αντιλαμβάνονταν ότι ανήκουν στο «γένος των Ελλήνων» ή «Γραικών». Στα κρυφά, όπως και στα φανερά σχολειά, οι μικροί μαθητές μάθαιναν από τους δασκάλους τους ότι «η Εκκλησία μας είναι ελληνική και *το γένος μας είναι ελληνικόν*»[443], όπως δίδασκε και ο Κοσμάς ο Αιτωλός στους παντελώς αγράμματους ακροατές του. Με τον ίδιο τρόπο, άλλωστε, μια αίσθηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας διατηρήθηκε και από τις λειτουργίες που η εκ-

---

[443] Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς...*, *ό.π.*, σ. 111.

κλησία τελούσε στην ελληνική γλώσσα[444]. Για όλους αυτούς τους λόγους, «το κρυφό σχολειό βοήθησε στη διάσωση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ταυτότητας»[445].

Πίσω από τα περισσότερα σχολεία, φανερά και κρυφά, βρισκόταν η Εκκλησία, η οποία έπαιξε έναν θεμελιώδη ρόλο στη διάσωση της ελληνικής γλώσσας κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας[446]. Η Εκκλησία, κατά την Τουρκοκρατία, στερέωσε και διατήρησε τον ελληνισμό[447], καθώς υπήρξε πραγματικά η *κύρια δύναμη* διατήρησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στα σχεδόν 400 χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας[448]. Και αυτό διότι, στα εκατοντάδες χρόνια που κυβερνούσαν οι Τούρκοι τη χώρα, μόνον η Εκκλησία προσέφερε στους Έλληνες μια αίσθηση ενότητας και εθνικής ταυτότητας. Έτσι, η Εκκλησία διαφύλαξε τον ελληνικό πολιτισμό και μ' αυτόν τον τρόπο έγινε μια κιβωτός της ελληνικής ταυτότητας. Και αυτό το πέτυχε κυρίως χάρις στην ικανότητά της να διακρίνει τους Έλληνες από τους Τούρκους καταπιεστές τους[449].

Η ελληνική παιδεία ήταν πάντοτε εκείνη η ανεξάρτητη δύναμη, με βάση την οποία κρίνονταν η ελληνικότητα και

---

[444] D. Brewer, *The Flame of Freedom, The Greek War of Independence, 1821-1833*, Λονδίνο 2001, σ. 6· ελλ. μετάφραση, D. Brewer, *Η Φλόγα της Ελευθερίας, Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία, 1821-1833*, Αθήνα 2004, σ. 29.

[445] G. Psacharopoulos, «Introduction», *ό.π.*, σ. 169.

[446] D. Halikiopoulou, *Patterns of Secularization: Church, State and Nation in Greece and the Republic of Ireland*, Φάρναμ-Μπέρλιγκτον 2011, σ. 47.

[447] Ε.Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα Τουρκικά...*, *ό.π.*, σ. 24.

[448] D. Brewer, *The Flame of Freedom...*, *ό.π.*, σ. 3· ελλ. μετάφραση, D. Brewer, *Η Φλόγα της Ελευθερίας...*, *ό.π.*, σ. 26.

[449] P.W. Barker, *Religious Nationalism in Modern Europe: If God be for us, Routledge Studies in Nationalism and Ethnicity*, Άμπιγκτον-Νέα Υόρκη 2009, σ. 140.

διακρίνονταν οι Έλληνες από τους άλλους λαούς και εθνότητες. Αυτή η δύναμη κατάφερε και επέζησε ακόμη και κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας[450]. Και αυτό επιτεύχθηκε χάρις *και* στα κρυφά σχολειά, στα οποία τα Ελληνόπουλα είχαν τη δυνατότητα, με πολλούς κινδύνους, να μαθαίνουν να διαβάζουν και να γράφουν στη γλώσσα τους.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε τα εξής:

α) Όπως αποδεικνύεται από μια μακρά σειρά μαρτυριών, οι Τούρκοι επέβαλλαν στους Έλληνες ένα συνεχή και καθολικό περιορισμό, κάποτε και απαγόρευση της παιδείας σε όλους τους αιώνες της δουλείας. Οι δύο περίοδοι ακμής της ελληνικής παιδείας, πριν το 1821, που θα παρουσιάσουμε στο Α΄ Παράρτημα της παρούσας εργασίας, δεν αναιρούν την ισχύ αυτού του κανόνα.

β) Οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις στις περισσότερε περιπτώσεις δεν επιβάλλονταν στους Έλληνες *de jure*, από κάποια πράξη ή διαταγή της κεντρικής διοίκησης, αλλά *de facto*, μέσα από τη βάρβαρη και τυραννική καταπίεση που ασκούσαν συνεχώς οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές, οι γενίτσαροι και ο τουρκικός όχλος. Η Υψηλή Πύλη, τις περισσότερες φορές, κάλυπτε αυτό το όργιο των αυθαιρεσιών με τη σιωπηρή ανοχή της, ή, έστω, με την πλήρη αδιαφορία της.

γ) Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι Έλληνες, για να προσφέρουν έστω και την ελάχιστη παιδεία στα παιδιά τους, ίδρυαν κρυφά σχολειά, ή απέκρυπταν τον αληθινό χαρακτήρα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και δραστηριοτήτων Ως «κρυφό σχολειό» δε νοείται κάθε σχολείο που λειτουργούσε κρυφά από τους Τούρκους, είτε σε απόμερες εκκλησίες και μοναστήρια, είτε σε οποιοδήποτε άλλο απομονωμένο και μυστικό μέρος, τη νύχτα ή τη μέρα. Ως κρυφά σχολειά θεω-

---

[450] A. Dihle, *Die Griechen und die Fremden*, Μόναχο 1994, σσ. 52-53· ελλ. μετάφραση, A. Dihle, *Οι Έλληνες και οι Ξένοι*, Αθήνα 1998, σ. 63.

ρούνται και τα μαθήματα στα σπίτια, όταν αυτά γίνονταν κρυφά και μυστικά από τους Τούρκους.

δ) Το κρυφό σχολειό δεν αφορά μόνον στους «σκοτεινούς αιώνες» της «πρώτης» Τουρκοκρατίας, αλλά τέμνει κάθετα όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, φτάνοντας μέχρι το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, αλλά ακόμη και μέχρι τις παρυφές του 20ού.

ε) Τα κρυφά σχολεία, μαζί φυσικά με τα φανερά, διέσωσαν την ελληνική γλώσσα, γιατί σ' αυτήν μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν οι μαθητές τους. Έτσι συνέβαλαν καίρια στη διατήρηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Διότι έδιναν στους νεαρούς μαθητές τους την ευκαιρία να συνειδητοποιήσουν, πως αν και ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί, εν τούτοις ανήκαν σε ένα «γένος» διαφορετικό από εκείνα, στα οποία ανήκαν όλοι οι άλλοι ορθόδοξοι χριστιανοί, δηλαδή στο «γένος των Ελλήνων» ή «Γραικών», όπως τους εξηγούσαν οι συνήθως ιερωμένοι δάσκαλοί τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΟΙ ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΑΚΜΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η κατάκτηση από τους Τούρκους είχε ως συνέπεια να βυθιστούν οι Έλληνες σ' ένα βαθύ πνευματικό σκοτάδι, για όλους τους λόγους που παραπάνω αναφέραμε. Ωστόσο, ποτέ δεν έπαψαν οι προσπάθειές τους για φωτισμό, με αφετηρία ορισμένα σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα: η Σχολή Επιφανίου Ηγουμένου, που ιδρύθηκε το 1642, και η «Μεγάλη» Σχολή Γκιόνμα, το 1672, στα Ιωάννινα· τα σχολεία της Χίου, στα οποία θα διδάξει ο μεγάλος δάσκαλος του γένους, Γεώργιος Κορρέσιος, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι.· ο Θεόφιλος Κορυδαλέας (Αθήνα, 1574 - Αθήνα, 1646) θα διδάξει στην Αθήνα, τη Ζάκυνθο και την Κωνσταντινούπολη στην Πατριαρχική Σχολή· από το τελευταίο τρίτο του 17ου αι., οι ζηλωτές των ελληνικών γραμμάτων Ρουμάνοι ηγεμόνες θα δημιουργήσουν την Ακαδημία του Βουκουρεστίου και την αντίστοιχη του Ιασίου, το 1709· ο Ευγένιος Γιαννούλης (1595-1682) θα δημιουργήσει τις φημισμένες του σχολές στο Καρπενήσι και τα Βραγγιανά, κ.ο.κ.[451]

---

[451] Βλ. Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Α΄ έκδοση 1872, Β΄ έκδοση, Εταρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1972· Κ. Σάθας, *Ελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήναι 1868· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από*

Πάντως, αυτή η εκπαιδευτική δραστηριότητα εξαρτιόταν, όπως δείξαμε, σε μεγάλο βαθμό από την καλή θέληση των κατακτητών και δεν είχε ενιαίο και συνεχή χαρακτήρα.

Μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς, το 1718, αρχίζει η οριστική και αμετάκλητη παρακμή της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ αντιθέτως ο ελληνισμός μπαίνει σε μια περίοδο ακμής που θα διαρκέσει για δύο αιώνες τουλάχιστον, μέχρι το 1922: πρόκειται για την ελληνική «Αναγέννηση». Αρχίζει η οικονομική απογείωση, πολλαπλασιάζονται οι επαναστατικές απόπειρες (Ορλωφικά, Λάμπρος Κατσώνης, Σουλιώτες, Ρήγας, Φιλική) και ενδυναμώνεται η εκπαιδευτική επανάσταση που ο Κ.Θ. Δημαράς θα αποκαλέσει ελληνικό «διαφωτισμό». Δεκάδες ανώτερες σχολές και εκατοντάδες αν όχι χιλιάδες σχολεία, δημιουργημένα με τη συνδρομή της Εκκλησίας και των εμπόρων, κατακλύζουν τα ελληνικά εδάφη, παρά τις προσπάθειες των Οθωμανών να βάλουν όρια ή ακόμα και φραγμούς στην ανάπτυξή τους – χαρακτηριστική υπήρξε η οιονεί απαγόρευση δημιουργίας τυπογραφείων για πάρα πολλά χρόνια.

Κάτω από την πίεση των εξωτερικών απειλών και της εσωτερικής παρακμής, ορισμένοι σουλτάνοι και βεζίρηδες προσπάθησαν να ανταποκριθούν στη νέα πραγματικότητα και να «εκσυγχρονίσουν» την οθωμανική Αυτοκρατορία, σε μια απόπειρα διάσωσής της. Έτσι στηρίζονται περισσότερο στους αλλοεθνείς υπηκόους, προπαντός στους Έλληνες, τους παραχωρούν ποικίλα προνόμια και αφήνουν σχετικά ελεύθερη την εκπαίδευση των Ελλήνων, γεγονός που ενίσχυε περιοδικά τις ενδογενείς τάσεις της ανάπτυξής της. Καταδεικνύεται έτσι και θετικά ο ρόλος και η σημασία της επίσημης πολιτικής των Οθωμανών στην ενίσχυση της εκπαίδευσης των

της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), 2 τόμοι, Αθήνα 1936 (ανατύπ. Νότης Καραβίας).

Ελλήνων. Πρόκειται, βασικά, για τρεις περιόδους, οι δύο πριν το 1821, ενώ η τρίτη μετά, δηλαδή στην όψιμη Τουρκοκρατία.

Α) Η «Χρυσή Πεντηκονταετία»: 1720-1770

Η άθλια κατάσταση της παιδείας στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό κράτησε περίπου μέχρι το 1720, έτος το οποίο και «ἐμπορεῖ νὰ λογαριασθῇ [ὡς] ἡ ἀρχὴ τῆς αὐξήσεως τῆς παιδείας»[452].

Η αλλαγή αυτή επιταχύνθηκε από μια ενσυνείδητη επιλογή της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης, η οποία την επέβαλε στους τοπικούς διοικητές, περιορίζοντας κατά ένα μέρος τις αυθαιρεσίες και την τυραννικότητά τους. Πιο συγκεκριμένα, το 1703 ανέβηκε στον θρόνο ο σουλτάνος Αχμέτ Γ΄, ο οποίος ήταν λάτρης των καλών τεχνών και της ποίησης. Μαζί με τον μεγάλο βεζίρη του, Δαμάτ Ιμπραήμ Πασά, ο οποίος ήταν λάτρης της ειρήνης, έφεραν στην Αυτοκρατορία, από το 1717, που ανέλαβε ο Δαμάτ το αξίωμα αυτό, μια πολιτιστική και καλλιτεχνική άνθηση[453].

Όμως, το μεταρρυθμιστικό έργο του Αχμέτ Γ΄ προετοιμάστηκε και υποβοηθήθηκε από τη μεγάλη κοινωνική και διοικητική ανέλιξη που είχαν καταφέρει να επιτύχουν, καιρό πριν, οι Έλληνες Φαναριώτες, οι οποίοι είχαν καταλάβει ακόμη και τα υψηλότερα αξιώματα της αυτοκρατορίας. Όπως μας πληροφορεί ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός,

> η τουρκική κυβέρνηση παραχώρησε προς τους Έλληνες αξιόλογα προνόμια, εκλέγοντας απ᾽ αυτούς τους διερμηνείς και τους πρίγκηπες της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Η εμπι-

---

[452] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι...*, *ό.π.*, τ. 12, σ. 555.

[453] Π. Στάθη, *Χρύσανθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, *Ανάλεκτα της καθ᾽ ημάς Ανατολής* 6, Αθήνα 1999, σσ. 39-40.

στοσύνη που έδειξε η οθωμανική κυβέρνηση στους πρίγκηπες αυτούς βελτίωσε την τύχη του έθνους. *Με την δική τους προστασία* άρχισαν να επανεμφανίζονται τα γράμματα, να αυξάνονται τα σχολεία και να διαδίδεται η παιδεία[454].

Η αρχή αυτής της ευνοϊκής για τους υπόδουλους Έλληνες μεταβολής σηματοδοτήθηκε με την επιλογή του πρώτου Έλληνα για τη θέση του μεγάλου δραγουμάνου, του Παναγιωτάκη Νικούσιου[455], το 1661. Από τότε, και –κυρίως– από τις αρχές του 18ου αιώνα, άρχισαν πραγματικά να χτίζονται πολλά σχολεία ταυτόχρονα, σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου. Αυτό φαίνεται από τις αναφορές των συγγραφέων της εποχής, οι οποίοι μας δίνουν, σχεδόν βήμα προς βήμα, την πορεία και την εξέλιξη αυτής της ανάπτυξης. Το 1714, ο Αλέξανδρος Ελλάδιος, στο έργο του *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, αναφέρει πως «σε όλες τις περιοχές των Ελλήνων ακμάζουν κάπως τα Γυμνάσια»[456]. Είκοσι χρόνια μετά, το 1734, ένας συγγραφέας της εποχής θα αναφερθεί, με

---

[454] J. Rizo Néroulos, *Cours...*, *ό.π.*, Β΄ έκδοση 1828, σσ. 24-25· Α΄ έκδοση 1827, σ. 25· Ι. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σσ. 39-40.

[455] Βλ. σχ. J. Rizo Néroulos, *Cours...*, *ό.π.*, Β΄ έκδοση 1828, σ. 52· Α΄ έκδοση 1827, σ. 46· Ι. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σσ. 65-66.

[456] «In Gymnasiis, quae jam DEI gratia in omnibus civitatibus Graecae mediocriter florent...»: A. Helladius, *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, (χ.τ.) 1714, σ. 42. Τη μαρτυρία του Ελλάδιου παραθέτει και ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, παραβλέποντας όμως τη λέξη mediocriter, με αποτέλεσμα να αλλοιώνει καίρια το νόημά της. Ο Ελλάδιος δεν λέει πως τα Γυμνάσια «ήκμαζον πανταχού της Ελλάδος», όπως μεταφράζει ο Χ. Παπαδόπουλος, αλλά ότι «κάπως, μετρίως» άκμαζαν: Χρυσόστομος [Παπαδόπουλος], Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Η Εκκλησία και η Ελληνική Παιδεία κατά τους μετά την Άλωσιν Χρόνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1935, τεύχ. 2, *Λόγοι*, σ. 42. Τη μαρτυρία του Ελλάδιου ολόκληρη και σωστά μεταφρασμένη, βλέπε στο Τ.Ε. Ευαγγελίδης, *Τα Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως (1453) μέχρι του 1893*, εν Αθήναις 1933, σσ. 62-63.

φανερή ικανοποίηση, στα «κατὰ τὴν Ἑλλάδα *ἄρτι* ἀναφυόμενα Μουσεῖα»[457].

Σχολεία τα οποία αποτέλεσαν πραγματικό καύχημα για όλους τους μορφωμένους Έλληνες της εποχής. Γι' αυτό και, το 1757, ο Γεώργιος Κωνσταντίνου θα τα απαριθμήσει όλα, ένα προς ένα, με εθνική υπερηφάνεια, θεωρώντας την ύπαρξη και τη λειτουργία τους ως την καλύτερη απάντηση σε όσους «ἀθυροστομοῦντες φλυαροῦσιν» ότι «τὸ ἡμέτερον γένος» είναι «πάντη βάρβαρον καὶ ἀμαθὲς καὶ ἔρημον παντοίας σπουδῆς, σχολείων καὶ ἐπιστημῶν»[458]. Και απαριθμεί τριαντaέξι όλα κι όλα σχολεία, από τη μία άκρη της οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι την άλλη, τα οποία είναι αυτά «ὁποὺ τὴν σήμερον *σῴζονται* εἰς τὸ ἡμέτερον γένος»[459].

Να σημειώσουμε εδώ πως τα σχολεία που απαριθμεί ο Κωνσταντίνου είναι δεν είναι όλα ανώτερα σχολεία. Κάποια είναι ανώτερα σχολεία, «Φιλοσοφικά», όπως τα ονομάζει ο ίδιος, όμως κάποια άλλα είναι σχολεία «κοινά», δηλαδή σχολεία στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, όπως ρητά επίσης αναφέρει. Για να αντιληφθούμε συγκριτικά τον αριθμό αυτών των σχολείων, που με απίστευτα μεγάλες προσπάθειες είχε καταφέρει τότε ο ελληνισμός να ανεγείρει και να λειτουργήσει, θα αναφέρουμε μία μόνον καταγραφή του Κωνσταντίνου: «Εἰς Κρήτην σχολεῖον ἕν». Σε ολόκληρη την Κρήτη, υπήρχε ένα και μοναδικό σχολείο. Και όμως, ακόμη και αυτό ήταν αρκετό για τον Κωνσταντίνου, ώστε να κάνει λόγο για «τοσαῦτα σχολεῖα», που λειτουργούν «πανταχοῦ εἰς τὰς ἐπισήμους πό-

---

[457] Αντώνιος Κατήφορος, *Γραμματική Ελληνική Ακριβεστάτη*, Ενετίησιν 1734, fol. α2r (στην *Προσφώνηση* «Ἐκλαμπρότατε καὶ Ἐνδοξότατε Κύριε»).

[458] Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Λεξικὸν Τετράγλωσσον*, τ. 1, Ενετίησι 1757, σ. 9.

[459] Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Λεξικόν Τετράγλωσσον*, *ό.π.*, σ. 10, σημ.

λεις τῆς Ἑλλάδος καὶ νήσους»[460].

Αυτή η πρώτη, ευνοϊκή για την παιδεία των υπόδουλων Ελλήνων, περίοδος, που διήρκεσε πενήντα χρόνια, ήταν ταυτόχρονα και μία περίοδος μακράς ειρήνης της Αυτοκρατορίας, που κράτησε έως το 1768. Πράγματι, όπως αναφέρει ο Κούμας,

> μετὰ τὸν ῥωσικὸν πόλεμον τοῦ 1768-1770 ἔτους, εἰς *καμμίαν* πόλιν τῆς Τουρκίας δὲν ἐπρόκοπταν οἱ Γραικοὶ οὔτε εἰς πλούτη, *οὔτε εἰς γνώσεις*[461].

Β) Η Περίοδος του «Άπιστου Σουλτάνου»: Σελίμ Γ΄

Από το σκοτάδι που επέπεσε βαρύ μετά την κατάπνιξη της ορλωφικής επανάστασης, ο ελληνισμός κατόρθωσε να πάρει μια βαθειά ανάσα μετά από είκοσι ή τριάντα χρόνια, όταν, στον θρόνο της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βρέθηκε ένας άλλος μεταρρυθμιστής σουλτάνος, ο Σελίμ Γ΄ (1789-1807). Ο Σελίμ Γ΄, μόλις ανέλαβε την εξουσία, το 1789, επιχείρησε να επιφέρει πολλές αλλαγές στο εσωτερικό του κράτους, για τις οποίες μάλιστα χαρακτηρίστηκε από τους φανατικούς μουσουλμάνους ως ο «άπιστος σουλτάνος». Μια από αυτές ήταν η ελευθερία στα θέματα της παιδείας. Έτσι, έδωσε στις μειονότητες το δικαίωμα να ανοίξουν ενοριακά σχολεία, με αποτέλεσμα να υπάρξει στα χρόνια της βασιλείας του μια πραγματική εκπαιδευτική αναγέννηση[462].

---

[460] Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Λεξικόν Τετράγλωσσον*, *ό.π.*, σ. 9.

[461] Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίαι...*, *ό.π.*, τ. 12, σ. 540.

[462] I. K. Hassiotis, «The Historical Background to the Greek and Armenian National Movements. An Initial Comparison», στον τόμο J.S. Allen (κ. άλ, εκδ.), *Το Ελληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, τ. 2, *Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece*, Νιου Ροσέλ, NY 1993, σ. 291· Χρυσόστομος [Παπαδόπουλος], Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Η Εκκλησία και η Ελληνική Παιδεία

Όπως μας πληροφορεί ο Νερουλός, ο Σελίμ Γ΄ διόρισε έναν Φαναριώτη, τον Δημήτριο Μουρούζη, ως γενικό διευθυντή των ελληνικών σχολείων και νοσοκομείων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βελτιωθούν κατά πολύ οι συνθήκες διαβίωσης του ελληνισμού και –φυσικά– να επέλθει και πάλι μεγάλη ανάπτυξη της παιδείας και των σχολείων, ώστε τελικά «η δημόσια διδασκαλία, επίσημα προστατευόμενη, να προοδεύσει πολύ στην Ελλάδα»[463].

Αυτή είναι η δεύτερη περίοδος ακμής και άνθησης της παιδείας πριν το 1821. Αυτή συνδυάζεται προφανώς και με τη μεγάλη οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων, ως συνέπεια της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και των ευρωπαϊκών πολέμων, που επέτρεψαν στους Έλληνες να αποσπάσουν ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου και της ναυτιλίας των Ευρωπαίων. Πολύτιμες και άκρως διαφωτιστικές για το θέμα αυτό είναι οι μαρτυρίες του Ανώνυμου της *Ελληνικής Νομαρχίας* και του Κοραή.

Ο Ανώνυμος συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας*, το 1806, σημείωνε κατάπληκτος τα εξής για την ακμή της παιδείας και των σχολείων, που είχε ξαφνικά εκδηλωθεί στην εποχή του.

> Ὢ, *πόση* διαφορὰ εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἑλλάδα *ἀπὸ δέκα χρόνους ἕως τὴν σήμερον!* Μεγάλη, ὦ ἀδελφοί μου, *μεγαλοτάτη*. Καὶ *καθ᾽ ἑκάστην* πρὸς τὸ κρεῖττον φέρεται. Τώρα ἄρχισαν αἱ Μοῦσαι νὰ ἀναλάβουν καὶ πάλιν νὰ ἐπανορθωθῶσιν εἰς τὰ χρυσόχροα ὄρη τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἀπόλλων πάλιν ἐμφανίσθη εἰς τὸ ἀρχαῖον του παλάτιον. Δὲν εὑρίσκεται πό-

---

κατά τους μετά την Άλωσιν Χρόνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1935, τεύχ. 2, *Λόγοι*, σ. 44.

[463] J. Rizo Néroulos, *Cours...*, *ό.π.*, Β΄ έκδοση 1828, σ. 57· Α΄ έκδοση 1827, σσ. 47-48· Ι. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 67.

λις τὴν σήμερον, ὁποὺ νὰ μὴν ἔχῃ δύο καὶ τρία σχολεῖα[464].

Μέσα σε δέκα μόλις χρόνια, άλλαξαν όλα στην παιδεία των Ελλήνων, μας λέει ο Ανώνυμος συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Η κατάσταση βελτιωνόταν συνεχώς και κάθε μέρα που περνούσε γίνονταν όλο και καλύτερη, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ούτε μία ελληνική πόλη που να μην έχει δύο, ακόμη και τρία, ελληνικά σχολεία.

Την ίδια ακριβώς πραγματικότητα περιγράφει και ο Κοραής, ο οποίος, το 1818, παρατηρούσε τα εξής:

> Τῶν σπουδαζόντων σήμερον εἰς τὰ Γυμνάσια τῆς Ἑλλάδος νέων ὁ ἀριθμὸς εἶναι *ἑκατονταπλάσιος* τοῦ πρὸ *τριάκοντα* χρόνων ἀριθμοῦ[465].

Τα δέκα χρόνια, στα οποία αναφερόταν η *Ελληνική Νομαρχία*, το 1806, και τα τριάντα, στα οποία αναφερόταν ο Κοραής, το 1818, είναι τα χρόνια της ταχύτατης ανάπτυξης του ελληνισμού· και προφανώς, μέχρι το 1807, που εκθρονίστηκε ο Σελίμ, εκμεταλλεύεται και χρησιμοποιεί τις σχετικά ευνοϊκές συνθήκες της βασιλείας του. Γι' αυτό και ο Διονύσιος Καλλιάρχης, ως μητροπολίτης Λαρίσης, μόνο κατά τη βασιλεία του Σελίμ Γ΄ κατάφερε να ξανακτίσει στη Λάρισα την γκρεμισμένη Εκκλησία του αγίου Αχιλλείου και να επανιδρύσει το παλιό Ελληνικό σχολείο.

Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει πως οι τοπικοί Τούρκοι διοικητές και ο τουρκικός όχλος έπαψαν να βάζουν εμπόδια στην προσπάθεια αυτή των Ελλήνων για την εκ βάθρων ανόρθωση της παιδείας τους. Το αντίθετο, μάλιστα. Και είδαμε παραπάνω τι φοβερά προβλήματα δημιουργούσαν, αυτήν ακριβώς την περίοδο, στα πιο σπουδαία και φημισμένα σχο-

---

[464] Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία*, εν Ιταλία 1806, βιβλίο ε΄, γ΄· (στην έκδοση Γ. Βαλέτα, σσ. 207-208).

[465] Το παράθεμα στο Χ.Γ. Πατρινέλης, «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», *ό.π.*, σ. 43.

λεία του ελληνισμού. Όμως, η επίσημη υποστήριξη που παρείχε ο σουλτάνος στους Έλληνες ραγιάδες του, και ειδικά η εύνοια που έδειχνε προς τους Φαναριώτες αξιωματούχους του, τους βοηθούσε να «συσταίνουν» διαρκώς καινούργια σχολεία σε όλη την έκταση της οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η δεύτερη αυτή περίοδος ακμής της παιδείας των Ελλήνων, η οποία επιταχύνεται μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και ευνοείται και από την άνοδο του Σελίμ Γ΄, το 1789, απαντάει και στο όντως καίριο ερώτημα που θέτει ο Θ. Βερέμης, για το «πώς είναι δυνατό να απαγορεύονταν τα σχολεία στους "απίστους" και να έχει γεμίσει η Ελλάδα σχολεία κατά τις παραμονές της Επανάστασης»[466]. Όλα αυτά τα σχολεία, με τα οποία είχε γεμίσει πράγματι τότε η Ελλάδα, είχαν χτιστεί στην πλειοψηφία τους τα τελευταία μόλις τριάντα χρόνια, πριν το 1821. Εξ άλλου, ο Σελίμ Γ΄ ήταν ένας σουλτάνος με τόσο φιλελεύθερο πνεύμα, ώστε να καταστεί μισητός ακόμη και στους ίδιους τους αξιωματούχους του κράτους του, πράγμα που τελικά τους ώθησε στην εκθρόνιση και τη δολοφονία του.

Εν τούτοις, ακόμη και τότε, εξακολουθούσαν να υπάρχουν κρυφά σχολεία, όπως μας πληροφορεί ο Κωνσταντίνος Οικονόμος. Διότι, ακόμη και σε αυτή τη λαμπρή για την ελληνική παιδεία περίοδο, τα μεγαλύτερα και πιο φημισμένα σχολεία των Ελλήνων αντιμετώπιζαν τις καθημερινές οχλήσεις και ευθείες επιθέσεις των Τούρκων, οι οποίοι συνέχιζαν να επιτρέπουν τη λειτουργία τους μόνον επειδή αποσπούσαν συνεχώς τεράστια χρηματικά ποσά. Τον φθόνο και το μένος των Τούρκων διοικητών εκείνης της περιόδου προς τα σχολεία των Ελλήνων μας έχει περιγράψει, με πολύ ενάργεια, εκτός από τον Οικονόμο, και ο καθηγητής Noehden, το 1820, όπως είδαμε.

---

[466] Θ. Βερέμης, «Ιστορία και ουτοπία», εφ. *Η Καθημερινή*, 23-4-2011.

Γ) Τρίτη περίοδος Ανάπτυξης της Παιδείας: Τανζιμάτ και Χάττι Χουμαγιούν

Με την έκρηξη της επανάστασης του 1821, η άνθηση της παιδείας, που είχε υπάρξει από το 1790 και μετά, πνίγηκε στο αίμα. Η παιδεία των Ελλήνων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές άρχισε να συνέρχεται και πάλι, για τρίτη φορά, με την πολιτική του τανζιμάτ, που δεν ήταν τίποτε άλλο από την παραχώρηση, εκ μέρους του σουλτάνου, των πλέον στοιχειωδών ελευθεριών στους χριστιανούς ραγιάδες του[467]. Όπως ήδη αναφέραμε, η πολιτική αυτή ξεκίνησε με το διάταγμα του Γκιουλχανέ, το 1839, και ολοκληρώθηκε με το Χάττι Χουμαγιούν, το 1856, πάντοτε κάτω από την πίεση των μεγάλων δυνάμεων. Η έκδοση του Χάττι Χουμαγιούν έφερε πράγματι μια εντυπωσιακή ανάπτυξη της παιδείας σε όλα τα μέρη του μέχρι τότε υπόδουλου ελληνισμού[468], ο οποίος γέμισε, από τη μια μέχρι την άλλην άκρη του, μέσα σε ελάχιστο χρόνο, με πλήθος από σχολεία, Σχολές και Ακαδημίες.

Για παράδειγμα, στον Πόντο, πριν εκδοθεί το Χάττι Χουμαγιούν, ο εκεί ελληνισμός υπέφερε τα πάνδεινα. Από τότε όμως που εκδόθηκε και μετά, η κατάσταση βελτιώθηκε ουσιωδώς, καθώς υπήρξε μια πραγματική πληθυσμιακή, οικονομική αλλά και πολιτιστική έκρηξη. Οι Πόντιοι εγκατέλειψαν τα κρησφύγετά τους, κατέβηκαν στις παραλιακές περιοχές και έχτισαν καινούργια χωριά, καινούργιες πόλεις, καινούργιες εκκλησίες και ολοκαίνουργια σχολεία. Μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα, ξαναπήραν στα χέρια τους το εμπόριο

---

[467] Ε. Πρεβελάκης, Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, *Η Κρητική Επανάστασις...*, *ό.π.*, σ. κε΄.

[468] Κ. Φωτιάδης, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, *Η Παιδεία στον Πόντο (1682-1922)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 104.

ολόκληρου του Εύξεινου Πόντου και της ενδοχώρας[469].

Έτσι, σε λιγότερο από δέκα χρόνια, από το 1856 έως το 1865, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στον Πόντο περίπου εκατό σχολεία, τα οποία μέχρι το 1919 δεκαπλασιάστηκαν, έτσι ώστε να υπολογίζονται, κατά τις μετριότερες στατιστικές, σε 1.047[470], ενώ, σύμφωνα με άλλες, σε 1.401[471]! Μέχρι το 1840, δεν υπήρχε δημοτικό σχολείο ούτε καν στην Τραπεζούντα, ενώ την πλήρη ανυπαρξία ακόμη και της πλέον στοιχειώδους εκπαιδεύσεως υποκαθιστούσε η πρακτική της οικοδιδασκαλίας, η οποία διεξαγόταν από εντελώς ακατάλληλα γι' αυτό το έργο άτομα[472]. Και πρέπει να σημειώσουμε εδώ πως, χάρις στο Χάττι Χουμαγιούν, οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου όχι μόνον έκαναν φανερή την ύπαρξή τους, αλλά επιπλέον οργανώθηκαν και συνασπίσθηκαν για να υπερασπίσουν τα νεότευκτα δικαιώματά τους[473].

Στη Θράκη, επίσης, τα πρώτα δημοτικά σχολεία άρχισαν να λειτουργούν από το 1860 και μετά, αφού το πρώτο δημο-

---

[469] Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2004, σ. 35.

[470] Δ. Λαζαρίδης, «Η Ελληνική Παιδεία στον Πόντο», στο έργο *Πόντος, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 1125-1126.

[471] Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων...*, *ό.π.*, σ. 36.

[472] Ε.Θ. Κυριακίδης, *Βιογραφίαι των εκ Τραπεζούντος και της περί αυτήν Χώρας από της Αλώσεως μέχρις ημών ακμασάντων Λογίων, μετά Σχεδιάσματος Ιστορικού περί του Ελληνικού Φροντιστηρίου των Τραπεζουντίων*, εν Αθήναις 1897, σ. 236· Κ. Φωτιάδης, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, *Η Παιδεία...*, *ό.π.*, σ. 61.

[473] Σ. Πελαγίδης, «Κρυπτοχριστιανοί ή Κρυπτομουσουλμάνοι; Προβλήματα από Προξενικές Εκθέσεις για τις Πρώτες Κινητοποιήσεις των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857)», στον τόμο «*Η καθ' ημάς Ανατολή*», *Αφιερωματικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή*, Φλώρινα 2005, σσ. 129-140· Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων...*, *ό.π.*, σ. 33.

τικό στην Ξάνθη χτίστηκε μόλις το 1863. Αλλά ακόμη και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, μόνον μετά το Χάττι Χουμαγιούν μπόρεσαν οι υπόδουλοι Έλληνες να ιδρύσουν ελεύθερα σχολεία. Και όντως ίδρυσαν ένα πλήθος από σχολεία κάθε επιπέδου, όπως επίσης και πάμπολλα σωματεία και συλλόγους. Γι' αυτό άλλωστε η ίδρυση του περίφημου «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» έχει ημερομηνία 1861.

Το γεγονός ότι το Χάττι Χουμαγιούν παραχωρούσε τέτοια, αδιανόητα μέχρι τότε, δικαιώματα στους μη χριστιανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας προκάλεσε τη θυελλώδη αντίδραση και οργή των μουσουλμάνων κατοίκων της. Γι' αυτό και ορισμένοι τοπικοί διοικητές αρνήθηκαν –ωμά και απροκάλυπτα– να το εφαρμόσουν. Είδαμε παραπάνω την περίπτωση των διοικητών της Κρήτης. Ανάλογα κρούσματα και συμπεριφορές είχαμε και από διοικητές στον Πόντο[474]. Γι' αυτό και δεν είχαν πάψει ποτέ να υπάρχουν κρυφά σχολειά ακόμη και στις πιο λαμπρές μέρες που είχε γνωρίσει ο ελληνισμός κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, μέχρι και το τέλος της.

---

[474] Κ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων...*, *ό.π.*, σσ. 65-66, όπου συγκεκριμένα παραδείγματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΟΧΗΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Α) Πελοπόννησος

Ο Κολοκοτρώνης γεννήθηκε το 1770. Όταν ήταν παιδί, στην Πελοπόννησο δεν υπήρχαν παρά κάποια ελάχιστα και εντελώς υποτυπώδη σχολεία. Και αυτό είναι απολύτως φυσικό, διότι η περίοδος από το 1770 και μετά ήταν η εικοσαετία του μεγάλου σκότους, που επέπεσε βαρύ σε όλη την Αυτοκρατορία, ως αποτέλεσμα της καταστολής που ακολούθησε τα ορλωφικά. Όπως μας αναφέρει ο Κολοκοτρώνης:

> Εἰς τὸν καιρὸ τῆς νεότητος, ὁποὺ ἠμποροῦσα νὰ μάθω κάτι τι, σχολεῖα, Ἀκαδημίαι *δὲν ὑπῆρχαν· μόλις* ἦσαν μερικὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμάθαιναν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν. Οἱ παλαιοὶ κοντζαμπασῆδες, ὁποὺ ἦσαν οἱ πρώτιστοι τοῦ τόπου, *μόλις* ἤξευραν νὰ γράφουν τὸ ὄνομά τους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀρχιερέων δεν ἤξευρε παρὰ ἐκκλησιαστικὰ κατὰ πρᾶξιν, κανένας ὅμως δεν εἶχε μάθησι· τὸ ψαλτῆρι, τὸ κτωῆχι, ὁ μηναῖος, ἄλλαι προφητεῖαι, ἦσαν τὰ βιβλία ὁποὺ ἀνέγνωσα[475].

Τα λεγόμενα του Κολοκοτρώνη επιβεβαιώνει και ο Κανέλλος Δεληγιάννης, ο οποίος, μιλώντας για πατέρα του, τον πανίσχυρο προεστό της Πελοποννήσου, Ιωάννη Δεληγιάννη,

---

[475] Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, Αθήνησιν 1846, σ. 48.

μας λέει πως ήταν «ἄνευ παιδείας, καθότι τότε *δὲν ὑπῆρχον* εἰς τὴν Πελοπόννησον Ἑλληνικὰ σχολεῖα»[476]. Ο Ιωάννης Δεληγιάννης είχε γεννηθεί το 1738, δυο δεκαετίες μετά την επανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους, η οποία έγινε το 1715, και τριάντα χρόνια πριν τα ορλωφικά. Όμως, ακόμη και τότε, στην Πελοπόννησο επικρατούσε το ίδιο σκοτάδι, στο θέμα της παιδείας και των σχολείων, όπως και στην εποχή του Κολοκοτρώνη.

Και όμως, λίγες μόνον δεκαετίες νωρίτερα, είχε υπάρξει στην Πελοπόννησο μια αξιοπρόσεκτη άνθηση της παιδείας. Αυτό συνέβη την περίοδο που η συγκεκριμένη περιοχή ήταν, για τριάντα χρόνια, υπό την κατοχή των Βενετών. Όταν οι Βενετοί κατέκτησαν την Πελοπόννησο, την είχαν βρει, και εκείνοι, βουτηγμένη στην απόλυτη αμάθεια, εξαιτίας της τυραννικής διακυβέρνησης των Τούρκων. Όμως, στα τριάντα χρόνια της δικής τους κυριαρχίας, κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ένα πραγματικό «εκπαιδευτικό» θαύμα. Όπως μας πληροφορεί ο κορυφαίος ιστορικός της εκπαίδευσης, Ματθαίος Παρανίκας:

> Ὅτε οἱ Ἐνετοὶ κατέλαβον τὴν Πελοπόννησον (1685-1715), [...] εὗρον τοὺς κατοίκους, γενικῶς εἰπεῖν, ἀμαθεῖς, συνετέλεσαν δὲ καὶ εἰς τὴν *παντελῶς παραμελημένην ἐκπαίδευσιν*. Τὸ δὲ παράδοξον, μοναχοὶ Λατῖνοι ἵδρυσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα, διηύθυνον σχολεῖα, εἰς ἃ *ἄνευ δισταγμοῦ* οἱ Ἕλληνες ἔπεμπον τὰ τέκνα των. Εἰργάζοντο ἐπίσης νὰ συστήσωσιν ἐν Τριπόλει τακτικὸν Γυμνάσιον. Διὰ τούτων καὶ ἑτέρων παραπλησίων ἐνόμιζεν ὁ Γριμάνης, ὁ Ἐνετὸς Ἁρμοστής, ὅτι «Ἴσως θέλει ἀποσπασθῇ τῆς βαρβαρότητος, ὑπὸ τὴν αἰσίαν ἐξουσίαν τῶν Ἐνετῶν, ἡ διδάσκαλος πάσης ἐπιστήμης καὶ τέχνης ἀρχαία Ἑλλάς»[477].

---

[476] Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21* 16, Αθήναι 1957, σ. 27.

[477] Μ.Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα...*, *ό.π.*, σ. 105.

Ο Βενετσιάνος διοικητής της Πελοποννήσου είχε βάλει ως πρόγραμμά του την εκπαιδευτική και πολιτιστική εξύψωση του ελληνισμού της περιοχής. Και βλέποντας τη μεγάλη ανταπόκριση που επέδειξαν όλοι οι Έλληνες του Μωριά στην προσπάθειά του αυτή, είχε ακράδαντα πιστέψει ότι αυτός ο στόχος θα μπορούσε τελικά να επιτευχθεί. Τόσο σημαντική ήταν η ανάπτυξη της παιδείας που είχε επέλθει στην Πελοπόννησο μέσα σε τριάντα μόλις χρόνια, από το 1685 μέχρι το 1715. Και όμως, την εποχή που γεννήθηκαν ο Ιωάννης Δεληγιάννης πρώτα και Κολοκοτρώνης έπειτα, ο τουρκικός ζυγός είχε ξαναγυρίσει την Πελοπόννησο στην ίδια εκείνη βαρβαρότητα, στην οποία την είχαν βρει οι Βενετσιάνοι, όταν την κατέλαβαν το 1685.

Και πρέπει εδώ να τονίσουμε πως αυτό το πνευματικό σκοτάδι, το οποίο είχε καλύψει την Πελοπόννησο από το 1715 και μετά, επισυνέβη κατά την περίοδο που εμφανίσθηκε η πρώτη ακμή της παιδείας των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία, δηλαδή κατά τη «χρυσή πεντηκονταετία» (1720-1770). Αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να αναστοχασθούμε πάνω στο συγκεκριμένο θέμα και να αντιληφθούμε πως, ακόμη και στις περιόδους όπου σε πολλές περιοχές του ελληνισμού χτίζονταν λαμπρά σχολεία και πραγματικά άκμαζε η παιδεία, κάποιες άλλες περιοχές, την ίδια χρονική στιγμή, παρέμεναν βυθισμένες στην απόλυτη βαρβαρότητα, εξαιτίας της παντελούς σχεδόν έλλειψης ακόμη και των πλέον στοιχειωδών μορφών εκπαίδευσης σε αυτές.

Β) Κρήτη

Το ίδιο ακριβώς με την Πελοπόννησο, αλλά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, συνέβη και στην Κρήτη. Όσο η μεγαλόνησος ήταν κάτω από την πολύχρονη κατοχή των Βενετσιάνων,

ανέδειξε πλήθος λογίων[478] και έζησε στ' αλήθεια μια μακρά περίοδο ευημερίας. Ευημερία που συνοδεύτηκε από μιας ασύλληπτης έκτασης ανθρωπιστική δραστηριότητα. Το νησί αναδείχτηκε σε πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο τέτοιας δύναμης και εμβέλειας, που τροφοδοτούσε αδιάκοπα τη Δύση με χειρόγραφα, αντιγραφείς, τυπογράφους, φιλόλογους, λόγιους και καθηγητές αρχαίων ελληνικών[479]. Σε όλη αυτή την περίοδο, «*τα ελληνικά μοναστήρια, θεματοφύλακες ελληνομάθειας*, είναι τα *κέντρα* λόγιας και φιλολογικής ενασχόλησης»[480]. Η άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία ήταν τέτοιας έκτασης και ποιότητας, ώστε να γίνεται λόγος, από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας, για *Κρητική Αναγέννηση*. Και αυτό παρόλο που οι Ενετοί δεν είχαν επιτρέψει τη δημιουργία μεγάλων σχολών, επιθυμώντας να κρατούν το εκπαιδευτικό μονοπώλιο στην πόλη του Αδρία.

Φυσικά, όπως ακριβώς και στην Πελοπόννησο, όλα αυτά έλαβαν τέλος με την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους[481], οι οποίοι βύθισαν το νησί και τους κατοίκους του σ' ένα απίστευτο σκοτάδι αμάθειας και αθλιότητας[482], όπως είδαμε πιο πάνω να το περιγράφει ο Γεώργιος Φατζέας, το 1760. Πνευματικό σκοτάδι που κάλυψε την Κρήτη αδιάκοπα

---

[478] Βλ. σχ. Γ. Καράς, *Οι Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15ος-19ος Αιώνας)*, Αθήνα 1991, σσ. 30-31, όπου και στατιστικά στοιχεία με σχετική βιβλιογραφία.

[479] Βλ. σχ. A. van Gemert, «Οι Χαμένες Γενιές της Κρήτης», στον τόμο *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 606.

[480] Μ. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, σ. 50 (στην έκδοση του 1987, σσ. 48-49).

[481] D. Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», στον τόμο D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (μετάφραση από την αγγλική έκδοση: 1991), Ηράκλειο [5]2006 [1996], σ. 19.

[482] Θ. Δεττοράκης, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη», *ό.π.*, σ. 361.

μέχρι το 1866, όποτε και εξερράγη η επανάσταση του Αρκαδίου. Αυτές ήταν πάντοτε οι συνέπειες στον πολιτισμό και την παιδεία ενός ελληνικού τόπου, όταν περνούσε υπό τουρκική κατοχή. Το απόλυτο και ψηλαφητό σκοτάδι.

Γ) Επτάνησα

Ό,τι συνέβη στην Κρήτη, συνέβη και στα Επτάνησα. Περιήλθαν και αυτά στην κατοχή των Βενετσιάνων. Επειδή όμως αυτά δεν γνώρισαν ποτέ την τουρκική κατάκτηση, ανέπτυξαν μια αδιάκοπη και αξιοζήλευτη πρόοδο στις γνώσεις και τα γράμματα, παρότι και οι Ενετοί προτιμούσαν να μη δημιουργούνται εκπαιδευτικά ιδρύματα στα νησιά· οι Επτανήσιοι παρακολουθούσαν μάλλον ιδιωτικά μαθήματα σε ό,τι αφορά τη στοιχειώδη εκπαίδευση και συνέχιζαν τις σπουδές τους στη Βενετία. Εκεί, μετά από μεγάλες προσπάθειες του Θωμά Φλαγγίνη, από το 1624, να καμφθεί η αντίδραση των Ενετών, δημιουργήθηκε εν τέλει, μετά τον θάνατό του, η περίφημη «Φλαγγίνειος Σχολή», το 1662, ενώ πολλοί συνέχιζαν τις ανώτερες σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.

> Έχοντας αποφύγει τις συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης, η Επτάνησος, εξαιτίας της παρατεταμένης βενετικής κατοχής, διατήρησε *αδιάλειπτη* επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία μέσω των οργανικών δεσμών της με την Ιταλία. [...] Η βενετική διακυβέρνηση ήταν καταπιεστική, [...] αυτό όμως δεν εμπόδισε τα σκιρτήματα της πολιτισμικής ανανέωσης να φτάσουν στα νησιά του Ιονίου πελάγους. Ο Βρετανός περιηγητής Alexander Drummond, που επισκέφτηκε τα νησιά στα 1744, γράφει ότι γοητεύτηκε όταν ανακάλυψε ότι *τα νεότερα μαθηματικά και η πειραματική φυσική* συγκέντρωναν το ενδιαφέρον των μορφωμένων ανδρών και ότι ο Locke, ο Clarke και ο Gravesande έχαιραν θαυμασμού στους λόγιους κύκλους της Ζακύνθου. Οι νέες ιδέες απασχολού-

σαν και τον *πρωθιερέα* της Ζακύνθου, Αντώνιο Κατήφορο (1685-1763)[483].

Όπως και στην Κρήτη, η επαφή με τον δυτικό πολιτισμό, παρά τα προσκόμματα που έβαζαν οι Ενετοί, είχε αποδειχτεί ευεργετική για το εκπαιδευτικό επίπεδο των Επτανήσιων, όπως θα καταδειχθεί και από την ανάπτυξη της λογοτεχνίας και της ποίησης του νεώτερου ελληνισμού εκεί: Μαρτελάος, Σολωμός, Κάλβος.

---

[483] Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα ²1999 [μετάφραση από το αγγλικό: 1978], σ. 48.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

[Άγγελος, Χριστοφόρος], *Πόνησις Χριστοφόρου τοῦ Ἀγγέλου, Ἕλληνος, τοῦ Πολλῶν Πληγῶν καὶ Μαστίγων γευσαμένου ἀδίκως παρὰ τῶν Τούρκων διὰ τὴν εἰς Χριστὸν Πίστιν*, Οξφόρδη 1617

[Άγγελος, Χριστοφόρος], Γαρίτσης, Κωνσταντίνος, *Ο Χριστόφορος Άγγελος (†1638) και τα Έργα του: Πόνησις, Εγκώμιον, Εγχειρίδιον και Αποστασία, Γραμματεία της Τουρκοκρατίας (15ος-18ος αι.), Κείμενα και Μελέτες* 2α, Θεσβίτης, Θήρα 2008

Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία*, εν Ιταλία 1806

Αποστολίδης, Μισαήλ, *Λογίδριον*, στον τόμο *Λόγοι Εκφωνηθέντες υπό του Πρυτάνεως και των Τεσσάρων Σχολαρχών κατά την Ημέραν της Εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος* (τρίτος κατά σειράν λόγος), εν Αθήναις 1837

[Βούλγαρης, Ευγένιος], *Ικετηρία του Γένους των Γραικών προς Πάσαν την Χριστιανικήν Ευρώπην* [1771]

Γενναδίου του Σχολαρίου Άπαντα τα Ευρισκόμενα / Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios, Petit, Louis (κ. άλ., εκδ.), τ. 3, Παρίσι 1930· τ. 4, Παρίσι 1935

Δανιήλ ιερομόναχος, Γρηγόριος ιεροδιάκονος, *Γεωγραφία Νεωτερική*, εν Βιέννη 1791

Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Κουμαριανού, Αικατερίνη (επιμ.), *Στοχαστική Πεζογραφία* 45, ΝΕΒ, Εστία, Αθήνα 2006 [^{2}1988]

Δεληγιάννης, Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21* 16, Αθήναι 1957

Γ. Δόκος, *Λόγος Επιτάφιος*, στο *Λόγοι εκφωνηθέντες τη 17 Αυγούστου ΑΩΝΗ [1858] εν Αθήναις κατά την Τελετήν της Κηδείας Γεωργίου*

Α. Μαυροκορδάτου, Καθηγητού του Γαλλικού Κώδηκος εν τω Οθωνείω Πανεπιστημίω, εν Αθήναις 1858

Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, εν Βουκουρεστίω 1715

Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων, Βιβλία ΙΑ΄ και ΙΒ΄*, Βασ. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1983

Δραγούμης, Νικόλαος, «Απόσπασμα Υπομνημάτων Ανεκδότων», *Πανδώρα* 5, τχ. 115 της 1 Ιανουαρίου 1855

Helladius, Alexandrus, *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, χ.τ. 1714

Executive Documents printed by Order of the House of Representatives, During the Second Session of the Thirty-Ninth Congress, 1866-67, τ. 7, Ουάσιγκτον 1867

Iken, Carl, *Leukothea*, τ. 1, Λειψία 1825

Κατήφορος, Αντώνιος, *Γραμματική Ελληνική Ακριβεστάτη*, Ενετίησιν 1734

Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος, *Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, Αθήνησιν 1846

Κομνηνός Υψηλάντης, Αθανάσιος, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις Δώδεκα, Βιβλίον Η΄, Θ΄ και Ι, ήτοι Τα μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, αρχιμ. Γερμανός Αφθονίδης, Σιναΐτης (εκδ.), εν Κωνσταντινουπόλει 1870

Κούμας, Κωνσταντίνος Μ., *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των Αρχαιοτάτων Χρόνων έως των Ημερών μας*, τ. 1-12, εν Βιέννη της Αυστρίας 1828-1832

Κριτοβουλίδης, Καλλίνικος, *Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος Πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859

Crusius, Martinus, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584

Κωνσταντίνου, Γεώργιος, *Λεξικόν Τετράγλωσσον*, τ. 1, Ενετίησι 1757

Μακάριος [Καλογεράς], *Ευαγγελική Σάλπιγξ*, Άμστερδαμ 1754

[Ματθαίος Μυρέων], *Ανδραγαθείαις του Ευσεβεστάτου, και Ανδρειωτάτου Μιχαήλ Βοεβόδα. Έτι δε και τα όσα εσυνέβησαν εις την Ούγρο Βλαχίαν από τον Καιρόν οπού αφέντεψεν ο Σερ Μπάνος Βοεβότας, έως Γαβριήλ Μογίλα Βοεβόδα. Έτι δε περιέχει και τινάς Πα-*

ραγγελίας Πνευματικάς προς τον Αλέξανδρον Ηλιάσι Βοεβόδα, και εις όλους τους Διαδόχους της Αφεντίας, και Θρήνον περί της Κωνσταντινοπόλεως, Ενετίησιν 1642

[Ματθαίος Μυρέων, *Ιστορία*], στο Legrand, Émile, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 2, Παρίσι 1881

Μαυροκορδάτος, Γεώργιος Α., *Λόγος*, στο *Λόγοι εκφωνηθέντες την 2 Οκτωβρίου 1849*, εν Αθήναις 1849

[Μελέτιος Πηγάς], Μητρ. Αξώμης Μεθόδιος [Φούγιας] (εκδ.), *Μελετίου Πηγά Πάπα και Πατριάρχου Αλεξανδρείας Επιστολαί*, αυτοέκδοση, Αθήναι 1976

Μηνιάτης, Ηλίας, *Διδαχαί εις την Αγίαν και Μεγάλην Τεσσαρακοστήν*, Ενετίησιν [5]1763

Νεκτάριος Ιεροσολύμων, *Προς τας Προσκομισθείσας Θέσεις παρά των εν Ιεροσολύμοις Φρατόρων διά Πέτρου του αυτών Μαΐστορος, περί της Αρχής του Πάπα Αντίρρησις*, εν Γιασίω της Μολδαβίας 1682

Νικολαΐδης, Δημήτριος, *Οθωμανικοί Κώδηκες, ήτοι Συλλογή των εν Ενεργεία Νόμων, Κανονισμών, Διαταγμάτων και Οδηγιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1869

Noehden, «On the Instruction and Civilisation of Modern Greece», *The Classical Journal* 21 (1820)

[Οικονόμος], Κωνσταντίνος Πρεσβύτερος, ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι Εκκλησιαστικοί, Εκφωνηθέντες εν τη Γραικική Εκκλησία της Οδησσού κατά το ΑΩΚΑ΄-ΑΩΚΒ΄ [1821-1822] Έτος*, εν Βερολίνω 1833

[Παπασυναδινός], Καφταντζής, Γιώργος, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης, Θεσσαλονίκη 1989

[Παπασυναδινός], Odorico, Paolo (κ. άλ.), *Conseils et Mémoires de Synadinos, Prêtre de Serrès en Macédoine (XVII Siècle), Textes. Documents. Études sur le Monde Byzantin, Néohellénique et Balkanique* 1, Editions de l'Association «Pierre Belon», χ.τ. 1996

Ράλλης, Γεώργιος Α. – Ποτλής, Μιχαήλ, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, τ. 5, Αθήνησιν 1855

Ricaut, Paul, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678*, Λονδίνο 1679

Ricaut, Paul, *The History of the Present State of the Ottoman Empire, The Sixth Edition Corrected*, Λονδίνο [6]1686

Richard, François, *Relation de ce qui s'est passé de plus Remarquable à Sant-Erini, Isle de l'Archipel*, Παρίσι 1657

Rizo Néroulos, Jacovaky, *Cours de Littérature Grecque Moderne*, Α' έκδοση, Γενεύη-Παρίσι 1827, Β' έκδοση, αναθεωρημένη και επαυξημένη, Γενεύη-Παρίσι 1828

Ρίζος Νερουλός, Ιάκωβος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Αθήνησι 1870

Sandys, George, *A Relation of a Iourney begun An. Dom. 1610*, Λονδίνο 1615

Sandys Travels, Λονδίνο [7]1673

Smith, Thomas, *An Account of the Greek Church, as to its Doctrine and Rites of Worship*, Λονδίνο 1680

Φατζέας, Γεώργιος, *Γραμματική Γεωγραφική*, τ. 2, Ενετίησιν 1760

Φρεαρίτης, Κωνσταντίνος, *Λόγος Γενεθλιακός περί των Τυχών και της Φύσεως της Ελληνικής Επιστήμης*, εν Αθήναις 1863

Chassiotis, Georges, *L'Instruction Publique chez les Grecs depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos Jours*, Παρίσι 1881

Χριστιανόπουλος, Μακάριος (Μαριδάκης), *Βίβλος Οδηγός της Αληθείας*, Αμστραδάμ [=Άμστερνταμ] 1743

Φωτάκος, Πρώτος Υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνησι 1858

Φώτιος Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, Πρώτος Υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Εκδοθέντα υπό Σταύρου Ανδροπούλου, Αρεοπαγίτου, τ. 1, εν Αθήναις 1899

Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, εν Παρισίοις 1716

Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, Ροβίθης, Πέτρος – Λιβανίου-Ροβίθη, Ελένη (επιμ.), Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 2010

Χρύσανθου πατριάρχου Ιεροσολύμων, «Σιγιλλιώδες Γράμμα περί της εν Μολδοβλαχία, υπό Γρηγοράσκου Γκίκα Βοεβόδα, Φροντιστη-

ρίων Ανεγέρσεως», 9/1728, στο Legrand, Émile, *Recueil Documents Grecs, Concernant les Relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728), Bibliothèque Greque Vulgaire*, τ. 7, Α΄ έκδ., Παρίσι 1895· Β΄ έκδ., Παρίσι 1903

ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

Αγγέλου, Άλκης, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Εστία, Αθήνα 1997

Αθανασοπούλου, Αφροδίτη, «"Σκοτάδι Πνευματικό σκέπασε την Ελλάδα...": Διαβάζοντας για την Παιδεία επί Τουρκοκρατίας στα Σχολικά Εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης», στον τόμο Ανδρέου, Αντρέας Π. (επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008

Αναστασόπουλος, Αντώνης, «Προσεγγίζοντας το Ζήτημα της "Ανάγνωσης" των Πηγών: Μια Μαρτυρία περί Οικοδιδασκαλίας τον 17° Αιώνα και το Κρυφό Σχολειό», *Τα Ιστορικά* τχ. 27, Αθήνα 2010

Andrea, Bernadette, «"Upon them be Peace": The Ottoman Spirit, Early Modern Models of Toleration, and Contemporary Debates over Multiculturalism», στον τόμο Karpat, Kemal,-Yıldırım, Yetkin (εκδ.), *The Ottoman Mosaic: Exploring Models for Peace by re-exploring the Past*, Cune Press, Σηάτλ 2010

Ανδρέου, Αντρέας Π., «Οι Εθνικοί μας Μύθοι και η Διαιώνισή τους. Έλεος πια, με το "Κρυφό Σχολειό"», *Μακεδνόν* τχ. 11, Φλώρινα 2003

Ανδρέου, Αντρέας Π.,-Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία, «Οι Δομές της Παιδείας στα "Κρυφά Σχολειά" (1453-1912). Από το Μύθο στην Επιστημονική Προσέγγιση της Ελληνικής Παιδείας την Περίοδο της Οθωμανοκρατίας», στον τόμο Ανδρέου, Αντρέας Π. (επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008

Angelou, Athanasios D., «"Who am I?" Scholarios' Answers and the Hellenic Identity», στον τόμο Constantinides, Costas N. (εκδ.), *Philhellene: Studies in Honour of Robert Browning*, ΕΙΒΜΣ, Βενετία 1996

[Ανώνυμος], «Το κρυφό σχολειό και ο ρόλος της εκκλησίας στην παιδεία», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25-3-2005

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «Οι Πηγές της Έμπνευσης ενός Ερμηνευτικού Σχήματος: ο "Θρησκευτικός Ουμανισμός"», στο Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος (επιμ.), *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1994

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «Ένα "Ισον" "εκβληθέν από του Μεγάλου Νομίμου"», στον τόμο *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., *Ανάγλυφα μιας Τέχνης Νομικής. Βυζαντινό Δίκαιο και Μεταβυζαντινή «Νομοθεσία»*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1999

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «Ο Κ.Θ. Δημαράς και ο Μανουήλ Γεδεών», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 7-1-2005

Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, *Τουρκοκρατία 1669-1812, Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη 1973

Βαλέτας, Γιώργος, «Εισαγωγή», στο Βαλέτας, Γιώργος (εκδ.), *Μελέτιος Πηγάς, Χρυσοπηγή*, Πηγή Ορθ. Βιβλίου, Αθήναι 1958

Βαλσαμίδης, Πασχάλης Ι., *Η Μητρόπολη Μετρών και Αθύρων*, *Θρακικός Ελληνισμός* 1, Ιερά Μητρόπολις Δέρκων-Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2007

Barker, Philip W., *Religious Nationalism in Modern Europe: If God be for us, Routledge Studies in Nationalism and Ethnicity*, Routledge, Άμπιγκτον-Νέα Υόρκη 2009

Βερέμης, Θάνος, «Η εθνική μας ταυτότητα», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 31-3-2000

Βερέμης, Θάνος-Κολιόπουλος, Γιάννης, *Ελλάς, Η Σύγχρονη Συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006

Βερέμης, Θάνος, «Ιστορία και ουτοπία», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 23-4-2011

Vincent, Alfred, «Byzantium regained? The History, Advice and Lament by Matthew of Myra», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* τ. 28 , Βενετία 1998

Vine, Angus, *In Defiance of Time*, Oxford UP, Οξφόρδη 2010

Vitti, Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003

Βλαχογιάννης, Γιάννης, *Καραϊσκάκης*, Βιβλ. της Εστίας, Αθήνα χ.χ.

Βλαχογιάννης, Γιάννης, «Το Κρυφό Σκολειό», *Νέα Εστία*, τχ. 38, Αθήνα 1945

Boyar, Ebru,– Fleet, Kate, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ (κ. άλ.) 2010

Brewer, David, *The Flame of Freedom, The Greek War of Independence, 1821-1833*, John Murray, Λονδίνο 2001

Brewer, David, *Η Φλόγα της Ελευθερίας, Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία, 1821-1833* (ελλ. μετάφραση του αγγλικού: 2003), Ενάλιος, Αθήνα 2004

Βώρος, Φανούριος, «Η Αναζήτηση της Ιστορικής Αλήθειας και Συνήθεις Μεθοδεύσεις Παραχάραξης», *Εκπαιδευτικά* 1 (1985)

Γαρίτσης, Κωνσταντίνος, *Ο Χριστόφορος Άγγελος (†1638) και τα Έργα του: Πόνησις, Εγκώμιον, Εγχειρίδιον και Αποστασία, Γραμματεία της Τουρκοκρατίας (15ος-18ος αι.), Κείμενα και Μελέτες* 2α, Θεσβίτης, Θήρα 2008

Γεδεών, Μανουήλ Ι., *Πατριαρχικοί Πίνακες*, εν Κωνσταντινουπόλει [1885-1890]

Γεδεών, Μανουήλ Ι., *Κανονικαί Διατάξεις*, τ. 2, εν Κωνσταντινουπόλει 1889

Georgas, James, «Ecological-Social Model of Greek Psychology», στον τόμο Kim, Uichol,-Berry, John W. (επιμ.), *Indigenous Psychologies, Research and Experience in Cultural Context, Cross-Cultural Research and Methodology Series* 17, Sage, Νιούμπερυ Παρκ 1993

Gerolymatos, André, *The Balkan Wars*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2002

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, «Περί ιστορικών μύθων», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2-4-2011

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, «Ιστορία και θρύλος», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 17-3-2007

Gianaris, Nikolas V., *Geopolitical and Economic Changes in the Balkan Countries*, Praeger, Γουέστπορτ Κονέκτικατ 1996

Γιαννουλόπουλος, Ιωάννης, «Ατυχείς συγκυρίες», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 17-6-2007

van Gemert, Arnold F., «Οι Χαμένες Γενιές της Κρήτης», στον τόμο *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994

Γκίνης, Δημήτριος Σ., *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, ΑΑ, εν Αθήναις 1966

Γριτσόπουλος, Τάσος, «Το Αμφισβητούμενον Κρυφό Σχολειό», *Εκκλησία*, τχ. 81, Αθήνα 2004

Danos, Antonis, «Nikolaos Gyzis's The Secret School and an Ongoing National Discourse», *Nineteenth-Century Art Worldwide* 1 (2002)

Δεττοράκης, Θεοχάρης, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη», στο Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΕΕ, τ. 11

αρχιμ. Δημητρακόπουλος, Ανδρόνικος Κ., *Δοκίμιον περί του Βίου και των Συγγραμμάτων Μητροφάνους του Κριτοπούλου, Πατριάρχου Αλεξανδρείας*, εν Λειψία 1870

αρχιμ. Δημητρακόπουλος, Ανδρόνικος, *Επανορθώσεις Σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα, μετά καί τινων Προσθηκών*, Τεργέστη 1872

Dihle, Albrecht, *Die Griechen und die Fremden*, C.H. Beck, Μόναχο 1994

Dihle, Albrecht, *Οι Έλληνες και οι Ξένοι*, Οδυσσέας, Αθήνα 1998

Dinu, Tudor, «Ο Ρουμάνος Ηγεμόνας Μιχαήλ ο Γενναίος (1593-1601) και οι Έλληνες», *Μνήμων* 29 (2008)

Dinu, Tudor, «Η Διαμόρφωση Εθνοτικών Ταυτοτήτων στα Βαλκάνια στις Αρχές του ΙΖ΄ Αιώνα σύμφωνα με τα Ποιήματα του Σταυρινού και του Ματθαίου Μυρέων», στο Δημάδης Κωνσταντίνος Α. (επιμ.), *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως Σήμερα), Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Πρακτικά*, τ. 3, ΕΕΝΣ, Αθήνα 2011

Dragona, Aliki,-Handa, Carolyn, «*Xenes Glosses*: Literacy and Cultural Implications of the Web for Greece», στον τόμο Hawisher,

Gail E.,-Selfe Cynthia L. (εκδ.), *Global Literacies and the World-Wide Web*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000

Δυοβουνιώτης, Κωνσταντίνος Ι., «Μητροφάνους Κριτοπούλου Ανέκδοτος *Γραμματική* της Απλής Ελληνικής Εκδιδομένη», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 1, Αθήναι 1924

Ελεφάντης, Άγγελος, «Επιλεγόμενα στο βιβλίο που συντάραξε το Ρωμέικο για 400 μέρες», εφ. *Η Αυγή*, 5-10-2007

Ellison, James, *George Sandys: Travel, Colonialism and Tolerance in the 17th Century*, *Studies in Renaissance Literature* 8, D.S. Brewer, Κέιμπριτζ 2002

Ευαγγελίδης, Τρύφων Ε., *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 1, τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, εν Αθήναις 1936 (ανατύπ. Νότης Καραβίας)

Ευαγγελίδης, Τρύφων Ε., *Τα Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως (1453) μέχρι του 1893*, τυπ. Ι. Χατζηιωάννου, εν Αθήναις 1933

Ζαβίρας, Γεώργιος, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Α΄έκδοση 1872, Β΄έκδοση, Εταρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1972

Ζαμπέτα, Εύη, *Σχολείο και Θρησκεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003

Ζαχαριάδου, Ελισάβετ Α., *Δέκα Τουρκικά Έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, *ΠΗΓΕΣ* 2, ΙΒΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1996

Ζαχαριάδου, Ελισάβετ Α., δήλωση στο *Ασοσιέιτεντ Πρες* στις 12-5-1998. Βλ. σχ., *Ο Ιός*, «Ο Μύθος του κρυφού σχολειού. Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι. Κάτω τα χέρια από τον εθνικό μας μύθο», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 30-8-1998

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα-Πηγές: 1830-1914*, *ΙΑΝΕ* 4, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993

Ηλιού, Φίλιππος, «Μανουήλ Γεδεών: Ένας Πρόδρομος», στο Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ Αιώνα*, Αγγέλου, Άλκης,-Ηλιού, Φίλιππος (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1976

Ηλιού, Φίλιππος, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία, Α, Τα Βιβλιογραφικά Κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Διογένης, Αθήνα 1973

Ηρακλείδης, Αλέξης, *Άσπονδοι Γείτονες, Ελλάδα-Τουρκία: Η Διένεξη του Αιγαίου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2008

Ηρακλείδης, Αλέξης, *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών Κίνδυνος»*, Πόλις, Αθήνα 2001

Ηρακλείδης, Αλέξης, «Η ανάγκη για μύθους. 25η Μαρτίου και κρυφό σχολειό», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 22-3-2007

Ηρακλείδης, Αλέξης, «Τα βιβλία ιστορίας του σχολείου. Πέρα από την ανάγκη για "βαρβάρους"», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 1-2-2007

Θεοτοκάς, Νίκος, «Η ορθόδοξος ανατολική Εκκλησία και το "σατανικόν φρόνημα" του 1821», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα 23-3-2001

Θεοτοκάς, Νίκος, «Παράδοση και Νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά* 9 (1992)

Ingram, Anders, «Readers and Responses to George Sandys' *A Relation of a Iourney begun An: Dom: 1610* (1615): Early English Books Online (EEBO) and the History of Reading», *European Review of History / Revue Européenne d'Histoire* 17 (2010)

Ιωακειμίδης, Παναγιώτης Κ., «Χρήση και κατάχρηση της ιστορίας», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 30-3-2007

Κακριδής, Φάνης, «Μύθος ή θρύλος το κρυφό σχολειό;», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 22-2-1998

Καπλάνης, Τάσος Α., «Νέα Λογοτεχνία, Νέα Ταυτότητα: Στέφανος Σαχλίκης (14ος αι.), ο Πρώτος Επώνυμος Συγγραφέας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Δημάδης Κωνσταντίνος Α. (επιμ.), *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως Σήμερα), Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Πρακτικά*, τ. 2, ΕΕΝΣ, Αθήνα 2011

Καραμπελιάς, Γιώργος, *1204, Η Διαμόρφωση του Νεωτέρου Ελληνισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα ²2007

Καραμπελιάς Γιώργος, «Από τον "Οικουμενισμό" στον νεο-Οθωμανισμό», *Άρδην* 78 (2009-2010)

Καρανάσιος, Χαρίτων, «Η Εκπαίδευση», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 10, *Ο Ελληνισμός υπό Ξένη Κυριαρχία 1453-1821*, Β΄ έκδοση, Δομή

Καρανάσιος, Χαρίτων, «25η Μαρτίου: Μην πυροβολείτε τους νεκρούς μας!», εφ. *Ο Χρόνος*, Κοζάνη 28-3-2011

Καράς, Γιάννης, *Οι Θετικές Επιστήμες στον Ελληνικό Χώρο (15ος-19ος Αιώνας)*, Δαίδαλος Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1991

Κασίνης, Κωνσταντίνος Γ., *Η Ρητορική των Διδαχών του Ηλία Μηνιάτη*, τ. 1, ΣΔΩΒ, Αθήναι 2003 [1998]

Κατσιαμπούρα, Γιάννα, «Το κρυφό σχολειό και ο Γρηγόριος Ε΄», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα 24-3-2004

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα ²1999 [μετάφραση από το αγγλικό: 1978]

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «"Νοερές Κοινότητες" και οι Απαρχές του Εθνικού Ζητήματος στα Βαλκάνια», στον τόμο Βερέμης, Θάνος (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Ορθοδοξία και Συλλογική Ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», στο *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος (12ος-17ος αιώνες)*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε τον Ιανουάριο του 1994 στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Το Βυζάντιο Σήμερα* 2, ΙΒΕ–ΕΙΕ Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1998

Kitromilides, Paschalis M., «Orthodox Identities in a World of Ottoman Power» [1998], στον συγκεντρωτικό τόμο Kitromilides, Paschalis M., *An Orthodox Commonwealth*, Variorum Collected Studies Series 891, Ashgate, Όλντερσοτ-Μπέρλιγκτον 2007

Kitromilides, Paschalis M., «Orthodoxy and the West: Reformation to Enlightenment», στον τόμο Angold, Michael (εκδ.), *Cambridge History of Christianity*, τ.5, *Eastern Christianity*, Cambrige UP, Κέιμπριτζ (κ. άλ.) 2006

Clogg, Richard, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα ²2003

Clogg, Richard, *A Concise History of Greece*, Cambrige UP, Κέιμπριτζ ²2002

Clogg, Richard, «The "Dhidhaskalia Patriki" (1798): An Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969)

Κόκκινος, Διονύσιος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 1, Μέλισσα, Αθήναι ⁵1967

Costantakos, Chrysie M.,-Spiridakis, John N., «Greek in New York», στον τόμο García, Ofelia,-Fishman, Joshua A. (εκδ.), *The Multilingual Apple: Languages in New York City*, Mouton de Gruyter, Βερολίνο-Νέα Υόρκη ²2002

Κουρνούτος, Γεώργιος (επιμ.), *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας Α΄*, ΒΒΑ 4, Δαίδαλος Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1956

Κουλούρη, Χριστίνα, «Έργο μετρημένο, χωρίς στόμφο. Η *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Σπυρίδωνος Τρικούπη», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 9-4-2006

Κουλούρη, Χριστίνα, «Οι "σκοτεινοί αιώνες" του οθωμανικού παρελθόντος μας», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 6-2-2000

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Η Ιδέα της Ιστορικής Συνέχειας του Ελληνικού Έθνους στους Εκπροσώπους του Ελληνικού Διαφωτισμού: Η Διαμάχη για το Όνομα του Έθνους και οι Απόψεις για τους Αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *Δοκιμές* 13-14 (2005)

Koubourlis, Ioannis, *La Formation de L'Histoire Nationale Grecque. L'Apport de Spyridon Zambélios (1815-1881), Collection Histoire des Idées* 5, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2005

Κούρτοβικ, Δημοσθένης, «Αλλού το όνειρο κι αλλού το '21», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 24-3-1998

Κιουσοπούλου, Τόνια, *Βασιλεύς ή Οικονόμος, Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007

Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Σήμερα, Το Εικοσιένα στις Νέες Ιστοριογραφικές Προσεγγίσεις*, ΙΒΕΚΔ, Αθήνα 2007

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Αυτόκλητοι διδάσκαλοι ιστορίας», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 8-6-1999

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Η εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και ιδεολογήματα», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 22-3-2005

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Η εκκλησία, το κράτος και οι μύθοι. Με αφορμή την πρόσφατη "διένεξη"», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 26-8-2003

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Η σύγκρουση για την ιστορία. Ο ιστορικός στη χλεύη του "λαού"», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 26-4-2007

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Ο λόγος περί Ιστοριογραφίας στα μη Ιστοριογραφικά Κείμενα», *Μνήμων* 25 (2003)

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Ο πιο ανθεκτικός μύθος», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 16-4-1998

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Τι σηματοδοτούν η εκλογή αρχιεπισκόπου και προέδρου του ΣΥΝ», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 27-2-2008

Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Χονδροειδής παραποίηση της ιστορίας», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 7-6-2000

Κυριακίδης, Επαμεινώνδας Θ., *Βιογραφίαι των εκ Τραπεζούντος και της περί αυτήν Χώρας από της Αλώσεως μέχρις ημών ακμασάντων Λογίων, μετά Σχεδιάσματος Ιστορικού περί του Ελληνικού Φροντιστηρίου των Τραπεζουντίων*, εν Αθήναις 1897

Κυριακού, Νικόλαος, *Χρύσανθος Νοταράς, ο Αστρονόμος*, ανέκδοτη Πτυχιακή Εργασία στο Τμήμα Φυσικής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007

Λαζαρίδης, Διαμαντής, «Η Ελληνική Παιδεία στον Πόντο», στο έργο *Πόντος, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2007

Legrand, Émile, *Bibliographie Hellénique, 17ème Siècle*, τ. 2, Παρίσι 1894

Λιάκος, Αντώνης, «Ά. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός Μύθου*, Αθήνα 1997: Βιβλιοκρισία», *Μνήμων* 20 (1998)

Λιάκος, Αντώνης, «Είναι μύθος το "κρυφό σχολειό";», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 8-3-1998

Λιάκος, Αντώνης, «Είχε η εκκλησία εθνική συνείδηση;», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 25-3-2007

Λιάκος, Αντώνης, «Το Ζήτημα της "Συνέχειας" στη Νεοελληνική Ιστοριογραφία», στον τόμο Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ.,-Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε. (επιμ.), *Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Πρακτικά*, τ. 1, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2004

Liakos, Antonis, «History Wars: Questioning Tolerance», στον τόμο Hálfdanarson, Guðmundur (εκδ.), *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Plus-Pisa UP, Πίζα 2008

Livanios, Dimitris, «The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913)», *The Historical Review / La Revue Historique* 3 (2006)

Livieratos, Evangelos (κ. άλ.), «The Very First printed Map in Greek, a derived Map from Dutch Cartography: Chrysanthos Notaras' World Map (1700) vs Jan Luyts' World Map (1692)», *e-Perimetron* 6 (2011)

Loizides, Neophytos G., «Religious Nationalism and Adaptation in Southeast Europe», *Nationalities Papers* 37 (2009)

Λούκος, Χρήστος, «Απαλλαγή από τα στερεότυπα», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα 25-3-2007

Λούκος, Χρήστος, «Μύθοι και στερεότυπα: Προϋποθέσεις για μια ουσιαστική ανατροπή τους», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 26-3-2011

Mackridge, Peter, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Oxford UP, Οξφόρδη 2009

Μαζαράκης, Γεράσιμος Γ., *Συμβολή εις την Ιστορίαν της εν Αιγύπτω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Μιχαηλίδης, Ευγένιος (επιμ.), Αλεξάνδρεια 1932

Μαμώνη, Κυριακή, *Θρακικά Μελετήματα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 2004

Μαμώνη, Κυριακή, «Τρεις Κώδικες της Επισκοπής Μετρών και Αθύρα», *Αρχείον του Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού* 21 (1956)

Μανδρίκας, Αχιλλέας Α., *«Κρυφό Σχολειό», Μύθος ή Πραγματικότητα;* Καλέντης, Αθήνα 1992

Μέρτζιος, Κωνσταντίνος Δ., *Πατριαρχικά, ήτοι Ανέκδοτοι Πληροφορίαι Σχετικαί προς τους Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702*, ΑΑ, εν Αθήναις 1951

π. Μεταλληνός, Γεώργιος Δ., *1821, Η Κορύφωση της Ιστορικής Πορείας του Ελληνικού Έθνους*, Ορθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 2011

π. Μεταλληνός, Γεώργιος Δ., *Ελληνισμός και Ορθοδοξία*, Τήνος, Αθήνα 2000

π. Μεταλληνός, Γεώργιος Δ., *Τουρκοκρατία*, Ακρίτας, Αθήνα [6]2005 [1988]

Μηλιαράκης, Αντώνιος, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η *Γεωγραφία* αυτού (1791)», *Εστία* 19 (1885)

Miller, Charles, «Educating the English: Dr. Thomas Smith and the Study of Orthodoxy in the Seventeenth Century», στον τόμο Doll,

Peter M. (εκδ.), *Anglicanism and Orthodoxy 300 years after the «Greek College» in Oxford*, Peter Lang, Οξφόρδη-Βέρνη 2006

Μουργκέσκου, Μπογκντάν Λ. (επιμ.), Κουλούρη, Χριστίνα (διεύθ.), *Έθνη και Κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, Βιβλίο Εργασίας* 2, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2006

Μουργκέσκου, Μπογκντάν Λ.,-Μπερκτάυ, Χαλίλ (επιμ.), Κουλούρη Χριστίνα (διεύθ.), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βιβλίο Εργασίας* 1, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2005

Nicolaidis, Efthymios, «Science and the Eastern Orthodox Church during the 17th-19th Centuries», στο Roca-Rosell, Antoni (εκδ.), *The Circulation of Science and Technology: Proceedings of the 4th International Conference of the ESHS, Barcelona, 18-20 November 2010*, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona 2012

Παλιούγκας, Θεόδωρος, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. 2, Μάτι, Αθήνα 2007

Παλούκης, Κώστας, «Η επανάσταση του 1821 και το ελληνικό έθνος», εφ. *Πριν*, 24-3-2007

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Η ιστορική αλήθεια και το εθνικό φρόνημα. Εθνική ιστορία ή μήπως εθνική μυθολογία;», εφ. *Τα Νέα*, 25-3-2011

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, συνέντευξη στην εφ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 3-4-2010

Panou, Nikos, «Greek-Romanian Symbiotic Patterns in the Early Modern Period: History, Mentalities, Institutions - I», *The Historical Review / La Revue Historique* 3 (2006)

Παπαγεωργίου, Στέφανος Π., *Από το Γένος στο Έθνος. Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821-1862*, Παπαζήσης, Αθήνα ²2005

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Αθανάσιος, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 2, εν Πετρουπόλει 1894

Παππάς, Ανδρέας, «Δέκα μικροί μύθοι για το 1821», εφ. *Το Βήμα*, 25-3-2006

Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, λήμ. «Μαυροκορδάτος, Γεώργιος», τ. 41

Παρανίκας, Ματθαίος Κ., *Σχεδίασμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει Καταστάσεως των Γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των Αρχών της Ενεστώσης (ΙΘ') Εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867

Πατρινέλης, Χρήστος Γ., «Εκκλησία», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΕΕ, τ. 11, Αθήνα

Πατρινέλης, Χρήστος Γ., «Η Εκκλησία και ο Νέος Ελληνισμός», στον τόμο *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. Β', *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Πάπυρος, Αμαρούσιον 1998

Πατρινέλης, Χρήστος Γ., «Η Εκπαίδευση κατά την Τουρκοκρατία», στον τόμο *Ελλάς, Η Ιστορία και ο Πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους από τις Απαρχές μέχρι Σήμερα*, τ. 2, *Οι Μετά την Άλωση Χρόνοι και το Σύγχρονο Ελληνικό Κράτος*, Πάπυρος, Αμαρούσιον 1998

Πατρινέλης, Χρήστος Γ., «Η Κατάσταση της Παιδείας στις Υπόδουλες Ελληνικές Περιοχές», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΕΕ, τ. 10, Αθήνα

Πατρινέλης, Χρήστος Γ., *Ο Ελληνισμός κατά την Πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669)*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1980

Πατρινέλης, Χρήστος Γ., «Το Κρυφό Σχολειό και πάλι», *Ερανιστής* 25 (2005)· αναδημοσίευση (μέρους) στο *Άρδην* 64 (2007)

Πελαγίδης, Στάθης, «Κρυπτοχριστιανοί ή Κρυπτομουσουλμάνοι; Προβλήματα από Προξενικές Εκθέσεις για τις Πρώτες Κινητοποιήσεις των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857)», στον τόμο *«Η καθ' ημάς Ανατολή», Αφιερωματικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή*, ΠΔΜ, Φλώρινα 2005

Πηδώνια, Κομνηνή Δ., «Η Πρώτη Έκδοση των Ιστορικών Ποιημάτων του Σταυρινού και του Ματθαίου Μυρέων», ΑΠΘ, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Περίοδος Β', τχ. Τμήματος Φιλολογίας, τ. 7, Θεσσαλονίκη 1998

Πιζάνιας, Πέτρος, «Από Ραγιάς Έλληνας Πολίτης, Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832» στον τόμο Πιζάνιας, Πέτρος (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009

Pinnington, Judith, *Anglicans and Orthodox, Unity and Subversion, 1559-1725*, Gracewing, Λιομίνστερ 2003

Πιτσάκης, Κωνσταντίνος Γ., «Φιλίππου του Κυπρίου, μία Μαρτυρία για το "Μέγα Νόμιμον"», στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, Εταιρία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 1986

Podskalsky, Gerhard, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005 [γερμανικό πρωτότυπο: 1988]

Πολίτης, Αλέξης, δήλωση στο άρθρο, «Το "φανερό" σχολείο έφερε τον... ξεσηκωμό. Μύθοι και σκληρές αλήθειες για την Επανάσταση του 1821», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 22-3-2010

Πολίτης, Αλέξης, «Ματθαίος, Επίσκοπος Μυρέων ο Γ΄. Οπαδοί και Αντίπαλοι του Διαφωτισμού στην Πάτμο και στις Ηγεμονίες στο Δεύτερο Μισό του 18ου Αιώνα», *Μνήμων* 29 Αθήνα 2008

Πολίτης, Αλέξης, «Ο "Χορός του Ζαλόγγου": Πληροφοριακοί Πομποί, Πομποί Αναμετάδοσης, Δέκτες Πρόσληψης», στο *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη Σύγχρονη Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο, 23 και 24 Νοεμβρίου 2005*, ΕΣΝΠΓΠ Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 2007

Πολίτης, Αλέξης, «*Φεγγαράκι μου Λαμπρό*... Απόπειρα για ένα Μικρό Σχεδίασμα της Πρώτης Φάσης της Ιστορικής Διαδρομής του Μύθου του "Κρυφού Σχολειού"» [1994], στον τόμο του ιδίου, *Το Μυθολογικό Κενό*, Πόλις, Αθήνα 2000

Πολίτης, Λίνος, *Θέματα της Λογοτεχνίας μας*, Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη χ.χ.

Πρεβελάκης, Ελευθέριος,-Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, Βασιλική, *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869, Εκθέσεις των εν Κρήτη Προξένων της Ελλάδος, Α΄, Απρίλιος 1866-Ιούλιος 1867, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* 6Α, ΑΑ, ΚΕΙΝΕ, εν Αθήναις 1967

Puaux, René, *Δυστυχισμένη Βόρειος Ήπειρος*, Τροχαλία, Αθήνα χ.χ.

Πύλια, Μάρθα, «Κρυφό σχολειό: Μια ολοφάνερη πλάνη. Οι εύκολες ιδέες στηρίζουν ισχυρά συστήματα εξουσίας», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα 22-3-2009

Ράνσιμαν, Στίβεν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, τ. 1-2, Μπεργαδής, Αθήνα 1979

Runciman, Steven, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία*, Γκοβόστης, Αθήνα 2010

Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge UP, Κέιμπριτζ 2003 [1968]

Ρεπούση, Μαρία, «Να τελειώνουμε με τη μονομέρεια στα βιβλία» (συνέντευξη), εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 18-3-2007

Σαββίδης, Γιώργος Π. (επιμ.), *Κ.Γ. Καρυωτάκης, Τα Ποιήματα (1913-1928)*, Νεφέλη, Αθήνα 1989

Σάθας, Κ., *Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)* (Νεοελληνική Φιλολογία), Αθήναι 1868

Σακελλαρίου, Χάρης, «Τα Αληθινά Κρυφά Σχολειά», *Εκπαιδευτικά* 1 (1985)

Σκουτέρης, Κωνσταντίνος Β., *Κείμενα του Νέου Ελληνισμού*, ΕΕΕΕ 3, εν Αθήναις 1971

Στάθη, Πηνελόπη, *Χρύσανθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, *Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής* 6, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 1999

Στάθης, Παναγιώτης, «Ιστορική Κουλτούρα και Κατασκευασμένη Μνήμη: Τα Κρυφά Σχολειά», στον τόμο *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη Σύγχρονη Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο, 23 και 24 Νοεμβρίου 2005*, ΕΣΝΠΓΠ, Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 2007

Στάθης, Παναγιώτης, «Κρυφό σχολειό: Τα ιστορικά δεδομένα για τον αβάσιμο ισχυρισμό», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 26-3-2011

Στάθης, Παναγιώτης, «Το Κρυφό Σχολειό: Διαδρομές του Μύθου, Διαδρομές της Ιστορίας», στο cd-rom που περιέχει τις εισηγήσεις του συνέδριου «Η ιστορία ως Διακύβευμα. Μορφές Σύγχρονης Ιστορικής Κουλτούρας» [2001], το οποίο συνοδεύει το *Historein / Ιστορείν* 4, Αθήνα 2003-2004.

Στάθης, Παναγιώτης, «Το *Κρυφό Σχολειό* του Άλκη Αγγέλου», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα 12-4-1998

Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Π., «Τα Ορλωφικά δεν ήταν εθνική επανάσταση», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 2-9-2007

Τριανταφυλλόπουλος, Νικόλαος Δ. (εκδ.), *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης Άπαντα*, τ. 1, Δόμος, Αθήνα 1981

Τρικούπης, Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 1, Β΄ έκδοση εν Λονδίνω 1860· Γ΄ έκδοση εν Αθήναις 1888

Τσιριντάνης, Νικόλαος Α., *Η Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία της εν Κρήτη Εθν. Επαναστάσεως, 1866-1868, Περίοδος Α΄, Έτος 1866-7*, Αθήναι 1950

Faroqhi, Suraiya N. (εκδ.), *The Cambridge History of Turkey*, τ. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge UP, Κέιμπριτζ (κ. άλ.) 2006

Φραγκουδάκη, Άννα, «Σχολείο και "γνώση"», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 19-6-2010

Φωτιάδης, Κωνσταντίνος, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, ΙΒΕΚΔ, Αθήνα 2004

Φωτιάδης, Κωνσταντίνος,-Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία, *Η Παιδεία στον Πόντο (1682-1922)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007

Halikiopoulou, Daphne, *Patterns of Secularization: Church, State and Nation in Greece and the Republic of Ireland*, Ashgate, Φάρναμ-Μπέρλιγκτον 2011

Hadfield, Andrew, *Amazons, Savages and Machiavels*, Oxford U P, Οξφόρδη 2001

Χάρης, Γιάννης Η., «Το κρυφό σχολειό και η κρυφή του αλήθεια», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 3-4-2004

Charry, Brinda, «"Backward and Abysm of Time": Negotiating with the Dead in *The Tempest*», στον τόμο Charry, Brinda,-Shahani, Gitanjali (εκδ.), *Emissaries in Early Modern Literature and Culture*, Ashgate, Φάρναμ-Μπέρλιγκτον 2009

Χασιώτης, Ιωάννης Κ., *Μεταξύ Οθωμανικής Κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής Πρόκλησης, Ο Ελληνικός Κόσμος στα Χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001

Hassiotis, Ioannis K., «The Historical Background to the Greek and Armenian National Movements. An Initial Comparison», στον τόμο, Allen, Jelisaveta S. (κ. άλ., εκδ.), *Το Ελληνικόν, Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, τ. 2, *Byzantinoslavica, Armeniaca,*

Islamica, the Balkans and Modern Greece, Artistide D. Caratzas, Νιού Ροσέλ, NY 1993

Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991

Haynes, Jonathan, *The Humanist as Traveler*, Associated UP, Κράνμπερυ (κ. άλ.), 1986

Holton, David, «Η Κρητική Αναγέννηση», στον τόμο Holton, David (επιμ.), *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης* (μετάφραση από την αγγλική έκδοση: 1991), ΠΕΚ, Ηράκλειο [5]2006 [1996]

Χριστιανίδης, Γιάννης (κ. άλ.), *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20ό Αιώνα*, τ. 2, *Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεότερο Ελληνισμό*, Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000

Χρονόπουλος, Νικόλαος Β., *Η Αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Πλάτανος, Αθήνα 2002

Χρυσόστομος [Παπαδόπουλος], Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Η Εκκλησία και η Ελληνική Παιδεία κατά τους μετά την Άλωσιν Χρόνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1935, τχ. 2, *Λόγοι*

Psacharopoulos, George, «Introduction», στο «Education in Greece Today: Contributions to the Perennial Debate», *Journal of Modern Greek Studies* 13 (1995)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Δεν περιλαμβάνονται στο ευρετήριο οι λέξεις, Ελλάδα, Έλληνας-ες, Οθωμανός-οί, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Τούρκος-οι, Τουρκία.

—Π—

—Ρ—